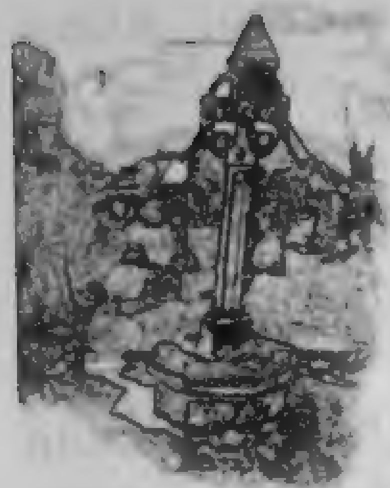

Крыж на зямлі і поўня ў небе

МЕСА ГРЫГА

Зося была маім першым каханнем.

Яна была незямной прыгажосці. Я адчуваў у ёй далёкі загадкавы свет.

На яе партрэце, які я пачаў пісаць...

Незямная прыгажосць патрабавала незямных колераў. Але дзе фарбы, якія далі б святло і колеры далёкага загадкавага свету? У куфэрку і на палітры ляжалі звычайныя, зямныя.

Шукаць незямное святло было пакутай, як і кахаць. Салодкай і разам з тым невыноснай.

Побыт яе патрыярхальнай сям'і скоўваў нашы памкненні застацца на адзіноце, і толькі ў нядзельныя дні, прыехаўшы ў касцёл да імшы, сярод старых трухлых магіл нам удавалася пабыць без бабулек і цётак.

Буяла вясна. Па вечарах, як пачынала сутонець, цяжкія хрушчы, прашываючы сваімі бурклівымі палётамі тэрасу, галоўкамі біліся аб шкло і сцены дома, а крыху далей, над агромістым возерам Няшчэрда, над зарослымі трысцягом берагамі, у бок чырвонай, як цёмны краплак, зары, ад краёў аздобленай залацістаю охрай, неслася пагоня слонак, пагоня зусім не лютая – на крылах таго вясновага дыхання і вечаровай песні, якія ўсё не даваліся на кончык пэндзля.

Бачу Зосю ў светлай, з карункамі, сукенцы, якая вельмі пасавала да яе зграбнай паставы.

Яна была сімвалам мая.

Яна была тым духмяным майскім ветрыкам, пад якім ажываюць кветкі.

Ён днямі шукаў на палатне патрэбны тон, ловячы сваё натхненне на ўзыходзе сонца, калі першая хваля святла пачынала саграваць лясныя ваколіцы, лугавую раскошу траў, абуджаючы ад начной спячкі кожную кветку, званочкі і парасончыкі, зрывала з азёрнага люстра белую начную коўдру, падсіненую ўльтрамарынавым золакам, разводзіла па бяскрайнім люстры бірузовую паводку, на якой пачынаў разгарацца дзень. Але ранішняе абуджэнне зямлі і вады не нараджала азарэння душы. Ён шукаў яго пазней, калі выспяваў, наліваўся на сонцы дзень, святло якога здавалася спакайнейшым за святло раніцы, без той кволасці, нервовасці, няпэўнасці — спакойнае ў веліччы дня. Але і дзень мінаў, пралятала за днямі дні, блізіўся час ад'езду з Краснаполля, райскага куточка на Віцебшчыне, дзе жылі бацькі, а фарбы на палатне не загараліся полымем, якое паліла сэрца.

І вось аднойчы...

Я злавіў гукі аргана.

Была ноч, і ўсё пачалося ў сне, калі ўбачыў рыжую галаву ксяндза Каятана. Вочы яго былі зашторaныя вейкамі, быццам ён спаў, але прыгожы круглы твар то азараўся жаўтлява-ружовым святлом, то шэрх, тануў у змроку. Гэта адбывалася пад музыку, падобную на раскаты грому ці гнеў нетраў, які з зямнога палону рваўся да неба, у нябёсы, а тут, на зямлі, разліваў незямное святло, што змывала твар Каятана, на месцы якога адразу ўзнікалі рукі, вялізныя хударлявыя рукі — яны нервова і моцна, нібы спляценнямі каранёў, білі па белых і чорных клавішах. Дык няўжо то рукі ксяндза? Можа, рукі арганіста Зэліка? Звычайна ў касцёле іграў Зэлік, ён жа флейціст у аркестры і бадзяга. Але гэтакія рукі былі адно ў ксяндза — вялізныя, моцныя, нервова-чуйныя да кожнага гуку тут, на зямлі, і там, у небе, — які таксама неаднойчы садзіўся

за арган. Вось яны ўзляцелі высока, на імгненне застылі ў паветры, але адтуль, з вышыні, абваліліся ўніз, у паводку загадкава-фасфарычнага святла, і тая паводка шуганула ўгару, у вышыню нябёсаў, а там, у нябёсах, расплылася па ўсім высокім абшары. Ужо і сябе адчуў на вышыні, на паводцы, якая выпраменьвала фасфарычнае святло, адчуў, што некуды ляціць, лёгка і свабодна, як можа ляцець дух; ляцеў увесь, з усім сваім целам і духам, і ўжо на вышыні пазнаў музыку. То была знаёмая меса, якая часта гучала ў касцёле над возерам, ад якой заўсёды замірала ў замілаванні сэрца, а ў маці, што ў час службы стаяла побач, на твары пачыналі блішчаць слёзы.

Я пачуў месу Грыга.

Расплюшчыў вочы і толькі тады зразумеў, што ляжыць на ложку ў бацькоўскім доме на беразе Няшчэрды. Пахла язмінам і воскам яшчэ цёплых свечак у кубачках прыгожага меднага кандэлябра на круглым століку, дзе ляжаў эцюднік. На кандэлябры ззяла тое самае загадкава-фасфарычнае святло. Усхапіўся, стаў на мяккую коўдру, якая спаўзла ўначы, — усе апошнія ночы спаў неспакойна, і кожную раніцу коўдра ляжала на падлозе. Акно было прачыненае, і гэта з саду ў пакой плылі востры водар язміну і святло ночы. Падышоў да акна, шырэй расчыніў яго і ў начной піжаме саскочыў з падаконніка ў сад. Сад залівала тое самае святло, што ляжала на кандэлябры ў спальні, што бачыў у сне на твары і руках ксяндза, нараджаючы музыку аргана. Але яно лілося на зямлю з неба, праз створ яловай алеі, паміж кронаў старых яблынь. Калі гэта святло месяца, то дзе месяц? Фасфарысцыравала само неба, ахопленае загадкавым белым полымем. Чулася музыка — меса Грыга.

Ён кінуўся ад дома ў бок алеі, над якою блішчала неба і чулася музыка. Падалося, што яна гучыць у касцёле. Яна была нібыта адной стыхіяй з гэтым дзіўным святлом, якога ніколі не бачыў раней. Можа, святло абудзіла касцёльны арган? Не рукі Каятана, а незямное святло — нябеснае ззянне?

За алеяй выскачыў на зялёны газон, спыніўся. Так — гучаў арган, гучала любімая маміна меса. Але не як у

касцёле. Тут арганам была прырода, небам касцёла — само неба, арганнымі трубамі — патокі незвычайнага ў белым бляску святла, якое лілося з неба.

Зноў убачыў перад сабою Зосю...

Мне здалося, што на партрэце, які я пачаў, яна павінна быць на фоне начных нябёсаў, жамчужна-фасфарычных.

Кінуўся ў пакой да палітры. Спяшаўся. Баяўся, каб не пагасла фасфарычная гама ночы, яе нечаканае ззянне, якое якраз і было жаданым святлом, каб не замоўкла меса. Калі здавалася, што неба гасне, святло, падоранае небам, чэзне, дагарае меса, ім абуджаная, адразу кідаў позірк на вялізны куст язміну, які стаяў за акном у квецені, упэўнены, што святло неба не можа адразу пагаснуць і на пялёстках язміну, што гэта той самы тон, што кветкі злавілі яго і захаваюць фасфарычнае святло нават тады, калі неба зусім пагасне. Але ці надоўга?

Святло было не толькі фонам, але і дыханнем дзявочага твару. Ён, мастак, злавіў нарэшце яго і быў упэўнены, што ўжо не згубіць.І калі неба пачало заплываць змрочнаю сінізною, а сад ахутала начная шэрань, калі ўжо цяжка было даверыцца святлу язмінавага куста, ён адставіў эцюднік ад акна і запаліў свечкі.

Не, трэба было дачакацца раніцы, каб у яе натуральным святле зразумець, што знайшоў гэтай ноччу і чаго вартыя нечаканае святло ночы і яе музыка. І ўрэшце — яго каханне да Зосі Лапарэвіч, стрыечнай сястры.

Раніца яшчэ была далёка, і ён, седзячы ля акна, паклаўшы галаву на падаконнік, заснуў. Снілася Друць пад Бялынічамі, у Крынках, першым на памяці бацькавым маёнтку, узгорак над рэчкаю, драўляны дом на ўзгорку, кусты шыпшыны пад вокнамі, лес за Друццю. Лес быў зусім блізка, хоць рака пад гарою, на якой стаяў дом, жывапісна выгіналася, выраблялa тры пятлі перад самым домам, адсунуўшы меднастволы сасновы бор за трэцюю галоўку. У гэтым доме ён нарадзіўся, каля яго ўбачыў першыя малюнкі прыроды, якая акружала з усіх бакоў, людское жыццё, якое тады, у маленстве, найбольш хвалюючым здавалася на рацэ, на плытах, што гналі пад вок-

намі плытагоны. Загадка жыцця была ў рацэ: адкуль цякла і куды? Потым сасніўся малюнак, калі яму было гадкоў пяць і сям'я жыла ў Арле, дзе бацька служыў на папяровай фабрыцы Шарамецева. Па ўсім горадзе ззялі ілюмінацыі, гірлянды, у скрынках і галёшах гарэў тлушч, на вуліцах і плошчах ігралі ваенныя духавыя аркестры — краіна святкавала перамогу над туркамі. Ён гуляў па горадзе разам з няняй і, узбуджаны незвычайным відовішчам, дадому ісці не хацеў. І вось пазней, калі ў доме сабралася ўся сям'я, яму сказалі, што за неслухмянства на вуліцы ён заўтра будзе сядзець дома. Страшэнна пакрыўджаны, ён заявіў, што паедзе на вайну. Яго не супакойвалі і не адгаворвалі — на вайну дык на вайну. Пачалі збіраць. Збіралі ўсе, у тым ліку дзядзька Іосіф, весялун і выдумляка, якога маці называла Іосіфам-прыўкрасным, дзядзька Уладзіслаў, які добра ведаў, што такое вайна, бо ўдзельнічаў у польскім паўстанні, быў асуджаны на смяротную кару, пасля замененую катаргай у Сібір — ён шмат расказваў пра Манюшку, Касцюшку, Стэфана Баторыя і ўсім чытаў сваіх любімых паэтаў — Міцкевіча, Пушкіна, Ажэшку, Канапніцкую. Дзядзька Уладзіслаў загадаў прынесці дзіцячую стрэльбачку і шаблю. Ранец напакавалі піражкамі і цукеркамі. Яшчэ дзядзька Іосіф спахапіўся, што не ўзялі начны гаршчочак, без якога, як ён сказаў, на вайне не абысціся. Гаршчочак загарнулі ў прыгожую паперу. З'явіўся фурман. Ён з парога спытаў, хто збіраецца на вайну, сказаў, што трэба спяшацца, бо ўжо ваенны цягнік дае гудкі адпраўлення. Праводзіць выйшлі ўсе. І вось ён, пяцігадовы Віталік, сядзіць у пралётцы. З ім усе развітваюцца, даюць апошнія парады, як весці сябе на вайне, і даводзяць праводзінамі да таго, што ён пачынае горка плакаць. Маці бярэ на рукі, цалуе ў мокры гарачы тварык, суцяшае словамі, поўнымі любові і пяшчоты, хвалюецца, схаваць сваё хваляванне не можа і яшчэ мацней плача сама.

Прачнуўшыся, адарваўшы галаву ад падаконніка, убачыў, што ўжо добра світае. Нехта гамоніць у садзе. А свечкі гараць, да самых кандэлябраў аплыўшы за ноч. Ён хутчэй гасіць агаракчі свечак, падыходзіць да эцюдніка, і тут ахоплівае пачуццё не то сораму, не то жаху. З палатна глядзіць прывабны авал дзявочага твару, але гэта

авал святой з іконы, у якім няма жыцця, хоць ёсць незразумелая чысціня і свячэнне загадкавай душы.

Зосіна душа?..

Гукі старога аргана магутна плылі ў лясныя далячыні возера Няшчэрда, будзілі ваколіцы.

— Хутка імша скончыцца. Ты чуеш? Ужо спяваюць "Анёл панскі". Пойдзем? — шаптала Зося, трывожна пазіраючы на мяне. Мы ішлі, а гукі аргана разам з белымі воблакамі плылі ў высокім небе.

Зрабілася страшна. За яе і за сябе. Спачатку — за яе. У святле нябёсаў, можа, ззяла душа, але гасла жыццё, з чым ён не мог змірыцца.

І раптам...

Блеклы колер прымусіў мяне паверыць трывожным чуткам, якія хадзілі пра яе здароўе.

Я зноў пачуў гукі аргана — месу Грыга.

Вось яны — улада колераў і ўлада святла. У колерах і святле — таямніца жыцця, свету? Зразумеўшы іх, ці можна спасцігнуць душу чалавека, яго лёс і драму?

Здзівіла, што ўсё гэта не хвалявала раней. Ужо не першы год трымаў у руцэ палітру, яшчэ гімназістам прайшоўшы ў Кіеве выдатную школу мастака Мурашкі, год вучыўся ў Маскве ў славутым вучылішчы жывапісу на Мясніцкай, у класах Паленава, Касаткіна, Пранішнікава, Каровіна, Сцяпанава, але толькі тут, на радзіме, адчуў уладу святла і колераў над жыццём. Быў і здзіўлены, і акрылены.

Акрылены?.. Так! Але адно ў самыя першыя хвіліны адкрыцця. Наступным пачуццём, якое прыйшло вельмі хутка, была разгубленасць ад бездапаможнасці перад вобразам Зосі. Знайшоў, здаецца, галоўнае — колер, праз яго спасціг душу, хваробу каханай, але на палатне не было жыцця, нават бляску ў вачах пад доўгімі вейкамі, якім употай ад строгай цёткі Анэлі яна сустракала яго кожны раз, калі з'яўляўся ў маёнтку. Яе драма нараджала ягоную драму, і гэта ўжо была драма мастака. Партрэт Зосі схаваў. Ад каго? Перш за ўсё — ад сябе. А лета пацілася.

Хлеб быў зжаты. Вецер распранаў дрэвы. Лес зрабіўся задумлівы, сумны. Галкі, шчоўкаючы, зляталіся ў выраі. На палетках капалі бульбу, палілі вогнішчы. Далячыні возера Няшчэрда зрабіліся сінія, халодныя. Па вадзе беглі белыя баранчыкі. Сэрца засумавала. Блізілася развітанне з Зосяй.

Разлука трывожыла.

Але пазбегнуць яе было немагчыма.

Грукаючы коламі, да ганка пад'ехала брычка. На ёй сядзеў Апанас у белай свіце, падпяразаны зялёным поясам. У роце — піпка. Ад яе — знаёмы пах густога дыму махоркі. На ганак выйшлі маці, сёстры, браты, бацька. Нянька Анета перахрысціла, маці заплакала, Апанас чмокнуў губамі, шмаргануў лейцамі — брычка пакаціла міма парку і млына па дарозе да станцыі, да дзвюх бліщчастых сталёвых стужак, якія злучалі мяне з Масквой.

Па дарозе на станцыю стаяў маёнтак Лапарэвічаў.

Зося выйшла на ганак.

Як цяпер, бачу мілую постаць на фоне дзікага зачырванелага вінаграду. Стаіць, абняўшы белую калону. На доўгіх вейках — слёзы.

Ці ўсё гінула, ці ўсё толькі пачыналася? То былі канцы чагосьці дарагога ці чагосьці пачаткі?

Ён назаўсёды развітваўся са сваім першым каханнем. Гэта падказвалі злоўленыя пэндзлем фасфарычныя колеры, якія яднаді мілы вобраз з далёкім, загадкавым, але не з гэтым, зямным, светам. І яшчэ — яе слёзы.

У шэрых нябёсах пратрубілі жураві.

Страта Зосі абвастралася адчуваннем, што яе партрэт не напіша ніколі. З'явілася адчуванне страты самога сябе.

Следам за журавамі па небе плылі шэрыя восеньскія хмары. Яны плакалі і смяяліся. Нібыта плылі не хмары, а фарбы, яму не падуладныя.

На неба было цяжка глядзець.

Ён быў яшчэ малады і не мог падумаць пра тое, што жыццё ў мастацтве для яго толькі пачынаецца, што яно не бывае і не будзе суцэльным святам і абавязкова павінна прынесці драму. Пэўна адчуваў адно тое, што, не напісаўшы партрэт Зосі, ніколі ніводнага мазка не пакладзе ў авал яшчэ чыйго-небудзь твару. Гэта быў таемны зарок, і ён ужо ведаў — зарок свой будзе аберагаць як памяць пра Зосю, як святы крыж на яе заўчаснай магіле.

РОДНАЕ

Я — беларус.

Я нарадзіўся ў маёнтку Крынкі каля Бялыніч, на Магілёўшчыне. Там прайшлі мае дзіцячыя гады. Бацька быў арандатарам, служыў у дняпроўскім параходстве. Выпраўляючыся ў рэйсы па Дняпры, Прыпяці, Сажы, часта браў мяне з сабою, што было найвялікшымі шчасцем і радасцю, бо якраз тады, у тых паездках, я адкрыў для сябе ні з чым не параўнаную прыроду маёй роднай Беларусі.

Вялікія рэкі выбягаюць з малых крыніц. Людзі, на страту сабе, пра гэта часта забываюць у захапленні то пачварнай гігантаманіяй, то бясплённым нігілізмам, то проста ад пустой фанабэрыі перад усім сваім.

Вітольд Каятанавіч сваіх крыніц не забываў. Пражытае, блізкіх людзей, родныя куточкі ўспамінаў часта, асабліва ў апошнія гады жыцця. Успаміны — у лістах, занатоўках на трапіўшых пад рукі паперках, у сшытках, у аўтабіяграфіях, напісаных скупою на слова, як патрабуе "жанр", моваю. І ўсё — арганічнае. Ад душы, ладу мыслення, выхаванасці.

І Крынкі на беразе Друці, і іншыя сядзібы, дзе сям'я жыла пасля Крынак, прырода, якая іх акружала, моцна караняцца ў памяці. А куткоў гэтых шмат, бо сям'я наша часта пераязджала з месца на месца.

Усё, што з маленства бачыў і чуў, што ведаў і памятаў, уяўляў сабе, пасталеўшы, не як вырваныя з жыццёвае панарамы кадры, не як асобныя эпізоды ці старонкі, а ў сувязі ды адзінстве з жыццём усіх людзей, якіх ведаў,

блізкіх па духу, у дачыненні да свету, які бачыў, асэнсоўваў у каардынатах сусвету як звёны лагічных ды гарманічных канструкцый, без каторых, нават самых нібыта нязначных, свет-сусвет нетрывалы. У гэтакім роздуме жыў не толькі як мастак, але яшчэ і як самабытна-народны філосаф, тут адно ў адным: мастак — у філосафе, філосаф — у мастаку, хоць мастак заўсёды браў верх. Пастаянна працуючы на прыродзе, шукаючы лад і гармонію свету ў вобразах, каларыце, малюнку, настроях, знаходзіў час, каб пачытаць Канта і Гегеля, Біблію і Леніна. З іх дапамогай шукаў найвышэйшы сэнс жыцця і навакольнага свету, усё да дробязі, як і метад пошукаў, правяраючы ды выяўляючы прыродай, яе мудрасцю і прыгажосцю. А ў выніку? Мудрасць Бібліі давала напісаным карцінам і эцюдам свой таемны сэнс і дух, з чаго паўставала спаконвечная ісціна, якую можна было прымаць альбо не прымаць ды нельга было не бачыць; пейзажы Волгі пад Ульянаўскам і Горак ленінскіх выяўлялі вытокі новых, пад знакам рэвалюцыі, ідэй бунтоўнага розуму. А яшчэ бачыў, што прырода — над усім і ўсімі геніямі і рэвалюцыямі, што найвышэйшай мудрасці вучыць яна, што розум і нават геній чалавецтва вызначаецца мераю разумення і адчування прыроды, без чаго любы саманазваны геній можа стацца антычалавекам. На гэтае вышыні ўсе свае ісціны знаходзіў Леў Талстой. А вялікія перадзвіжнікі? Сурыкаў і Рэпін? З гэтае вышыні, урэшце, Кант вывеў формулу вечнага свету. А што Ленін? Ці шмат прызнання найвышэйшае ісціны за прыродаю ў ягоных рэвалюцыйных пераўтварэннях? Пакажа час? А час, які мінуўся, што паказаў? Тут, безумоўна, былі складанасці, перад якімі Вітольд Каятанавіч з яго даверам да натуральнага мастацкага вобраза і прыроды мог разгубіцца. Як і аднойчы над Волгаю ва Ульянаўску, калі для музея трэба было напісаць Вянец — высозны бераг. Які ён, Вянец, бачыўся на карціне — новы ці стары? Лагічна было б пісаць новы, а напісаў стары. У новым была праўда гадоў і рэвалюцыйных змен, у старым — праўда стагоддзяў і вечнай прыроды. Стары Вянец некалі ўздымаўся да неба двума дзесяткамі золатагаловых сабораў, новы быў магільнікам тых прыгажэнных сабораў.

Маё жыццё з маленства паяднанае з прыродай. У ёй і з ёю для мяне заўсёды быў сэнс жыцця. Я вырас у вёсцы, у прыродзе, у народзе.

І калі першай вёскаю былі Крынкі, дык другою — Быстрэя.

Быстрэя — родавы маёнтак бацькоў маёй маці Чарноцкіх на высокім беразе Заходняй Дзвіны каля Бешанковіч. Памятаю Быстрэю вельмі прыгожай. Наш бераг быў круты, з пясчанымі плывунамі, зарасцямі ажын, маліны, шыпшыны, і працілеглы — адхоны. Дом стаяў вялізны, аднапавярховы, перад ім раслі векавыя ліпы. Супроць дома — сад, каменныя слупы брамы. На слупах заўсёды жылі буслы. Вакол дома — сажалкі, у якіх вадзілася шмат рыбы і ракаў.

Як сёння, бачу пакой бабулі з нізкай столлю, з кандэлябрам на сцяне, у якім аплытыя, з нагарам, васковыя свечкі. Стары стол з карэльскай бярозы, застаўлены разеткамі з фіялетавага шкла пад варэнне. Попельніца, заваленая акуркамі, нагарам з піпкі дзядзькі Уладзіслава, бабулінага любімчыка. У вокнах з каляровага шкла маленькія форткі, за вокнамі — галіны старых ліп. Клавесін, на якім ігралі бабуля і ўсе тры яе дачкі. У пакоі былі цудоўныя шторы са старога зялёнага штофу, вышываныя бісерам, і старыя кнігі.

Было шмат птушак, асабліва качак.

Буслоў і ўдодаў тут усе любілі.

Пясчаныя плывуны, круча Дзвіны, зарасці ажыны і шыпшыны, удоды і буслы, каляровыя шыбкі ў вокнах, старыя ліпы, бабулін клавесін, нібы акампанемент гоману ліп і звону каляровых шыбак, дзядзькава попельніца — ці гэта такі вялікі і неабходны ва ўяўленні Вітольда Каятанавіча свет? Як зразумець яго настальгічныя ўспаміны? Як мілыя сэрцу куточкі, рэчы і дэталі побыту, роднай прыроды? Мілыя — яму, а ўвогуле — звычайныя? Ці як адметныя з'явы і падзеі на галоўнай жыццёвай дарозе, што на яе, галоўную, якраз і выводзілі?

Дарэчы: калі наш герой убачыў свет Быстрэі?

Мая бабуля Чарноцкая вельмі любіла маю маму, сваю малодшую дачку, і была шчаслівая, калі мама прывозіла мяне ў Быстрэю. Мне ў той час было гадкоў пяць.

Там, дзе бераг магутнай ракі пакідаюць ажына, малліннік, шыпшына, яго пясчаныя адхоны трымаюць купіны мурагу і з-пад кожнае купіны, ледзь не з-пад кожнае травіны ў раку збягае крынічная ручаінка, адна ля адной, адна адной перасякаюць дарожку, адна з адной зліваюцца, шырэюць, іскрыста-сонечныя, пад берагам-кручаю ўліваюцца ў Дзвіну. І тут не трэба вялікай фантазіі, каб, крыху прыўзняўшы бераг, нахіліўшы яго, нібы коnаўку, над ракою, убачыць вадаспад, падобны на Ніягару, хай у мініяцюры, хоць па даўжыні — уся Дзвіна, і куды да яго Ніягары! Вадаспад — з-пад зямлі: з якіх сховаў? Уражанне — на любы ўзрост. А на пяцігадовы?

Ці, можа, меншае хваляванне — цётчын клавесін альбо дзядзькаў пісьмовы стол? Да таго ж, хіба дзядзькаў стол — гэта ўсяго толькі стол? Ды гэта ж сам дзядзька Уладзіслаў — добры, блізкі, у арэоле пакутніка і героя.

Дзядзька Уладзіслаў быў актыўны ўдзельнік польскага паўстання. Яго прыгаварылі да смяротнае кары, але прыгавор замянілі сібірскай катаргай, і пра гэта ніхто ў сям'і раней не ведаў. Якой жа нечаканай радасцю было ягонае вяртанне! Хіба можна забыць без пары састарэлы, у маршчынах, твар і блакітныя дзядзькавы вочы, калі ён з захапленнем успамінаў часы Манюшкі, Касцюшкі, Стэфана Баторыя, ці калі на памяць чытаў любімага Пушкіна, чытаў і плакаў:

Дар напрасный, дар случайный,
Жизнь, зачем ты мне дана?
Иль зачем судьбою тайной
Ты на казнь осуждена?

Змучаны доўгай сібірскай катаргай і песнямі Пушкіна, дзядзька Уладзіслаў адварочваўся да акна, каб ніхто не бачыў яго слёз, але пяцігадовы хлопчык іх заўважаў, і ці не тады, ці не ў тыя хвіліны жыцця ў Быстрэі пачаў разумець, што мужнасць і слёзы могуць жыць у адным чалавеку, што яны не варагуюць, што мужны чалавек, як

дзядзька Уладзіслаў, можа таксама плакаць, і ганьбы ў гэтым няма. І што паэзія ў адным радку з мужнасцю. І што паэзія можа навучыць мужнасці.

Значна пазней Вітольд Каятанавіч напіша дачцэ Любе ліст, пазначаны 27 чэрвеня 1936 года, — з Пушкінскіх Гор:

Тут усё — паэзія. Божа мой! Я ў салодкім палоне пушкінскай восені. Я адчуваю, што ў гэтым палоне жыў заўсёды.

І ці не абудзіліся тады і там, у Пушкінскіх Гарах, ужо ў ім, Вітольдзе Каятанавічу, хваляванні дзядзькі Уладзіслава? Ці не хваляваннямі, з якімі дзядзька ў Быстрэі адварочваўся да акна, хаваючы ад людзей свае слёзы, памножанымі на асабістыя ўражанні ад сустрэчы з зямлёю і паэзіяй Аляксандра Сяргеевіча, ён тады, у трыццаць шостым, напіша зажураную, у светлым зімовым вэлюме хатку няні Арыны Радзівонаўны з дубочкам пад вокнамі — вартаўніком яе цішыні, знойдзе лёгкую, як дыханне залатагаловага дзіцяці, ясноту сонечнага паветра для "Бярозы каля ракі Сораць у Трыгорску"? І ці не мужнымі слязамі дзядзькі Уладзіслава будзе пісаць вечную журбу Расіі — магілу Пушкіна пад чорнай жалобаю голых, без лістоты, нямогла пахіленых дрэў пад холадна ссінелымі макаўкамі Святагорскага манастыра? Усё гэта мы пасля ўбачым і зразумеем, што яно прыйшло на палатно не адразу, не ў тую пушкінскую восень Вітольда Каятанавіча, а здалёк, ад томіка паэта ў Быстрэі, ад дзядзькі Уладзіслава.

Вось што такое дзядзькаў стол, на якім, дарэчы, побач з томікамі Пушкіна, Міцкевіча, Ажэшкі і Канапніцкай ляжалі старыя шомпальныя пісталеты часоў нашэсця французаў.

А бабулін клавесін? Бабуля і яе дочкі — старэйшая Стэфанія, прыгажуня Элеанора ды маладзейшая Антаніна, маці Вітольда Каятанавіча, — ігралі на клавесіне любімых Шапэна, Грыга, Чайкоўскага, і ўсе іх кампазітары стануць яго любімымі. Пад месу Грыга ён знойдзе і згубіць Зосю Лапарэвіч, а разам з ёю, сваім першым каханнем, знойдзе срабрыстую, жамчужна-перламутравую гаму ко-

лераў, якая зробіць яго лепшыя палотны непаўторнымі ва ўсім нацыянальным жывапісе, прынясе аўтару славу мастака надзвычай тонкага настрою, майстра паветра і некранутай цішыні. Шапэн на ўсё жыццё паселіцца ў ягоных пакоях і майстэрнях. А Чайкоўскі... О, гэта — старонка асобная!..

Свет Быстрэі Вітольд Каятанавіч будзе адчуваць заўсёды, як і аднойчы, ужо акадэмікам, даючы наказ маладым жывапісцам:

Любіце і ведайце музыку!..

Любіце і ведайце родную паэзію!..

Любіце прыроду, працуйце на прыродзе, вывучайце яе ва ўсе поры года, кожны дзень і кожную хвіліну!..

Гэтую навуку ён сам спасціг рана. Адкуль? Ды ўсё адтуль: з маленства, з маладосці, з акружэння бацькоў, радні, на сваёй зямлі, у вучылішчы жывапісу ад настаўнікаў, вялікіх мастакоў, калі, вярнуўшыся з Масквы на радзіму, пайшоў з эцюднікам па лясах, балотах, азёрах і рэках Прыдняпроўя, Палесся, Віцебшчыны. Школа мастакоў-рэалістаў, вялікіх перадзвіжнікаў, умацавала ў ім разуменне пейзажу як таямніцы жывой натуры, якую трэба шукаць і вывучаць не толькі розумам і сэрцам, але яшчэ і нагамі, у доўгай і нялёгкай дарозе. Гэтая навука шчасліва паразумелася з душэўнай прагнасцю да жыцця ў прыродзе. Аб'явіўшыся ў бацькоўскім доме ўжо не госцем, не на студэнцкія вакацыі, а жыць аднымі буднямі з сям'ёю, ён не заседжваецца ў доме нават перад мальбертам, знікае надоўга, вандруючы па лясах, балотах, лугах. Сталічная вопратка — у шафах, на плячах — паляўнічая куртка, на галаве — старая шапка, на нагах — высокія для бадзяння па лясах ды балотах боты. Стрэльба — на адным плячы, на другім — эцюднік, куфэрак з фарбамі.

Блукаючы са стрэльбай і фарбамі па палетках, далінах і пералесках Беларусі, сустракаючы і праводзячы зоры ля вогнішчаў, начуючы ў лесе, прыслухоўваючыся да галасоў прыроды, я глыбей адчуў яе прыгажосць, навучыўся яе разумець.

Бывала, познім вечарам, у восеньскую непагадзь альбо зімовую сцюжу, пасля доўгіх блуканняў па Палессі, страшэнна стомлены, ушчэнт прамоклы, вяртаешся з палявання. І — Божа мой! — з якой радасцю ўбачыш свой дом, агеньчык у акне, а потым — заплаканыя вочы маці: "Я так чакала цябе! Што толькі не перадумала! Можа, ты трапіў у дрыгву, з якой не выбрацца? Хіба мала паляўнічых загінула ў нас на Палессі?" Яе рукі цягнуцца да майго ягдташа, у якім заўсёды верны спадарожнік — альбом з накідамі алоўкам пейзажаў Палесся.

Шчаслівы, хто ведае пяшчоту і любоў маці.

Жывапіс і паляванне. Адно і другое — жыццё ў прыродзе. Яно поўнасцю адпавядае жаданням, думкам, мэтам. Два самыя моцныя захапленні шчасліва яднаюцца ў адну жыццёвую сцяжыну. Знайсці яе, вядома, дапамагла атмасфера ў сям'і [redacted] кнігамі, мамінай і бабулінай музыкай, сабакамі, птушкамі, стрэльбамі, сустрэчы з дзядзькам Уладзіславам, паляўнічым і паэтам у душы.

Выйдзеш на золаку — чуеш берасцяны ражок: "Аксюта-а! Ідзі сюды, я тута-а!.." Рэхам пакоціцца па далінах — рэхам адгукнецца ў лесе.

А то, бывала, пачуеш трубны паляўнічы рог Гаўрылы са Стараселля — збірае сваіх ганчакоў.

Стараселле там, дзе Краснаполле і возера Няшчэрда. Ад Краснаполля, у якім нейкі час жылі бацькі Вітольда Каятанавіча, дзве вярсты. На беразе Дрысы, невялічкай утульнай рачулкі, стаяў дом, далей па Дрысе, у Стараселлі, над самай вадою — хата Гаўрылы. Той вёскі ўжо няма. Усе тыя старасельцы — на могілках. Але застаўся высокі бераг, з якога трубіў у рог Гаўрыла.

На беразе — вялізны куст белага бэзу. Ён не пакідае свайго, пад вокнамі былой хаты, гародчыка, даўным-даўно разгароджанага, і белы вецер змятае з яго пялёсткі ў рэчку, гоніць іх у Няшчэрду. Возера — адно з самых паэтычных успамінаў Вітольда Каятанавіча. І не толькі ў сувязі з вобразам Зосі.

Мама і ўся наша сям'я жылі ў Краснаполлі весела. Шмат прыязджала гасцей, суседзяў з павета. Заўсёды бывалі Лапарэвічы. Ксёндз Каятан, забыўшы на свой сан, першы пускаўся ў мазур. Імкліва, з вялікай экспрэсіяй, насіўся ён па рыплівай падлозе, ліхасцю не ўступаючы гусарам. Яго чорная раса, адлятаючы, бліскала бэзавай шаўковай падбіўкаю. Ад яго пахла ружовай памадай і духамі "Пачулі". Гэта палохала цётку Анэлю Лапарэвіч, і яна, скрывіўшы губы, знікала ў суседнім пакоі. Цётка баялася кепскага ўплыву нашага дома на яе каталіцтва, хоць у нас была нават свая капліца, дзе духоўнікі служылі імшу, маленькі алтар і неабходныя рэчы — плоскі камень, кубак ды іншае, а бацька фанатычна верыў у Бога, і ўсе мы ў сям'і трымаліся ў вялікай строгасці.

Жывучы з бацькамі ў Краснаполлі, я шмат часу праводзіў на берагах возера Няшчэрда, у бліжэйшых ад яго лясах, шмат палява́ў і пісаў.

Была зіма, нешта пасля Каляд. Моцныя завеі накрылі ў лесе ўсё, што можна было накрыць. Вялізныя гузы снегу ляжалі і віселі на кожнай галінцы. Вітольд Каятанавіч ехаў са старасельскім Гаўрылам на кані да незнаёмага мужыка, які нібыта, як сказаў егер, ведаў бярлогу.

Час падышоў вячэрні, шэры, і яны збіліся з ляжнёўкі. Пятляючы лясной глухаманню, заехалі ў дзялянку, дзе з восені быў лесапавал, і так зашыліся, што ні ўзад ні ўперад. Кругом пні, кінуты вальшчыкамі вяршыннік, маладыя дрэвы, абыдзеныя піламі, пазгіналіся да зямлі пад цяжарам снегу і лёду, папрырасталі вяршынямі да белай зямлі. Калі пачалі разварочвацца назад, конь шарахнуўся ўбок, закалаціўся, захроп — павалок сані праз пні-калоды.

— Стой, Вітольд,— сказаў Гаўрыла.— Тут ці не бярлога і ёсць.

Ён выпусціў двух ганчакоў, і тыя, не падаючы голасу, пайшлі на завал. Яшчэ крокаў сто ад'ехаўшы, прывязалі каня да дрэва, самі вярнуліся.

Сабакі брахалі як на мядзведзя ці чалавека, пацвярджаючы спаконвечныя размовы, што мядзведзь чалавеку радня. Накрыж ляжалі заваленыя снегам дрэвы, яліна-

вывараценъ — гара карэння з шапкай зямлі, накрытаю снегам. Усё выдавала бярлогу, але подступу не было і не было нават знаку на ўваход у бярлогу. Гаўрыла выцягнуў з-пад дзягі сякеру, высек жэрдку, пачаў ёю пароць пад вывараценъ, абіваць снег. Дзірку ў бярлогу знайшлі, але ніякі мядзведзь не абзываўся. Гаўрыла стрэліў у адтуліну — уваход у бярлогу. Ціха. Зноў з'явіліся ганчакі, забрахалі на вывараценъ, як на старую лёжку. Вітольд Каятанавіч падышоў ушчыльную да бярлогі, узяўся раскідаць уваход, упэўнены, што там нікога няма. І раптам у святле, якое ад сонца лінула ў бярлогу, перад ім пачала вырастаць чорная капа — на дыбы падымалася мядзведзіца. У гэтую хвіліну, знайшоўшы ўнізе адтуліну, у бярлогу прадзёрся ганчак і ўчапіўся ў спіну звярыны. Мядзведзіца рохнула і, нібы снарад, выскачыла з бярлогі. Вітольд Каятанавіч стаяў ушчыльную да галля і стрэльбу, свой лёгкі вінчэсцер, ускінуць не паспеў, не дало галлё, але паспеў адхіліцца ад уваходу ў бярлогу — адкінула прэлым ветрам, густым мядзведжым духам. Калі ўскінуў стрэльбу, ужо не бачыў мядзведзіцу — перад ім, яму ў твар і на голаў, сыпалася воблака снегу з яліны. Гаўрыла стрэліў, але, як часта бывала з ім, у неба. Сабакі пагналі мядзведзіцу, ды спыніць альбо завярнуць яе не маглі — брэх аддаляўся.

Лес цямнеў, набліжалася ноч, і яны без сабак, але з гадавалым мядзведзікам вярнуліся ў вёску. Як аказалася, мядзведзік у бярлозе і быў прычынаю, чаму гэтак глуха сядзела мядзведзіца, што ні ганчакі, ні стрэл Гаўрылы ў бярлогу, ніякі шум ды гам не маглі яе падняць.

Толькі раніцаю вярнуліся сабакі. Гаўрыла сцвярджаў, што сваім стрэлам параніў звярыну, і яны зноў выехалі да бярлогі. След мядзведзіцы быў скрозь чысты, паказваў, што важыла яна пудоў дзесяць, не меней.

У маўклівых сузіраннях таго вечара і той сустрэчы з мядзведзіцай я кожны раз чую зімовую цішыню і таханне свайго сэрца. Я не маю сілы забыць, не маю сілы і ахвоты спалохаць думы, пачуцці ды прадчуванні, якія перапаўнялі мяне ў тое імгненне.

ГАЎРЫЛАЎ, ПЕТРАКОЎ, АПАНАСАЎ Я ЛЮБІЎ

Па вечарах, калі ў нашым доме былі госці, мы з братам, зачыніўшыся ў сваім пакойчыку, самотна глядзелі ў акно. Каціўся май, неба ружавела, была самая цяга слонак.

Гэтакімі вечарамі мне рабілася сумна без Гаўрылы са Стараселля, я з хваляваннем чакаў...

— А чаму ты, Гаўрыла, нешчаслівы?

— Трэцяга дня прынёс з Няшчэрды дзвюх качак і чырка. Учора быў не галодны, сёння не галодны. Якое яшчэ мужыку трэба шчасце?

— Ды я не пра гэта. Хоць ты і прынёс з Няшчэрды чырка і качак, а за слонкай не паспяваеш — у неба лепіш.

— А можа, я, Віталік, не хачу песню зрэзаць?

— Хітруеш, Гаўрыла. Каб я цябе не ведаў. Каб мы з табою не бралі ў бярлозе мядзведзіцу. Помніш?

Гаўрыла разяўляе рот, моўчкі глядзіць у неба, робячы выгляд, што слухае, чакаючы жаданую ім абодвум слончыну песню, не чуе, што яму кажа малады Біруля.

Усіх Гаўрылаў, Петракоў, Апанасаў я любіў, да іх прывязваўся. Блукаючы з імі па лесе, палетках, сустракаючы і праводзячы зоры, начуючы ля вогнішчаў, я пачаў разумець прыгажосць прыроды, навучыўся яе чытаць.

Яны выхавалі ўва мне...

— Ціш-ш-ш!.. Ляціць!..

Неба над альшанікам быццам прарвалася ў тым месцы, дзе гасла апошняя плямка вячэрняй зары, яго сарамлівая чырвань, і адтуль, з нечаканага разрыву, на лясную прасеку да паляўнічых скацілася кругленькае і звонкае “цык”, і яшчэ — “цык”. Замерлі падгалыя Гаўрылавы ганчакі, узнялі ў неба вострыя насы. Шырока расставіўшы доўгія, як аглоблі, ногі, Гаўрыла ўзняў цяжкую пішчаль, прыклаўся вухам і не варушыўся, быццам страляць не думаў, проста сваім выглядам наводзіў жах на неба і слонку.

— Цык... Хор-р...

Вялізны сноп агню вырваўся з пішчалі. Грымнула моцна, ажно плячо адкінула назад. Гаўрыла ледзь устаяў. Слонка каменем падала ■ неба да яго ног. Усё адбылося нечакана: і радасць Гаўрылы, і разгубленасць абодвух, калі птушка, са свістам разрэзаўшы паветра перад насамі паляўнічых і сабак, зноў узнялася на сваю шлюбную трасу.

Вітольд ужо ў апошняе імгненне ўскінуў вінчэсцер. Затвор клацнуў хлёстка, і слонка, кульнуўшыся на фоне звечарэла-пагаслага неба, вінтом пайшла на алешнік. З енкам і візгатам ганчакі кінуліся ў кусты.

Гаўрыла не глядзеў ні на Вітольда, ні ў той бок, дзе сабакі шукалі слонку, ні на неба, хоць яшчэ была самая цяга. Трымаючы перад сабою пішчаль, доўгую, як сам, засоўваў указальны палец у ствол, круціў у ім пальцам, вымаў са ствала, падносіў да носа, нюхаў, разглядаў на пальцы парахавы нагар і глыбакадумна казаў:

— Гм-м, так!.. Порах адмяк.

Уся бяда Гаўрылы была ў тым, што ён кепска страляў і заўсёды тлумачыў сваю прамашку нейкай прычынаю.

Сабакі прынеслі слонку, паклалі да ног гаспадара. Але ён не заўважаў ні сабак, ні слонку.

Цяга была ў самым разгары. Слонкі праносіліся над прасекай адна за адной. Але Гаўрыла, расхваляваны няўдалым стрэлам, не чуў іх песень. Нюхаў палец ды грязіўся:

— Ну, другі раз трапяць яны мне на мушку, дам дык дам, адчуюць стрэл Гаўрылы. Будзе і тут,— паказваў на шчаку і плячо,— будзе і там, — ківаў на неба.

Цямнее. Слонкі яшчэ крычаць, не супакойваюцца, але над прасекаю не ляцяць, як напалоханыя стрэлам Гаўрылавай пішчалі. Чуваць іншую музыку — скрыпку. Яна нібы заблудзіла ў лесе, недзе зусім блізка, і плача.

— Табе, Гаўрыла, больш шанцуе на качак,— углядаючыся ў свайго старэйшага сябра, нібы дастаючы з яго душу, з посміхам кажа Вітольд.— Вось пабыў на Няшчэрдзе — прынёс тры качкі.

Гаўрыла падымае галаву, выпінае наперад рыжую казліную бародку, падазрона глядзіць у вочы Вітольду:

— Не верыш? Дзве качкі і чырка.

— Чаму — не веру? — мякка ўсміхаецца Вітольд.— Я табе, Гаўрыла, заўсёды веру. Трэба нам схадзіць на Няшчэрду.

— Як з'ем тых качак? Ці мне іх выкідаць?

— А я зараз пайду. Адсюль, з цягі.

— На ноч?

— А хіба не ты мне казаў, што ноччу ў вясновым лесе самая работа? Пакуль дайду да Няшчэрды, наслухаюся. Можа, пад якім-небудзь дубам і храпану. Мне абы золак не праспаць.

— Раніцу чакай пагодлівую. Зара доўга трымалася, чырвань густая. Золак будзе ясны. Толькі куфар з фарбамі ў цябе цяжкаваты. І стрэльба, і гэты, як яго?.. Эцюднік?.. Ходзіш па лесе — ні мастак, ні паляўнічы.

— Няпраўда, Гаўрыла. І паляўнічы, і мастак. Кругом паляўнічы. З аднаго ствала — па птушках, з другога — па колерах.

Плач скрыпкі мацнее, як вырваўшыся з няволі на прастору, і ўжо з ёю — флейта і барабан.

— Глядзі ты на гэтых цыганоў, Віталь!..

З-за лесу на дарогу выкочваецца высокая балагольская буда, крытая шэрым дзіравым брызентам. І буда знаёмая, і сівы конь знаёмы:

— Ды гэта ж Зэлікава каманда! Гэй, Зэ-лі-ік! Стой!..

Музыка замаўкае. Конь спыняецца. З буды выглядаюць чорнагаловыя бадзягі-музыкі, а вышэй за ўсіх — густы чуб над будаю — Лейба Краль, які вечна гнуўся, баючыся зачапіцца за што-небудзь галавою. Яны яшчэ пяць дзён назад, на Вялікдзень, прыехалі ў Краснаполле па запрашэнні Біруляў, бацькі і маці Вітольда, яшчэ ўчора ксёндз Каятан здзіўляў віхлястымі скокамі пад іх музыку, а сёння, адпачыўшы, ехалі далей, да новага прыстанішча, дзе іх таксама чакалі.

Вітольд падбягае да буды, прыціскаючы да сябе левай рукою шкатулку з фарбамі і эцюднік, якія вісяць на плячы, праваю — стрэльбу:

— Куды едзеце, Зэлік?

Прысадзісты кучаравы музыка, размахваючы ў паветры флейтаю, саскоквае на дарогу і, нібы яшчэ адна лясная птушка, разносіць па лесе пералівістыя гукі флейты:

— На фэст да Лапарэвічаў!..

Паветра засядае ў грудзях у Вітольда: яны — у маёнтак Зосі? Там — фэст? Там будуць бацька і маці? А ён? Таксама павінен там быць? Яго напэўна будуць шукаць дома. Так, ён сказаў, што ідзе паляваць на возера, ды не сказаў, ці надоўга.

— Ну, Гаўрыла!.. Хутчэй еш сваіх качак!..

Ён ужо сядзіць у балагольскай будзе Зэліка, ужо кляча, якую Зэлік корміць адно пугаю, кранае з месца буду, і яна ціха коціцца па лесавой дарозе. Гаўрыла стаіць на абочыне, сумна абапёршыся на сваю пішчаль і трымаючы ў руцэ слонку. Нарэшце, як успомніўшы, што ў яго ў руцэ, ён бяжыць за будай, размахваючы птушкаю, крычыць нешта незразумелае. Зэлік раскручвае над будаю пугу. Сівая кляча даказвае, што яшчэ мае сілы бегчы даволі шыбка. Гаўрыла пачынае адставаць ад буды, і тады ў буду да ног музыкаў ляціць слонка. Янкель Сахір падхоплівае птушку на калені, птушынымі лапамі выбівае на цымбалах польку. Музыкі весела рагочуць. Зноў залівaецца скрыпка Робе Саламона, у яе мелодыю ўплятаецца срабрыстая нітачка флейты Зэліка, кантрабас Лейбы-Сімана Краля пачынае адбіваць такт, і ўжо не балагольская буда едзе ў ноч па лесе, а вясёлы вандроўны аркестр, вакол якога заміpae лес.

І замірае ад нечаканай радасці сэрца ў Вітольда.

Я заўсёды з вялікай цеплынёю думаў пра гэтых сціплых бадзяг-музыкаў, рамясло якіх давала небагаты хлеб. Таленавітыя людзі, яны маглі б куды лепей жыць, але ні гэтых дарог у балагольскай будзе, ні інструментаў яны не пакідалі. Сваё жыццё любілі і на багаты кавалак памяняць яго не маглі.

На беразе Няшчэрды Вітольд пакінуў буду, раптам адчуўшы, што да Лапарэвічаў на свята ў сваіх паляўнічых вопратках яму ехаць не трэба. Музыкі, вясёлая з імі дарога, успамін пра Зосю нарадзілі жаданне застацца аднаму ў лесе з думкамі ды пачуццямі, што нечакана авалодалі ім.

Была ноч, але над возерам яшчэ на ўсю моц свайго хору спявалі жабоцькі. Вітольд запаліў вогнішча, настрыг

аеру, паслаў каля агню начную пасцель. Спаць не хацелася, і ён доўга сядзеў, углядаючыся ў агонь, у яго пунсовыя языкі, якія то нервова ўзляталі ўгару, то ападалі, у белыя ды чырвоныя зорачкі попелу і агню, што несліся ад вогнішча ў неба і там ці то знікалі, ці то пачыналі сваё падарожжа ў загадкавую бездань.

Ноч выдалася зорная, ціхая, вада паўз берага маўчала. У блізкім чароце спалі качкі. Чарот жаўтлява блішчэў пад поўняй і зорамі. Масляна-срабрыстае возера абяцала ціхую раніцу.

Воддаль на высокім беразе тым самым масляна-срабрыстым святлом адлівалі крыжы касцёла.

У хвіліну адзіноты да яго прыйшла думка пра блізкую раніцу: з чаго ён пачне — з фарбаў ці з палявання? І адна і другая справа любілі раніцу на самым золаку. Ён ведаў яе ўладу над сабою і не любіў гадаць загадзя.

Зноў, загледзеўшыся на касцёльныя крыжы, згадаў Зосю. Дзе яна цяпер? За мяжою лечыцца? Дык і навошта яму той фэст, калі на ім не будзе Зосі?

А Гаўрыла? Кінуў слонку ў буду — пакрыўдзіўся, можа, на яго, Вітольда, што кпіў з яго паляўнічага шчасця?

Жабоцькі заціхлі адразу, дружна.

Зрабілася сумна, што адзін. Гэтакае з ім часта бывала ў вандроўках па лясах ды палях: калі надта добра самому, хацелася, каб побач была яшчэ хоць адна блізкая душа, каб і тая чыясьці душа адчула асалоду, якую адчуваў ён.

Успомніў Зэліка, яго вясёлую каманду — адчуў, што сам нечым на музыкаў падобны. Вандроўкамі? Яны — ад маёнтка да маёнтка, з дарогі на дарогу, а ён — ад зары да зары, ад вогнішча да вогнішча. Яны — вечна са сваёй музыкай, ён — са сваёй. Хіба ў іхняй музыцы няма таго святла, тых колераў, якія шукае і якім радуецца ён? І хіба ў яго колерах і святле, якія шукае і знаходзіць, няма музыкі? Навошта колеры, фарбы, святло, калі ў іх няма музыкі?

Блізка, за вогнішчам у прыбрэжным чароце, крякнуў стары качар.

ЯНЫ ВУЧЫЛІ НАС ЖЫЦЬ

(Ліст да сябра Лабанава)

Дарагі мой Віктар Міхайлавіч!

Ты нагадаў мілую сэрцу маладосць, разварушыў тое, што захавала і мая памяць — Вучылішча жывапісу, скульптуры і дойлідства — які быў у нас двор, якія былі пабудовы, дзе жылі мастакі, нашы прафесары. Такой нерэальнай марою здавалася жаданне трапіць у школу жывапісу, дзе яны, перадзвіжнікі, якіх мы ведалі раней па фотаздымках ды карцінах.

Ці магу я забыць?..

Вітольд Каятанавіч любіў пісаць лісты блізкім людзям. Пісаў шмат і лёгка, як піша шчыры чалавек. Але гэты ліст пісаўся цяжка. Адну старонку перапісваў тры, пяць, сем разоў. Першы радок — той самы: "*Дарагі мой...*" Далей — кожны раз іначай. Быццам ствараў запаветную карціну, зноў і зноў здымаючы адны фарбы і кладучы другія. Шукаў тое, што і ўсё жыццё — дакладныя контуры, дэталі, святло.

Яшчэ нядаўна роўны прыгожы почырк цяпер сам не пазнаваў: літары здрабнелі, пахіснуліся, скакалі кожная пад сваю музыку, не прызнаючы ўлады аўтара. Радкі, адзін за адным, каціліся, як падбітыя паязды, пад адхон.

Інсульт і частковы параліч пускалі туды, пад адхон, разам з радкамі на паперы, усё самае дарагое.

Але ён і ў гэтым стане заставаўся мастаком. Без малюнкаў — які ліст? Тым больш — да сябра? Аслабелая рука выводзіла дваровыя будынкі, майстэрні, акно, за якім жыў любімы Макоўскі.

Як перадаць хваляванні, калі я і Жукоўскі стаялі ў вестыбюлі, не зводзячы вачэй з вялізнага гадзінніка, чакалі, калі ён бомкне дванаццаць. Жукоўскі быў у мундзірчыку вучня рэальнага вучылішча, я — у форме кіеўскага кадэта. І вось гадзіннік бомкнуў. Швейцар Афанасій шырока адчыніў дзверы фігурнага класа.

Не прамінём, заўважым: па імёнах Вітольд Каятанавіч ведаў швейцараў, сталяроў, егераў, фурманаў, афіцыянтаў,

леснікоў, пастухоў, цесляроў, садоўнікаў, ■ якімі хоць аднойчы сустрэўся на паляванні, ля вогнішча, праехаў на возе, абедаў, працаваў у садзе, якія яму ставілі дом, капалі калодзеж, рабілі падрамнікі да карцін ці хоць аднойчы далі разумную параду. А тым больш — Афанасій на Мясніцкай, які адчыняў высокія дзверы ў храм мастацтваў! Яго памятаў усё жыццё.

Але той раз швейцар адчыніў дзверы не перад ім з Жукоўскім.

Паважліва нахіліўшы галаву, ён вітаў высокага, поўнага, з густой сівізной чалавека, на галаве ў якога была чорная аксамітавая ярмолка. Калі мы з Жукоўскім спыталі: "Хто гэта?", швейцар адказаў шэптам: "Гэта самы галоўны ва ўсёй нашай школе рысавальшчык, самі-с Яўграф Сямёнавіч Сарокін. Да іх у натурны клас ніхто, Божа барані, не можа зайсці, толькі тыя, хто вучыцца". А калі выйшаў Уладзімір Ягоравіч Макоўскі, Афанасій сказаў: "Гэта яны-с усіх пішуць у сваіх карцінах. Майго памочніка Кузьму напісалі ў царкве з дзіцём на руках. Напішуць як жывога ды яшчэ і грошы табе заплацяць".

Усіх нашых выкладчыкаў мы глыбока любілі. Мы бачылі, як самі яны пісалі. Мы даражылі кожным днём, кожнай гадзінай, пражытымі побач з імі.

Шчаслівы той, хто вучыўся пад іх крылом.

Лічыў сябе шчаслівым? Тады, перад дзвярыма, адчыненымі Афанасіем,— безумоўна. А пазней? Ці пра гэта не думаў?

Пра шчасце, якое яно, з кім яно, што такое шчасце, Вітольд Каятанавіч зноў і зноў заводзіў размову ці час ад часу думаў усё жыццё.

Як разумеў шчасце?

Быць вучнем Макоўскага, Пранішнікава, Каровіна, Сарокіна, Касаткіна, Левітана — шчасце.

А вучыцца ў Паленава?

А бачыць у сваёй кватэры ўсіх перадзвіжнікаў, саміх Сурыкава і Рэпіна?

А быць запрошаным у свае майстэрні Сурыкавым і Левітанам?

А хіба не шчасце — доўгія гады адчуваць, як за тваёй працаю сочыць сам Ілья Яфімавіч Рэпін, атрымаць ад яго ліст блаславення, нібыта ціснуты залатымі літарамі: *“Я так прывык асвяжацца душою перад Вашымі жывымі павевамі праўды, прастаты і свабоды!”*

Ці мог падумаць, што шчасце — нешта большае? Аднойчы дачцэ Любашы прызнаецца:

Я працую радасна, шмат. Гэта — шчасце.

А радасна і шмат працаваць усё жыццё?

У апошнія гады, калі аслабелая рука выводзіла радкі ліста да Лабанава, лавіла контуры будынкаў вучылішча, ён, цяжкахворы, напіша яшчэ і свой першы верш, які назаве — “Шчасце”.

Шчасце здрадзіла? Але калі здрадзіла, значыць, было і ім? Здрадзіла ў канцы жыцця — дык было з ім амаль усё жыццё? Гэта — не шчасце?

Густым зрабіўся змрок ў акне пустым.
Я свечы запаліў, адзін каб на адзін
З пейзажам гаварыць — стаяў ён на мальберце.
Але ў квадраце чорным ночы
Гарэла зорка ў адзіноце.
Я — не адзін?..
Са мною шчасце
У квадраце чорным ночы.

Гэта — там, дзе апошняя рыса. Да яе — некалькі крокаў. А раней? Калі швейцар Афанасій адчыняў высокія дзверы на Мясніцкай?

Ты, Віктар, просіш успомніць і апісаць двор, пабудовы на ім, кажаш, што не памятаеш, якія яны былі, адно памятаеш, што былі, бо сэрцам голас чуеш: “Не гавары з самотай — іх няма, кажы з удзячнасцю — былі!” А я ўсё яшчэ адчуваю сябе вучнем вучылішча.

Памятаю, як Ігумнава спрачалася са Слабодчыкавым. Ён — ёй: “Ты маўчыш, а што любіш у Талстога?” А яна: “Люблю яго — гэта не азначае, што я з ім ва ўсім згодная. Яму не трэба араць зямлю. Хай піша кнігі”.

А хто не памятае нас, кіяўлян, якія ў асноўным і складалі групу талстоўцаў вучылішча? З Сулержыцкім я жыў у чыгуначных нумарах на Каланчоўцы. Там у нас збіраліся ўсе кіяўляне. Аднойчы прыехаў Мікалай Ге, прывёз вялікую карціну "У чым ісціна?" (Хрыстос перад Пілатам). Ён быў у вучылішчы, бачыўся з перадзвіжнікамі, ад іх дазнаўся пра нашу групу і з карцінай заявіўся ў пакой. Быў вечар. Падыходзячы да дома, яшчэ з вуліцы ўбачыў наша акно, асветленае лямпамі "маланка", у акне — гіпсавыя галовы і хлопцаў у чырвоных кашулях. Назаўтра мы ўсе пайшлі з ім на Вялікую Далгарукаўскую вуліцу ў майстэрню мастака Мамантава, дзе Ге скінуў са сваёй карціны посцілку: глядзіце — два светы, сутыкненне...

Формы ў нас не было, апраналіся абы-як, у кожнага за спінай на рамяні шкатулка з фарбамі, у руцэ скрутак папер з эцюдамі ці малюнкамі. Аднойчы выйшлі пасля вячэрніх заняткаў з фігурнага класа — князь Львоў насустрач. А потым ён заявіў, што мы выгляду не маем знешняга, ды яшчэ ва ўсе глоткі спяваем, увагу да сябе прыцягваем на вуліцы. Нам тады загадалі, каб выходзілі з класаў праз чорны ход на двор, ішлі Юшкавым завулкам. Але мы ўсё роўна спявалі. У Сулера быў выдатны голас, ён запяваў: "Стаіць гара высокая, пад гарою гай" — падхоплівалі хорам. А мастацкія выкладчыкі любілі нашы песні, заўсёды слухалі: Архіпаў, Касаткін, Каровін, Корын, Сарокін, Макоўскі. На Мясніцкай не паспеем замоўкнуць, як перад намі — гарадавы і дворнік.

Сулера ты не можаш не памятаць. Ён ездзіў у Канаду, вазіў туды канадскіх духабораў. Гэта — па заданні Талстога. Сядзеў у Бутырскай турме, а мы насілі яму перадачы. Талстой за яго ваяваў, каб выпусцілі. Талстой любіў яго ўжо тады, як мы вучыліся. Пасля Сулержыцкі пайшоў у тэатр.

А Юля Ігумнава стала сакратаром у Талстога. Я яе бачыў у Яснай Паляне. Мяне ў Ясенкі пасылала Соф'я Андрэеўна. Льва Мікалаевіча ўжо не было. Пасылаючы, помню, казала: "У Ясенках вас сустрэне Юлечка Ігумнава, ваша маладое каханне. Яна чакае".

Гэтак усё і было, і я абавязкова павінен табе раска-

заць, як у Ясенках мяне сустрэла Юлечка. Ты спытаеш, як я апынуўся ў Яснай Паляне, чаму Соф'я Андрэеўна захацела, каб туды ехаў я, адкуль мяне ведала? А ўспомні Таццяну, дачку Льва Мікалаевіча і Соф'і Андрэеўны. Яна з намі вучылася. У нашай групе тады былі Сулержыцкі, Іпаліт Бакал, Панчанка, Таццяна Талстая — гэта быў вышэйшы натурны клас. Я быў з імі. Юля Ігумнава, Аляксандрава, якая потым выйшла замуж за Пятрова-Водкіна. Нас аб'яднаў Сулержыцкі. Гэта была дружная сям'я яснапалянскіх сяброў. Дык вось Таццяна і Сулер расказалі пра мяне Соф'і Андрэеўне і Льву Мікалаевічу. Яны пра мяне ведалі.

І тут, Віктар, я павінен успомніць...

Радок абрываецца пасярэдзіне старонкі, ніжэй — аркуш белы, дакладней — жоўты ад часу.

Пачаты сказ насцярожвае. Не зместам, не абяцаннем чагосьці недагаворанага, а сустрэчнай думкаю: тут — канец усяго, усяму? Няўжо старонка — сведка апошніх сіл? Калі яна, дык і яшчэ нешта і нехта? Апошнія гады Біруля, цяжкахворы, правёў на беразе Удомлі, за чатырыста кіламетраў ад Масквы, у добраахвотна выбранай адзіноце і лясной глушы, з агеньчыкам у каміне...

Але вось — яшчэ аркуш. Верш? Яшчэ адзін? Тым самым няўпэўненым почыркам, якім напісаны ўвесь ліст да Лабанава:

Гэтай ноччу
Сон пакінуў мяне. І тады
Ў нетрах цемені, цвілі, жуды
Нейчы голас паклікаў прарочы.
За акном стагнаў вецер магіл,
Беглі слёзы па шыбах —
Дождж ішоў ледзяны.
Але там, дзе і холад, і дождж,
І той голас з зямлі ці з нябёс,
Я ўбачыў — пралескі цвілі,
Адчуў подых вясны.

Усё гэта — ліст да сябра Лабанава? Пад вершам дата: "Студзень, 1952". Год цяжкі, але не апошні.

Значыць, змаганне? Вясна пралесак змагаецца з ледзяным дажджом зімы?

Вясна — любімая пара года. Тая, якую называў блакітнай вясною, калі яшчэ ляжаў снег, але рэкі былі ўжо голыя ад лёду і ўсё навокал — зямлю, ваду і неба — саграvала першае вясновае сонейка. І яшчэ тая, якую называў днямі юнага мая. І яшчэ — вясна лотаці, вясна невялікай вады, вясна першай навальніцы. Шмат вёсен перажыў, у кожнай бачыў свой твар. І што ж яшчэ, як не подых лотаці ці пралесак магло вёснамі напоўненую душу старога паляўнічага і жывапісца ўратаваць ад нетраў цемені, цвілі, жуды, ад ветру магіл?

Яшчэ старонка з ліста — таксама сведка ўпартага змагання ў зімовай ночы:

Я павінен табе расказаць, як аднойчы, у шчаслівую пару свайго жыцця, лёг спаць мала каму вядомым вучнем вучылішча, а прачнуўся вядомым жывапісцам, багатым і найшчаслівейшым.

Гэта быў другі год вучобы, калі нам дазволілі ўдзельнічаць у вучнёўскай выстаўцы. Першая спроба — адразу поспех: сам Павел Міхайлавіч Траццякоў набывае маю карціну — "Ваколіцы Пяцігорска". Я пісаў яе, гасцюючы ў Пяцігорску ў брата Аляксандра, з якім тады жыў і мой бацька. Шчасцю не было мяжы.

Калі выстаўка закрылася, я зняў карціну са сцяны і павёз у Траццякоўскую галерэю. Зайшоў у кантору. Паўла Міхайлавіча не было. Але мяне чакаў канверт. На ім стаяла маё прозвішча.

Не, я чакаў не канверт. Мне хацелася ўбачыць самога Траццякова. Я вяртаўся паўз канал сумны, і думкі былі аб тым, павесіць Павел Міхайлавіч маю карціну ў галерэі ці не? У галерэі — побач з карцінамі славутых мастакоў? Разлічваць на гэта было нахабствам. Але сэрца шчымела: раптам? Прыйшоўшы дадому, я раскрыў канверт і страшэнна здзівіўся. У ім ляжалі не сто рублёў, якія карціна каштавала, а дзве зусім новенькія сторублёўкі. Непаразуменне? Памылка? Як я мог узяць гэтакі канверт? Быў вечар, і я ледзь дачакаўся раніцы. Уляцеўшы ў кантору галерэі, спытаў Паўла Міхайлавіча. Мне адказалі: "Зараз ён да вас выйдзе". І вось ён вый-

шаў да мяне: высокі, хударлявы, з пачырванелымі ад стомы вачыма. Ціха спытаў: "Што вы хацелі?" — "Я вучань Біруля. Учора я вам прынёс карціну, якую вы купілі, і ў канверце вы пакінулі мне грошы. Але там не адна сторублёўка, а цэлыя дзве. Тут непаразуменне?" Павел Міхайлавіч цёпла мне ўсміхнуўся і сказаў: "Непаразумення няма. Я вам заплаціў за карціну і даў задатак на будучае". Добра памятаю, як мне зрабілася горача. Задыхаючыся, спяшаючыся, я раптам спытаў: "Вы... карціну купілі... для сябе?" Ён адказаў: "Так, вядома, карціна з учарашняга дня ў галерэі. Зайдзіце паглядзіце".

Праз імгненне я быў у вялікай зале. Мая карціна вісела побач з палотнамі самога Левітана. Я страціў галаву. Не памятаю, як доўга стаяў перад сваёй карцінай, пэўна, вельмі доўга, бо пакідаў залу пад званок швейцара, які абвяшчаў апошнім наведвальнікам, што галерэя закрываецца,

Так я быў прызнаны самім Траццяковым. Што гэта — ты, Віктар, ведаеш. Імя Траццякова было для нас святым.

Літары зноў бягуць пад адхон, ужо нават не збіраючыся ў словы, быццам кожная — слова і думка. Чытаць немагчыма, адно можна здагадацца, што яшчэ хацеў сказаць Вітольд Каятанавіч. Пра Ігумнаву, як яна сустракала яго ў Яснай Паляне? Колькі разоў выходзіць на таемнае жаданне — расказаць — і заўсёды збіваецца на што іншае, ці радок збягае пад той самы адхон.

Але працяг ёсць.

Я ўспамінаю нашых настаўнікаў — Макоўскага, Каровіна, Пранішнікава, Касаткіна, Левітана, Сарокіна, Сцяпанава. Як мы ім верылі! Яны былі з намі бязмежна адкрытыя. Яны аддавалі нам усё, што мелі і ведалі. Вялікія настаўнікі і вялікія мастакі. Кожны — карыфей, асоба! Любімыя.

Тут Вітольд Каятанавіч выходзіць на адну з самых хвалюючых для сябе размоў. Дарэчы яшчэ раз успомніць, з якім захапленнем ён з Жукоўскім глядзеў на Макоўскага і Сарокіна, перад каторымі швейцар Афанасій ад-

чыняў дзверы ў вучылішчы жывапісу. Тады ён паступаў у вучылішча, першы раз бачыў славутых мастакоў-перадзвіжнікаў. Але пройдуць гады, ужо сам будзе ў сям'і перадзвіжнікаў, прызнаным жывапісцам, у Мюнхене і Барселоне на вельмі аўтарытэтных выстаўках атрымае залатыя медалі, будзе ўвенчаны лаўрамі акадэміка, а маладое захапленне сваімі настаўнікамі застанецца ранейшым.

Ну а Паленаў! Які тэмперамент, дыяпазон мастака і прафесара! Ён быў нашай паходняй, пуцяводнай зоркай. Як мы яго любілі! І як ён любіў нас! Кожны яго вучань станавіўся асобаю: Галавін, Аладжалаў, Чыркоў, Жукоўскі, Сокалаў. Не магу забыць, як сустрэў Васіля Дзмітравіча на Нікіцкім бульвары. Ён ішоў ад Чыркова. Спыніўся і кажа мне: "Ну вось, хутка пятага снежня, у нас будзе свята, вялікая падзея — выстаўка. Чыркоў закончыў карціну "Марозная раніца". Такога пейзажу я яшчэ не бачыў!" Яго твар ззяў ад шчасця, захаплення сваім вучнем. І Паленаў не памыліўся. На конкурсе Чыркоў атрымаў першую Боткінскую прэмію. Карціна ўсіх узрушыла. Потым прэмію Боткіна атрымаў Сокалаў, потым — Жукоўскі. Усе — вучні Паленава.

Следам за сябрам Жукоўскім пачэсную прэмію Боткіна атрымаў Біруля. Ён таксама быў вучнем Паленава, хоць адносіны да свайго настаўніка ў яго склаліся не такія блізкія, як у Жукоўскага. Сябра быў у групе Паленава, браў ад яго ўсё, што мог узяць — Паленаў захапляў каларытам, тэмпераментам, багаццем і яркасцю колераў. Ім абодвум здавалася, што да Паленава яны фарбаў як след не ведалі. Але палітра ў Бірулі была больш стрыманага настрою. Гэта не перашкаджала захапляцца Паленавым. Ды і Паленаў яго заўважаў. Сваю карціну "Вясна ідзе" Біруля выставіў па просьбе Паленава і атрымаў прэмію Боткіна. Як гэтаму радаваўся Паленаў!

Пасля Біруля неаднойчы раскажа сябрам, як ён, пакутліва чакаючы вынікаў конкурсу, з'явіцца ў зале выстаўкі і першым сустрэне Паленава. Той будзе ісці насустрач, спускацца з лесвіцы, радасна ўсміхаючыся. За Паленавым — Сцяпанаў з паднятым угару пальцам. Абодва

ішлі да свайго вучня — палец Сцяпанава азначаў першую прэмію. І першым павіншаваў з прэміяй Паленаў.

Адносіны з некаторымі настаўнікамі пераходзілі ў сяброўства. Гэтак яшчэ ў вучнёўскія гады атрымалася ў Бірулі з Касаткіным, які пазней прывядзе свайго вучня ў Хамоўнікі ў дом Талстога, выведзе на яснапалянскія пейзажы, падкажа нямала і тэм, і вобразаў, і тэхнічныя рашэнні многіх карцін.

Але ў самае блізкае сяброўства перарастуць адносіны Бірулі з настаўнікам, выдатным мастаком-анімалістам Сцяпанавым. Гэтыя адносіны відаць хоць бы з лістоў Сцяпанава да жонкі, якія ён піша ў Маскву з Цвярской губерні, з вёскі Гарусава, дзе жыве разам з Бірулем: "...бярэ сум і мой сум мімаволі перадаецца Бірульку (гэтак па-сяброўску ласкава ён называе Вітольда Каятанавіча.— В. К.). Мы жывём з ім душа ў душу, вадой не разальеш. Разам праводзім дні — пішам, палюем".

Праўда, гэта ліст пазнейшага часу. Але адносіны паміж імі, вучнем і настаўнікам, былым вучнем і былым настаўнікам, былі сяброўскімі ўсё жыццё.

Сам Вітольд Каятанавіч пазней будзе ўспамінаць:

За гады вучобы ў вучылішчы мы са Сцяпанавым аб'ездзілі і выхадзілі Ноўгарадскую, Цвярскую, Валагодскую губерні. Ад яго, выдатнага паляўнічага і жывапісца, я шмат чаму навучыўся ў блуканнях па лясах і балотах з эцюднікам, стрэльбай і фарбамі...

Скончана мастацкае вучылішча. А паляванні з Аляксеем Сцяпанавічам?

Апошні раз як настаўнік і вучань выехалі на паляванне да Петрака Булыгі, казённага лесніка ў Белазёрскім лесе на Ноўгарадчыне. Сцежка на леснікову дачу была тораная неаднойчы. Пятрок высочваў мядзведзяў, але сам не паляваў, баяўся, зарабляў тым, што прадаваў высачаныя мядзведжыя бярлогі, сляды, і Сцяпанаў з Бірулем ужо колькі разоў куплялі ў яго бярлогі, плацілі па дваццаць пяць рублёў, якія каштавала футра мядзведзя. Той апошні раз Біруля прыехаў з Масквы раней, Сцяпанаў праз дзень павінен быў з'явіцца з Ноўгарада.

Было прадвесне. Снег яшчэ ляжаў шаранам у лесе,

але мядзведзь, не дачакаўшыся паляўнічых, выйшаў з бярлогі. Вёска паспрабавала выганяць кароў, яшчэ не на пашу, на сонца, каб худоба хоць косці з зімы пагрэла, і мядзведзь, галодны таксама, адразу задраў карову. Мужыкі паставілі на яго пастку, але мядзведзь у яе не ішоў, хоць да вёскі зноў і зноў падыходзіў. Пятрок адчуваў сябе няёмка перад мастакамі, бо грошы атрымаў, не ведаючы, што мядзведзь пакінуў бярлогу. Вяртаў іх назад, ды Біруля не браў. Тады Пятрок прапанаваў упільнаваць падлюгу на лабазе і як прапанаваў, дык тут жа лабаз згарадзіў за гумнамі на хваіне, з-за якой мядзведзь і прыходзіў у вёску. Без Сцяпанава ісці на мядзведзя Біруля не хацеў, гэта было б непаважліва, і звечара, чакаючы старэйшага сябра толькі раніцай на другі дзень, падаўся на глушца. Ледзь выйшаў за вёску, як амаль адразу пачуў глушцоў на пералётах у лесе. Выбраў ціхае месцейка, распаліў вогнішча, паставіў на агонь чайнік, правёў з гарачым чаем ля агеньчыка цудоўную ноч і, калі на ўсходзе забарвовеў пасак ранішняй зары, па моцным шарпаку пачаў асцярожна падбірацца да песні бліжэйшага глушца. Недайшоў, можа, сотню крокаў да току, як глушэц замоўк. Спыніўся і ён. Глушэц маўчаў. Няўжо пачуў крокі? Здаецца, ішоў асцярожна, спыняўся і зáміраў загадзя, адчуваючы, што зараз птушка перапыніць песню. Але замоўклі і глушцы, якія такавалі далей. Прычына — іншая? Пачуўся незразумелы шоргат. Чалавек? Што за дурань ідзе лесам: увесь лес заціхае, і толькі яго адна-го чуваць? Ці не звер які ломіцца? Цяжкі — лось? Данёсся бразгат жалеззя, усё роўна як грымеў ланцуг. Заціхла, ды глушцы ўжо не такавалі. І зноў затрашчаў сушняк, забразгацела жалеззе. Шум, грукат, трэск, звон пачалі аддаляцца. І тады Вітольд Каятанавіч зразумеў, што гэта ішоў мядзведзь з той пасткай на лапе, якую на яго ставілі мужыкі,— ушчаміў, бедалага, а пачуўшы паляўнічага, звярнуў ад бяды падалей. Біруля кінуўся напярэймы. Мядзведзь — у поле. Бегчы па цупкім шарпаку было лёгка, і Біруля пачаў наганяць звера. Той зразумеў, што не ўцячэ з цяжэнным жалезінай на задняй лапе, увесь час чапляючыся ёю за пні-калоды,— спыніўся. Біруля ледзь паспеў перазарадзіць вінчэсцер, закласці ў ствалы замест шроту кулі, як мядзведзь зароў і ўскінуўся на дыбы.

Аграмадны, шыракалобы, цёмна-буры, ён, узняўшыся на задніх лапах, трымаў перад сабою вялізныя пярэднія лапы, і кіпці, большыя за мужчынскія пальцы, былі ўсяго за пяць крокаў, гатовыя зграбці чалавека ў смяротных абдымках. Адступаць — куды? Ускінуў стрэльбу і ледзь не дастаў ствaламі гарачае месца пад левай лапаткай. Гахнуў дуплетам. Мядзведзь раўнуў на ўсё горла апошні раз і аб'ехаў на зямлю, ля самых ног ссунуўся круглай галавою ў леташні мох. Толькі цяпер Біруля разгледзеў, што на цёмна-бурай галаве срабрыстым халадком адлівала не ранішняе сонца, а налёт старэчай сівізны, якая асабліва густа высыпала паміж круглых невялічкіх вушэй.

Сцяпанаў прыехаў надвечар, і яны выйшлі на цягу слонак. Цягнулі слонкі кепска. Вецер у другой палове дня перакруціўся, падзьмуў з паўночнага захаду, пахаладала, і слонка не пайшла. У вёску, аднак, не вярнуліся. Знайшлі падказанае леснікам такавішча цецерукоў, паставілі пад ялінаю буданок і ля вогнішча, маючы хваёвую страху, заначавалі, чакаючы раніцы і цецеруковага току. Настрой у Сцяпанава быў не лепшы. Ён увесь вечар прасіў расказаць пра сустрэчу з мядзведзем, Біруля расказваў, але Сцяпанаў праз нейкі час зноў прасіў расказаць пра мядзведзя, і гэта паўтаралася да самае ночы. Калі леглі ў буданчыку спаць, Сцяпанаў зноў папрасіў расказаць пра мядзведзя. І тады Бірулю здалося: Сцяпанаў з яго здзекуецца, не даруючы, што адзін забіў звера. Гэта было не падобна на заўсёды велікадушнага Сцяпанава, але калі не гэта, то што яшчэ за прычына? Нарэшце здагадаўся: Сцяпанаў незадаволены расказам пра сустрэчу з мядзведзем, не знаходзіць у ім новае, нейкую нечаканую дэталь, мастацкую іскрынку. І тады расказаў настаўніку пра вялікую круглую галаву мядзведзя, якая ляжала ля яго ног, і якім халадком на галаве між вушэй дыхала срабрыстая старэчая сівізна. Сцяпанаў доўга маўчаў не варушачыся. Не спаў.

І раптам усхапіўся:

— Вось, Бірулька! Вось што — сівізна паміж вушэй у мядзведзя! Старэчая шапачка! А ты забіў. Старога!.. Га, Бірулька?.. Як жа гэта ты?..

— Я не бачыў, што ён сівы. Гэта пасля ўбачыў, калі галава ляжала ля маіх ног.

— Як жа ты не бачыў, Бірулька? Як ты мог не бачыць?

Вітольд Каятанавіч разгубіўся. Значыць, Сцяпанаў быў ім усё ж незадаволены? Не тым, што пайшоў адзін на мядзведзя, а тым, што, перш чым стрэліць, не разгледзеў сівога? І тады, нібы ратуючыся, ускрыкнуў:

— Але ж гэта — мядзведзь!..

Нічога не адказаў яму Сцяпанаў. Яны ляжалі моўчкі, пакуль не заснулі. Але перш чым заснуць, Вітольд Каятанавіч думаў пра свайго настаўніка, як ён, палюючы, у імгненні сустрэчы са зверам шукае ў ім тое, што яму яшчэ невядома, новае ў руху, абрысах, колерах, стараецца, як сам казаў, спачатку зазірнуць зверу ў вочы і зразумець нейкі міг яго жыцця. Для гэтага трэба страляць, як страляе Сцяпанаў — наўскід, адной рукой, імгненна і дакладна. Ён, Біруля, страляў не горш, але... Але ж гэта — мядзведзь! Сустрэча — імгненне! Як у гэта імгненне зазірнуць мядзведзю ў вочы, разгледзець на галаве шапачку сівізны ды яшчэ і апярэдзіць яго рывок да цябе дакладным стрэлам, адзіным, бо другі зрабіць звер не дазволіць? І ўсё ж... І ўсё ж...

Дружа Віктар! Наша самае большае шчасце, можа, не столькі ў тым, што мы ў вялікіх мастакоў вучыліся жывапісу, колькі ў тым, што ў іх, вялікіх, мы вучыліся, як трэба жыць, каб стаць сапраўднымі жывапісцамі...

Яны вучылі нас жыць.

Раніцай, калі за лесам узыходзіла яшчэ нябачнае сонейка, а тут, у лесе, ледзь-ледзь світала і пачынала світаць у будане, калі, яшчэ недзе далекавата, спрабавалі будзіць цішыню золаку цецерукі, Біруля, варухнуўшыся на мулкім хвойніку, прачнуўся і адразу ў самае вуха пачуў шэпт Сцяпанава:

— А я табе, Бірулька, удзячны, што ты расказаў мне пра мядзведзя з сівой шапачкай на галаве. Я, скажу табе, сівога мядзведзя яшчэ не бачыў. Я яго напішу.

Ён, мабыць, даўно ўжо не спаў, ляжаў і думаў пра таго старога, з сівой галавой, бачыў яго на сваёй будучай, можа, самай лепшай карціне, і крыўды на маладога сябра і вучня, вядома, ужо не было, бо ён, Сцяпанаў, быў не толькі

выдатным мастаком, але і выдатным паляўнічым і ведаў, што правілы сяброўства і жывапісу не заўсёды ўдаецца ўзгадніць з абставінамі, якія выпадаюць пры паляванні на звера.

УЛАДА І ЗАГАДКА КУМІРА

Класы на Мясніцкай засталіся для наступнай хвалі будучых геніяў, ужо яны, будучыя, акружалі любімых настаўнікаў, а яму — надышоў час самастойнай, без падказак з-за пляча, работы. Вітольд Каятанавіч ажаніўся з сяброўкай па вучылішчы — сумесная вучоба звяла пад агульны дах уласнага дома ў цэнтры Масквы, дзе помнік Пушкіну, у завулку Варатнікоўскім. Вольга Іванаўна была багатай, маладой, мільянершай, у свеце яе прымалі як абаяльную, выхаваную, адукаваную маладую барыню. Вітольда Каятанавіча заўважалі таксама здалёк. Яшчэ малады жывапісец, ён ужо быў пастаянным удзельнікам усіх выставак Маскоўскага таварыства мастакоў і Таварыства аматараў мастацтваў, на выстаўках прыцягваў да сябе ўвагу славутых перадзвіжнікаў і прэсы, яго карціны паяўляліся ў лепшых музеях і салонах мецэнатаў, за ім сачылі Траццякоў і Мамантаў. Надышоў, здавалася, час творчай раскаванасці, упэўненасці. Да таго ж і працаваў шмат, за эцюднікам і мальбертам прастойваў па дзесяць — пятнаццаць гадзін, пісаў дзень за днём.

Але — што адбывалася? Чым далей адыходзіў ад класаў і майстэрань вучылішча, ад настаўнікаў, тым мацней адчуваў іх уладу над сабою. Няма нічога ў гэтым кепскага? Вунь сябра Станіслаў Жукоўскі, адчуваючы на сабе моцную ўладу Паленава, адкрыта ганарыўся, што быў адным з любімых яго вучняў, што ўсё, чым быў моцны, узяў ад Паленава: каларыт, колер, адчуванне гуку, мелодыі, паветра. І прэмію Боткіна, і Вялікі сярэбраны медаль за вучылішча атрымаў дзякуючы ўплыву Паленава. Але ж яго Паленаў не скоўваў — акрыляў? А Біруля — адчуваў штосьці зусім іншае.

Яго творчай пакутаю і кумірам быў Ісак Ільіч Левітан.

Імя Левітана я вымаўляў шэптам...

Зноў жа: хіба кумір можа абяззбройваць? Ён, мабыць, павінен натхняць? Так, ён натхняў. Але... і абяззбройваў.

Можа, прычына была не ў куміры, а ў вучні?

Жукоўскі не кідаўся ў роспач, калі ў яго штосьці не атрымлівалася. Яму ўсё было ясна. Усё ясна было на карцінах Паленава. Самі фарбы, каляровая гама настаўніка гучалі як гімн жыццю, нараджалі пачуццё светлай радасці. Таямніца была і ў Паленава. Яе Вітольд Каятанавіч адчуваў заўсёды, нават перад маленькім эцюдам "Вёска Тургенеўка". Што там? Сонечны дзень, лета, хлявы, укленчаныя пад калматымі саламянымі стрэхамі, урослыя ў зямлю. Збіліся ў гурт, нібы авечкі. Нават не авечкі — дзяды сагнутыя, глядзяць у зямлю, слухаюць, як іх жыццё адплывае. Тут таксама свая патаемнасць — маляўнічая, сонечная.

Ясны і Левітан? Але ў яго заўсёды шчымлівая рана. Яго таямніца выпраменьвае боль. Калі не боль — адчуванне разладу, страты. Зноў жа — загадка?

Боль Левітана схаваны, няўлоўны, яго адчуваеш адразу, але цяжка зразумець да канца. Часам таямніца настаўніка раздражняла, але часцей перад ёю губляўся і тады, як атручаны, не мог працаваць. Карціны Левітана былі поўныя настрою, пачуцця ранімай душы, яны хвалявалі Вітольда Каятанавіча, адпавядалі таму, як ён сам разумеў жывапіс. Але як працаваць, да канца не зразумеўшы душу левітанаўскага пейзажу? Калі разгадка таямніцы куміра здавалася нерэальнай, хацелася знайсці ад яго паратунак. Чаму — Левітан? Чаму ён, толькі ён на дарозе? І наогул, ці любіў Левітан свайго вучня Бірулю? Успамінаў заняткі ў вучылішчы. Як педагог, Левітан быў ні на кога не падобны. Калі іншыя настаўнікі, такія, як Паленаў, Каровін, Сцяпанаў, працавалі разам са сваімі вучнямі на натуры, у прыродзе, разам шукалі сюжэты, вобразы, форму, каларыт, Левітан трымаў вучняў у майстэрні, ставіў перад імі букет кветак, дрэўца, галінку, засярушваў ватаю, імітуючы снег, уключаў святло — гэта пісалі. Са Сцяпанавым можна было, як з сябрам, блукаць па палях і лясах, начаваць у стагах і ля вогнішчаў, пісаць і страляць, бачыць і слухаць прыроду, вучыцца яе жывапіснаму і цэласнаму разуменню. Паленаў тое, што пісаў, прыносіў на суд вучням, як аднойчы прынёс цэлую се-

рыю летніх пейзажаў гарэлага лесу, такіх бліскучых па каларыту. А Левітан? Вучняў не падпускаў да сваіх работ. Аднаму Пятровічаву шанцавала пісаць разам з ім. Аднаму — з усіх: ці не занадта скупы кумір? Аднойчы Біруля з хваляваннем рыхтаваўся да вучнёўскай выстаўкі, пісаў пейзаж. Падышоў Левітан. Зняў шапку, павесіў на кіёк і сеў перад пейзажам. Доўга глядзеў, маўчаў. Перагледзеў эцюды. І раптам узлаваўся: "Дзе ваш слых? Вось на эцюдах — тое, што я прывык у вас бачыць. А на карціне слых знік. Гэтак нельга. Ваш удзел у конкурсе трэба адкласці да наступнага года і сур'ёзна працаваць". Лёс карціны быў вырашаны. Жукоўскі не толькі выставіў карціну на конкурсе, але атрымаў прэмію Боткіна, яго карціну купіў Траццякоў, а ён, Біруля? Лёгка было перажыць удар? Праўда, на наступнай выстаўцы атрымаў першую прэмію, тую самую — Боткіна, але тады... Той боль пёк доўга.

І ўсё ж — Левітан панаваў. Не толькі на ўсіх выстаўках. Ён панаваў у душы ў Бірулі.

Можа, Левітан быў [redacted] жывапісцаў, якіх трэба спасцігаць пакрысе, паступова, а не адразу, як хацелася?

Аднойчы мы стаялі з Жукоўскім на перасоўнай выстаўцы. Да нас падышоў Левітан:

— Ну, што вам тут спадабалася?

Мы з захапленнем загаварылі пра яго работы.

— А вось гэта? Што скажаце?

Ён паказаў на работы Дубоўскага, Кісялёва, Волкава і Бягрова. Жукоўскі закусіў губу. Ён гэтак заўсёды рабіў, калі быў незадаволены. Я сказаў, што пейзажы мне не падабаюцца,

— У Дубоўскага мора някепскае,— адказаў Левітан.— Астатняе — сады і неба — дамскае рукадзелле. А ў Волкава фарба крычыць. Тон можа гучаць, а не фарба. У прыродзе ёсць тон, але не фарба.

Гэта — на ўсё жыццё: "Тон павінен быць, тон, а не фарба".

Адна з таямніц Левітана? Але ж сказаў як нешта звычайнае, вядомае, не павучаючы, не патрабуючы ўвагі да сваіх думак і слоў. Усё роўна як мімаходзь кінуў мазок на карціну і пайшоў. Як восень кідае тую лісціну з галі-

ны — у твар, пад ногі. Можна заўважыць, можна не заўважыць. А трэба — і заўважыць, і пачуць. Кожнае слова-лісціну, кожную інтанацыю — ці не тады Левітан адкрыецца ва ўсёй сваёй глыбіні? Ён, вучань, хіба заўсёды быў уважлівы?

Аднойчы ён паглядзеў на нашы эцюды, мае і Жукоўскага, і ціха, спакойна кажа:

— Ніколі не ганяйцеся за памерамі эцюдаў. У вялікім эцюдзе шмат няпраўды, а ў маленькім яе зусім мала...

Падумалася: "Эцюд Левітана "Уладзімірка" вельмі маленькі, але, пераходзячы ад яго на вялікі памер, карціну, Левітан стварыў шэдэўр".

Не, ён любіў не аднаго Пятровічава. Да гэтай высновы Вітольд Каятанавіч прыходзіць усё ж часцей, як да процілеглай. І аднойчы пра гэта скажа рашуча:

Яго любоў і ўвага да нас, маладых, была кранальнай. Ён заўсёды стараўся, як толькі мог, натхніць нас, дапамагчы нам.

У мяне і ў Жукоўскага была мара пабыць у яго ў майстэрні.

І вось на Чыстых Сажалках Біруля і Жукоўскі нечакана сустрэліся з Левітанам. Яны гулялі, ён ішоў імкліва, высока ўскідваючы перад сабою кіёк. Прайсці міма незаўважанымі было немагчыма. Ды і самім вельмі хацелася, каб заўважыў. Спыніліся. Левітан падышоў, і Жукоўскі, больш рашучы, звярнуўся:

— Ісак Ільіч! Мы ведаем, што вы рыхтуецеся да перасоўнай выстаўкі, напісалі цікавыя карціны.

Левітан насцярожыўся. Яго мяккія пушыстыя вочы пасвятлелі:

— Вы адкуль ведаеце?

Тут і Жукоўскі разгубіўся, але ўнутраная прыродная ўпартасць не давала права ні замоўкнуць, ні паказаць, што ён, як яго сябра, губляецца:

— Мы, Ісак Ільіч, таксама марым выстаўляцца. Але... Памажыце набрацца смеласці, вашага духу, якія нам вельмі патрэбны, каб адважыцца. Пакажыце свае новыя работы...

Мы выйшлі да Трохсвяціцельскага завулка, дзе ў доме Марозава знаходзілася кватэра Левітана. І вось ужо сядзім у майстэрні нашага куміра, незвычайна ўражаныя яго новымі работамі. Раптам Ісак Ільіч падышоў да аднаго з цудоўных пейзажаў і пачаў жорстка церці шкляной паперай неба. Мы былі збянтэжаны. Жукоўскі саўгануў мяне плячом, я нічога не мог зразумець. Левітан заўважыў нашу рэакцыю і, працягваючы церці паперай пейзаж, прытым упарта, утрапёна, загаварыў:

— Трэба забываць пра напісанае, каб пасля яшчэ раз паглядзець свежымі вачыма, па-новаму. Тады ўбачыш, як шмат не зроблена, як шмат яшчэ трэба працаваць над карцінай. Я вось здымаю тое, што прымушае карціну крычаць, лішняе...

Ніхто з сяброў не мог паверыць: няўжо Левітан адкрыў перад імі, вучнямі, сваю майстэрню? Паказаў карціны, над якімі працаваў? Гэта здавалася неверагодным.

Але гэта было так.

І калі Вітольд Каятанавіч раўніва думаў пра Пятровічава, пра шчасце працаваць побач з Левітанам, калі адольвала разгубленасць перад карцінамі настаўніка і ён адчуваў, нібыта кумір аддаляецца ад яго са сваёй неразгаданай душою, спяшаўся ўспомніць тую сустрэчу на Чыстых Сажалках, майстэрню, пушыстыя цёмныя вочы, падобныя на чорны аксаміт і недасягальную таямніцу, якімі Левітан пазіраў на яго, вучня, рашуча сціраючы шкляной паперай неба на карціне, і тады вярталася адчуванне, што яго, Бірулю, настаўнік таксама любіў, што тымі цёплымі вачыма глядзеў на яго часцей, як на Жукоўскага. А любіў — значыць, верыў, спадзяваўся? Няўжо ён, Левітан, верыў, што і яго, Бірулева, поўня ўзыдзе на небасхіле айчыннага жывапісу?

А калі з любоўю глядзеў на абодвух — на яго і Жукоўскага? Усё роўна — хіба з яго, Бірулі, гэтага мала? Вярталася адчуванне, што Левітан побач, што ён сочыць за ім са сваёй загадкавай мроі. Проста яму, вучню, трэба было знайсці падступы да настаўнікавых загадак. Можа, яны — у загадках жыцця, лёсу?

Ён перабіраў у памяці лепшыя работы Левітана. Што хавалася за імі? Якія пакуты, страсці? Лепшымі былі "Над

вечным спакоем”, “Сакавік”, “Залатая восень”, “Ля віру”, “Вясна — вялікая вада” — напісаныя ў адну пару, у апошнія гады, калі ў ім, безнадзейна хворым, усё роўна як абудзілася другое дыханне, другая маладосць. Болдзінская восень? Але дзе яна да яго прыйшла? Дзе знаходзіцца яго Болдзіна?

Біруля як прачынаецца ад доўгага сну: дык гэта ж усё напісана ў Цвярской губерні, на азёрах Удомля, Пясьво, Астравенскім, Кезадра! Там, усё — там! Што за азёры? Што за край?

Зноў і зноў ідзе ў Траццякоўку, дзе гэтыя цудоўныя карціны. Гадзінамі прастойвае перад імі. Узіраецца ў чыстае золата восені, бяздонную глыбіню неба, ваду, незвычайна прыпаяную да берагоў, уманціраваную ў яе не як вада ў зямлю, а як расплаўленая магма ў планету, у малую цэркаўку пад вечным спакоем углядаецца не як у цэркаўку, на якой крыж — гэта крыж, і ўсяго толькі.

Я сядзеў перад карцінамі Левітана.
Я адчуваў прыроду, чытаў вершы Цютчава, чуў музыку Чайкоўскага...

Ва ўсім, што на карціне, Вітольд Каятанавіч шукае душу мастака. Снег сакавіка — хіба снег? І конь у санях. Святло, цені. Сіні сакавік? Ці гэтая сіняя гама — боль душы? Але тады — адкуль боль, пакуты? Няўжо толькі ад хваробы? Ды і хіба хворы чалавек можа з гэтакім натхненнем жыць у сваёй болдзінскай восені? Ці падумалі пра гэта крытыкі мастака? Што кажуць іншыя мастакі?

Усе былі ў захапленні. Некаторыя маўчалі, шапталіся. Былі раўніўцы. Але... Аладжалаў? Добры мастак, паэт вясны, як сказаў Жукоўскі. Як ён падняў голас супраць Левітана, публічна заявіўшы, што Левітан узяў у яго, Аладжалава, матыў карціны “Вячэрні звон”? Якая мана! А прэтэнзіі Канстанціна Каровіна? Зноў — нібыта Левітан бярэ ў яго, Каровіна, матывы для сваіх карцін. Адкуль гэта? Ад зайздрасці да гучнай славы Левітана?

Безумоўна, раўнадушных у левітанаўскай зале не было. Але ў чым яго сіла? Няўжо ў пакутах? Хоць Левітан нікому пра сябе не расказваў, мастакі ведалі яго пакутлівае жыццё, лёс сіраты і ізгоя, які ўжо на парозе да

славы стаяў галодны, бяздомны, без цёплай сарочкі на плячах, геній. На карцінах — пакуты чалавека ці мастака? Калі гэта пакуты звычайнага чалавека, то якія: пакуты беспрытульнага сіраціны ці пазнейшыя — свядомай душы і памяці? Хоць у той жа час — ці існуе паміж тым і тым мяжа?

Пытанняў шмат, можна ў іх патануць, ды ў нейкі момант яны губляюць уладу над Бірулем,асядаюць на дно калодзежа пачуццяў, і на чыстай паверхні застаецца адна думка, адно жаданне:

Я загарэўся ехаць туды, дзе жыў і працаваў у апошнія гады Левітан. Мне трэба было пабачыць тыя мясціны...

Пабачыць зямлю, ваду і неба, што паланілі душу Левітана і сталі яго апошнімі зямлёю, вадою і небам.

І ВОСЬ АДНОЙЧЫ...

Пагодлівай раніцай красавіка 1901 года, у самым, як бачым, пачатку XX загадкавага веку, на станцыі Троіца Балагова-Рыбінскай чыгункі з вагона маскоўскага цягніка на правінцыйна зарослы леташнім рудым быллём перон весела выскачыў прыгожы кафейна-белы лягаш. За ім, трымаючы ў руцэ павадок, сышла маладая жанчына, апранутая прыстойна, пад чорным футравым капялюшыкам, і за ёю — рухавы, але годна-немітуслівы, такіх самых гадоў, сярэдняга росту бялявы мужчына, на плячы якога ў скураным футарале вісела стрэльба. У руках ён трымаў эцюднік, скрынку, у якой, як падказваў эцюднік, пэўна ж, ляжалі фарбы ды пэндзлі, складное крэсла і альпійскі спальны мех. Выцвілыя пад дажджом і сонцам у вандроўках куртка і кепка-лесавушка, боты на нагах, стрэльба і чыстакроўны лягаш выдавалі паляўнічага, і ўжо тут, пры гэтакіх акалічнасцях, прыгожую маладую дамачку далікатнага выгляду можна было прызнаць за мастачку ці выпадковую спадарожніцу. Агледзеўшыся ў яшчэ засмужанай, хоць ужо з першым выбліскам сонца з-за лесу раніцы, яны заўважылі непада-

лёк ад сябе мужыкоў з падводамі і тарантасамі — падаліся да іх. Сабака падбег першы, мужыкі абмяняліся з ім узаемнай увагаю, і калі падышлі пасажыры, гаспадары легаша, тыя адразу пачалі хваліць мясцовыя лясы і азёры, поўныя птушак і звера.

— Ну, а хто з вас ведае Вараніху на возеры Кезадра? Памешчыка Калакольцава? — спытаў, выслухаўшы мясцовых людзей, прыезджы.

Да яго падышоў спакойны барадаты селянін у доўгім, зграбным на шырокіх плячах армяку, падпяразаны чырвоным поясам:

— Калакольцава як не ведаць. Яго і Вараніха, і Кезадра. Сам ён цяпер яшчэ ў горадзе, а барыня, маці, у пакоях на Кезадры.

— Возера багатае?

— Качак сёлета поўна, трэба страляць. Летась Мішка Клепікаў, хлапчук, качара на возеры голымі рукамі ўзяў. Барын паклікаў Мішку да сябе і не пакараў, адно сказаў, каб паляваць з ім хадзіў.

— Самога Калакольцава, значыць, няма? Ну, усё роўна. Адвезяце ў дом барскі?

— Гэта — мігам. Тарантас у мяне новы, коні — маладыя.

Раніца была надзіва ціхая, свежая. Яшчэ ў падлеску трымаліся лапікі шэрага снегу, але палі былі чыстыя, азімыя густа блішчалі пад ласкавым ранішнім сонцам, над імі ў небе спявалі жаваранкі. Дарога бегла мяккая, без калдоб, прасохлая ад веснавой бездарожы, там-сям зялянелі купіны вербніку. Тарантас ехаў весела, хоць коней фурман не гнаў, не грымеў, не рыпеў, усё ў ім было padaгнана па-гаспадарску, змазана, нішто, акрамя жаваранкаў ды мяккага шлёпання конскіх капытоў па дарозе, не парушала ранішняй цішыні, і госці Калакольцава, першы раз трапіўшы ў гэтыя мясціны, маўчалі, захопленыя краявідамі. Дарога то кацілася ў лагчыну, то падымалася, мясціны вакол ляжалі ўзгоркавыя, хоць не было ні крутых спускаў, ні крутых пад'ёмаў, блізка да дарогі падбягалі не альшанікі, дык бярэзнічкі, малымі купінамі падбягалі і адбягалі, даючы прастор палям, па якіх то злева, то справа адкрываліся дзіўныя, падобныя на срабрыстаперламутравыя ракавіны, азёры.

— У нас прыгожа,— азваўся фурман, адчуўшы захапленне, з якім прыезджыя разглядалі ўлонне.— А рабоў, глушцоў, цецерукоў — да ліха. Даруйце, што не магу назваць па імені ды па бацюшку, не ведаючы. Але, паколькі едзеце да Калакольцава, то будзем суседзямі. Чым магу — буду служыць. А зваць мяне Фёдар Віхроў. Жыву з зямлі. Рамізнік.

— А мы... Супруга Вольга Іванаўна, я — Вітольд Каятанавіч. Бірулі.

— Палякі? — Віхроў зноў азірнуўся, чэпка ўглядаючыся ў твар Вітольда Каятанавіча.

— А чаму вы гэтак падумалі?

— Ды... завецеся па-польску.

— Бацькі каталікі. Але беларусы. І я беларус. З Магілёўскай губерні.

— Гэта што ж — беларус? Рускі, мабыць? Толькі белы? Не чуў пра такіх. А губерню ведаю. З Магілёўскай праз Вараніху хадакі ішлі, зямлю пыталіся, хацелі купіць. А якая ў нас зямля? Самім мала.

— Ну дык ёсць такі народ — беларусы. Славяне, як рускія. І жывуць блізка. Побач з Расіяй. А ты, Фёдар, не паляўнічы? Вока ў цябе хвацкае.

— Я не паляўнічы. Паляўнічыя жывуць у Камянцы, вёсцы каля Вараніхі. Гаўрыла ды кум Якаў. А ў вёсцы Панамарова стрэльбу мае Цімох.

Ральф весела бег то справа ад тарантаса, то злева, ад мачажыны да мачажыны, абнюхваючы то купіну, то яміну. Чуючы птушку на сідцы, раптам рабіў стойку, але тарантас не спыняўся, і ён, доўга не вытрымаўшы стойку, кідаўся на птушыную купіну, падымаючы то дупеля, то бакаса. Гнаў іх і адставаў, спыняўся, вяртаўся да тарантаса, глядзеў на гаспадара з асуджэннем, што той яго не разумее, усё роўна як знарок не заўважае паднятых ім птушак, і зноў нервова адбягаў ад дарогі, ужо не спадзеючыся ні на гаспадара, ні на яго стрэльбу. Зноў чуйным носам лавіў востры птушыны дух і па ім кідаўся да наступных мачажын і купін.

Усё хвалявала Вітольда Каятанавіча — жывасць Ральфа, краявіды, расказы фурмана. Цераз плечы Віхрова ён ужо глядзеў часцей наперад, як па баках: дзе ж тая Вараніха?

Фурман азіраўся на сваіх пасажыраў вострымі чорнымі вачыма, і Вітольд Каятанавіч заўважыў, што цяпер ён часцей пазірае на Вольгу Іванаўну.

— А што вы, Фёдар, усё на маю жонку пазіраеце?

Спытаў з ледзь прыкметным гумарком, разлічваючы на сустрэчны гумар. Але Віхроў адказаў сур'ёзна:

— Ды... з адной думкаю, барын. Думка мая не злая, не хітрая, а сказаць не асмелюся.

— Гавары. Мы не пакрыўдзімся. Ты мяне хоць і называеш барынам, але, як давядзецца бліжэй сысціся, убачыш, што мужык, як усе мужыкі.

— Дык вось... думаю: навошта чалавек вашага саслоўя бярэ на паляванне прыгожанькую барыню? Не вы адзін. Я нагледзеўся.

Вольга Іванаўна сядзела насцярожаная, адчуваючы, што гэты гаваркі і дападны Віхроў здольны выкінуць якую-небудзь прыкрасць, але цяпер, пачуўшы бяскрыўднае разважанне, засмяялася:

— Чаму ж вы лічыце, што барыні нельга на паляванне?

— Ды... Ваша ножка, можа, і бота не нюхала. А без ботаў у лес ды балота не сунешся. А яшчэ — пот, бруд, кроў. Для гэтакай работы вы надта чысценькая, далікатная. Прабачайце... Не ў сваё лезу. Але я без зла, без хітрасці.

Ехаць стала весялей.

— Дык мы, Фёдар, з Вольгай Іванаўнай мастакі. Палюем не толькі са стрэльбай.

— Ды... гэта я заўважыў. Што да чаго — ведаю. Куфэрак з фарбамі, станочак. Мой дзед, угоднік боскі Церах, царствіе яму нябеснае, прыслужваў Венецыянаву. Вазіў яго на эцюды ў фурманцы, рабіў рамачкі, палатніну нацягваў. Ён з Кастоўскага прыходу, Венецыянаў, адкуль і я. Там магілка. Ад Вараніхі дванаццаць вёрст.

— Венецыянаў?!. Магілка?..

Вітольд Каятанавіч быў здзіўлены. Нават не тым, што нечакана, сам таго не ведаючы, ехаў да магілы Венецыянава, на яго зямельку, а тым, што гэта ўсё роўна як разбурала патаемную думку — знайсці тут мясціны, звязаныя з Левітанам, ягонае Болдзіна. Ягонае — значыць, нічыё больш? Такое было адчуванне. І пра гэта нікому не казаў.

Нават жонка думала, што іхняя дарога сюды выпадковая. А пачыналася з таго, што аднойчы летась гэтакай, як цяпер, парою, у красавіку, выбраліся з Масквы на Волгу, на эцюды, і ля вёскі Кімры сустрэлі памешчыка Калакольцава, які, пасля кароткага знаёмства, запрасіў да сябе ў Вараніху. Вось — уся як быццам нагода. Вольга Іванаўна бачыла адно гэту знешнюю логіку, а што была яшчэ і логіка ўнутраная, якую ведаў Вітольд Каятанавіч, яна не здагадвалася. Ды якраз у згодзе з гэтай унутранай логікай за дзень да ад'езду бачыў сон — ваду, якой няма канца-краю, як і небу над вадою, быццам едзе ён з жонкай на цягніку, ■ вакол бяжыць і бяжыць вада, і бяжыць неба, і бачыць далей, як тырчыць з вады вялізны магільны крыж, але не зусім з вады — пад ім маленечкая лапінка зямлі, і нехта кажа, што гэта ўся зямля, якая засталася ад патопу, лапінка ■ крыжам. І калі прачнуўся, доўга думаў, што б усё гэта значыла: вада, неба, лапінка зямлі ■ крыжам? Ні да чаго не дадумаўся, толькі адчуў, што трэба ехаць туды, куды душа гоніць,— цяпер ужо гнаў і сон. Ці не сасніліся ягоная вада, ягонае неба, ягоны крыж? Раптам гэта — будучая карціна? Але ці можа быць карціна, каб ваду і неба яднаў адно крыж? Без зямлі? І наогул, ці здолее ён напісаць іх пасля таго, як гэта сумежжа напісаў Левітан? Хто асмеліцца падумаць, што можна напісаць неба больш глыбокае і неабсяжнае, як у Левітана, што гэтак касмічна, ■ біблейскай магутнасцю, можна ахапіць мастацкім рашэннем зямлю і неба, зямное і нябеснае? Левітан знайшоў і рэалізаваў ідэю ці не на мяжы магчымага і немагчымага, і як цяпер, пасля яго, пісаць зямлю, ваду і неба, не адчуваючы сябе ў яго ў палоне? Як цяпер быць яму, Бірулю, маладому жывапісцу, што пакутуе тымі самымі зямлёю, небам, вадою і духам іх гарманічнага адзінства?

На ўспамін прыйшоў Паленаў, яго захапленне біблейскай вышынёю Іванава — карцінай "З'яўленне Хрыста народу". Бязмежна шчыры перад сваімі вучнямі, Паленаў прызнаваўся, што Хрыстос Іванава — яго, Паленава, пакута. Ці не тое адбываецца з ім? Дні за днямі ў раздуме, пэндзаль падаў з рук. Заходзіў у майстэрню і праз паўгадзіны выходзіў. Ішоў на натуру, ставіў эцюднік і адыходзіў, не мог пісаць. Гэтак жыў, пакуль аднойчы не

адчуў, што ніводная карціна, які б геній яе ні стварыў, не можа спасцігнуць, не толькі вычарпаць, усёй глыбіні сусвету, усю яго гармонію, бо пошукі мастацкага вобраза, найвышэйшай мастацкай ідэі — вечныя. І вечнымі будуць адкрыцці? Ці не гэтак думаў Паленаў, калі казаў, што карціна Іванава то абсякае крылы, то акрыляе? У ім таксама змагаліся два пачуцці: адно абяззбройвала, другое — натхняла? І калі б не Іванаў, не яго Хрыстос, ці паехаў бы Паленаў у Сірыю, Егіпет, Палесціну? А ў той жа час — хіба з падрэзанымі крыламі мог адважыцца на гэтакае падарожжа?

І вось — Венецыянаў. Такое шчасце — апынуцца на яго зямлі! Нібы казачны асілак, ён перавярнуў і паставіў на ногі нацыянальны жывапіс, прымусіў мастакоў убачыць селяніна ў вёсцы, у сваёй працы, на сваёй любай і горкай зямлі. Каб не ён, хіба з'явіліся б перадзвіжнікі? Ад яго — увесь новы жывапіс: Саўрасаў, Сурыкаў, Паленаў, Макоўскі, Прынішнікаў, Рэпін... Але, калі тут — мужыкі і бабы Венецыянава, іх і яго вёскі, хаты, палі, то дзе ж тады неба, зямля і вада Левітана?.. Біруля не мог уявіць, каб яны, Венецыянаў і Левітан, пісалі свае карціны на адных дарогах, у адным лузе, полі, лесе. Венецыянаў — асобны свет, як асобны, ні з кім не падзелены свет — Левітан. Прырода, якую пісаў Левітан, не магла адкрыцца яшчэ каму-небудзь. Бо не толькі мастак яе знаходзіць. Яна знаходзіць мастака. Свайго, адзінага.

— Стой, Фёдар! — закрычаў Біруля, ускочыўшы з сядзення і трымаючыся за плячо Вольгі Іванаўны.— Сто-ой!..

Віхроў азірнуўся:

— Навошта, барын? Вось — дом памешчыка Калакольцава.

Толькі цяпер Вітольд Каятанавіч заўважыў, што тарантас коціць па шырокай цяністай алеі старых бухматых елак, за якой сонечным святлом блішчала люстра возера, а над вадою, на высокім беразе, блакіт і сонца ад азёрнай вады адбіваліся ў вокнах вялікага аднапавярховага дома.

Дом адразу падаўся светлым, цёплым, гасцінным.

ЦВІЛА ЛОТАЦЬ

Гэтакім, як здаўся з першага погляду, ён і быў: светлым, цёплым, гасцінным.

Паколькі сам Калакольцаў у маёнтак яшчэ не прыехаў, а яго маці, гаспадыня, жыла ў флігелі, дом стаяў пусты. Сонца вясны лілося праз вялікія вокны, святло выпраменьвалі сцены і столь — высокія і чыстыя, усе восем пакояў, з густам абстаўленыя старой мэбляю з чырвонага дрэва, карэльскай бярозы і ясеня, упрыгожаныя карцінамі, пераважна паляўнічымі пейзажамі, камінамі і высокімі кафельнымі грубкамі, прываблівалі, запрашалі ў сваю строгую ўтульнасць. Асабліва госці абрадаваліся раялю, таксама з чырвонага дрэва. Вольга Іванаўна была цудоўнай піяністкай, спявала, а Вітольду Каятанавічу пасля бадзянняў з эцюднікам і стрэльбаю для адпачынку часта не хапала любімай музыкі. Здавалася, тут музыка жыла ва ўсім — у водары яблыневага саду, што пад самымі вокнамі ўжо наліваўся сокамі квецені, у водары сасновага бору, які стаяў адразу за садам і называўся Красаўкай, у парку і возеры, у цішыні і спакоі, якія атульвалі ўсё жывое. Можа, быў гэтакі дзень прыезду, можа, была гэтакая пара года, можа, у прыродзе адбывалася штосьці незвычайнае, але ў доме, у кожным яго пакоі, у садзе, у парку, у бары і на беразе возера панаваў той настрой велічнай цішыні, у якой ясна думалася і адразу з'яўлялася жаданне пісаць карціны.

Захапленню не было межаў, асабліва калі Вітольд Каятанавіч дазнаўся ад старэнькай Калакольцавай, што адсюль, ад Варанiхі, усяго пятнаццаць вёрст да Астравенскага возера, на беразе якога маёнтак памешчыка Ушакова, што ў доме Ушакова доўгі час жыў і пісаў свае цудоўныя эцюды і карціны Ісак Ільіч Левітан, што на другім беразе возера, насупраць дома Ушакова, у маёнтку Горкі, жыла Турчанінава, і Ісак Ільіч, закаханы ў Ганну Мікалаеўну, а пасля і ў яе слаўных дачок, асабліва ў малодшую Ганначку, якую называў ласкава — Люлю, перасяліўся да Турчанінавых і там, у Горцы, у апошнія гады жыцця, пражыў сваю другую, самую светлую і плённую ў рабоце маладосць. А Венецыянаў? Яго маёнтак Кастравіцкае быў у іншым баку, хоць таксама блізка ад Варанiхі, і там была яго магіла.

Адразу, прыехаўшы, у першы ж дзень, Вітольд Каятанавіч піша лісты сябрам. Ён з захапленнем апісвае маляўнічую ўтульнасць Вараніхі, дома, у якім ледзь паспеў агледзецца, і ўсіх, самых блізкіх, запрашае да сябе на лета — пісаць і паляваць.

Ён любіў адзіноту і ад яе пакутаваў. Як жывапісец і паляўнічы, ён ведаў, што на адзіноце з прыродай, у прыродзе, калі яе цішыню не парушае нічыя выпадковая прысутнасць, нараджаюцца самыя глыбокія, самыя шчырыя, самыя прыгожыя пачуцці, словы, колеры, нарэшце — лепшыя карціны. Але і ён, як усё жывое, ведаў супярэчнасці. Шукаючы цішыню, адзіноту, каб ніякі лішні голас не адцягваў увагі ад жывапіснай натуры і палатна, не парушаў напружанага ўнутранага стану, у якім працавалі і думка, і душа, у якім ён пранікаў да кожнае фарбачкі, лавіў найтанчэйшыя настроі ў прыродзе і ў душы, разам з тым не мог жыць без сяброў, без добрых людзей, без сям'і, не збіраючы вакол сябе шумна-вясёлае паляванне ці застолле.

Праз колькі дзён, ледзь паспелі Вітольд Каятанавіч і Вольга Іванаўна пазнаёміцца з ваколіцамі, абысці Кезадру і Красаўку, яшчэ і фарбачкі не паклалі на палітру, як да іх у Вараніху прыехаў Сцяпаша — Аляксей Сцяпанавіч Сцяпанаў, любімы настаўнік па вучылішчы жывапісу. Ён з захапленнем пісаў звяроў, назіраў за імі, вывучаў іх норавы і правілы жыцця, і ўсё гэта часта ставіла яго як паляўнічага ў складаную, а то і смешную сітуацыю. Аднойчы на яго пайшоў, на аблаве, мядзведзь. Сцяпанаў стаяў, глядзеў на звера і не варушыўся, як разгубіўся, ці як не было ў руках стрэльбы. Вітольд Каятанавіч стаяў блізка, звера бачыў, але страляць не мог, бо яны, мядзведзь і Сцяпанаў, ужо былі побач. Страляць павінен быў Сцяпанаў, але — што з ім? Адступіў, даў звеpу дарогу, і той пайшоў, не зачапіўшы паляўнічага, нібы ўдзячны яму за гэта. Пасля Сцяпанаў апраўдваўся: “Як жа я мог страляць, калі ён прэцца да мяне праз корч з абдымкамі, а вочы, бачу, такія добрыя, такія даверлівыя! За што ж яго забіваць?”

Следам за Сцяпанавым прыехаў самы блізкі сябра Вітольда Каятанавіча Станіслаў Жукоўскі. Мастакі называлі іх, двух сяброў-беларусаў, шалёнымі паляўнічымі.

Абодва былі фанатыкамі палявання, але гарачы тэмперамент Жукоўскага неаднойчы прыносіў вялікія непрыемнасці абодвум. Калі Жукоўскі, што здаралася, праўда, рэдка, страляў міма, настрой адразу псаваўся. Неверагодна хвалюючыся, спяшаючыся, ён зноў і зноў ляпіў міма, і тады ці сам адыходзіў ад Вітольда Каятанавіча, ці гнаў яго ад сябе.

У Вараніху сябра прыехаў з жонкаю, і Біруля ўступіў ім два лепшыя пакоі.

Раўнавагай Жукоўскаму быў заўсёды спакойны Мараваў. Нібыта дзеля гэтае раўнавагі і спакою ў Варанісе ён з'явіўся адразу за Жукоўскім. Мараваў хоць і хадзіў паляваць за кампанію з сябрамі, але стрэльбу неаднойчы забываў ў пакоі на сцяне, а ягоны сабака быў характарам вельмі падобны да гаспадара і бегаў па лесе ды берагам возера дзеля свае сабачае асалоды. У вачах у абодвух не было відаць ляноты, але можна было заўважыць клопат, далёкі ад палявання. Мараваў куды больш за паляванне любіў музыку, песні. Але яны па-сапраўднаму не гучалі без Багданава-Бельскага. Багдаша, як яго называлі сябры, прыехаў на гэты раз следам за Марававым.

Пасяліўся Багданаў-Бельскі за чатыры вярсты ад Варанхі ў Пажынках, маёнтку мастака Галкіна, каб не перапаўняць дом Калакольцава шумнымі галасамі. Чалавек ён быў таварыскі, і чатыры вярсты не маглі разлучыць яго з сябрамі. Асабліва весела было па вечарах, калі вярталіся з палявання. Прыгатаваная жанчынамі дзічына ўпрыгожвала вялікі стол, вячэралі і гаварылі да поўначы і пазней, спрачаліся і спявалі. Вольга Іванаўна сядала за раяль, вялікую светлую гасцінную напаўнялі мелодыі Шапэна, Чайкоўскага, Бетховена, спявалі рамансы, гаварылі пра жывапіс, музыку, літаратуру. Вольга Іванаўна і Аляксандр Віктаравіч Мараваў былі выдатныя знаўцы гісторыі мастацтваў, але неўзабаве ўсіх зачароўвалі народныя песні. Мараваў і Багданаў-Бельскі садзіліся побач на канапу, бралі ў рукі балалайкі, якія вазілі з сабою, і пачыналі:

Івушка зялёная
Усю ноч прашумела...

Днём працавалі.

Вітольд Каятанавіч пісаў вёску Галадзяіху, суседнюю з Варніхай, дзе на ўсе двары была адна кабылка, але наймацней яго прывязала да сябе возера Кезадра. Ціхае ў ахове сасновых бароў, нават санлівае, яно пастаянна мяняла сваё каляровае аблічча, рэагуючы на самыя нязначныя рухі воблакаў, ветру, сонца, месяца. Усё гэта адбывалася непрыкметна, і непрыкметна мянялася каляровая гама азёрных берагоў, лесу, рэагуючы на настрой азёрнага люстра. Назіраць за гэтым было цікава, і Вітольд Каятанавіч, калі нават не пісаў гэтых да цнатлівасці чуйных пейзажаў, любіў падоўгу ўглядацца ў іх, у спакойную гульню мяккіх колераў і святла, пры якой заўсёды, у любое надвор'е, панавала нейкая пэўная танальнасць. Левітан сто разоў меў рацыю: не фарбы, а тон, толькі тон валодае душою пейзажа. Кезадра пра гэта нагадвала кожны раз, калі Біруля прыходзіў на бераг і заставаўся тут адзін. У цішыні вока было вастрэйшае. Ён даўно пачаў заўважаць, што ў кожнага возера свая гама, свой тон, не аднолькавыя, не пастаянныя, але заўсёды свае. Кезадра чаравала перламутравымі танамі, падсвечанымі то светлай шэранню раніцы, то барвянцам вечара, то блакітам, ледзь-ледзь, нібы на ўсю прастору возера з нябёсаў зляцела ўсяго адна-адзіная кропелька ўльтрамарыну. Часам у вочы кідалася нечаканае, нідзе не бачанае срэбра, акрэсленае цёмным шнурочкам ночы, і яна, гэта амаль не ўбачаная, амаль угаданая ноч, дзе панавала звонкае, як сачаная, амаль угаданая ноч, дзе панавала звонкае, як сабрны гук, срэбра, наганяла сум. Вітольд Каятанавіч успамінаў возера Няшчэрда, бацькаў краснапольскі дом, беленькую каплічку і каля яе, ці ў ёй, ці на яе фоне — Зосю. Гэта быў цяжкі ўспамін. Адвярнуўшыся ад возера, каб яго не бачыць, спяшаўся ў лес ці дом. Але возера лёгка не адпускала. Спыняўся, азіраўся, зноў спяшаўся адсюль, нібы за штосьці быў вінаваты не то перад возерам, не то перад Зосяй.

Самота, думкі пра Зосю вярталі да Левітана, і тады зноў адчуваў у душы разгубленасць, якая падказвала, што трэба ехаць на Астравенскае возера — у Горку і Астраўно.

Сябры пісалі больш засяроджана, і ён не ведаў, як ехаць — з імі ці без іх? Ім, бачыў, тут добра працуецца —

як адарваць ад эцюдаў, карцін? Ехаць аднаму ці з Вольгай Іванаўнай? А ці не пакрыўдзяцца яны?

Жукоўскі знайшоў тое, што заўсёды шукаў: багаты дом, круглы дзень да вечара поўны сонечнага святла, парк з возерам, тэрасы. Яго захаплялі ціхія маёнткі, а тут было не проста ціха, тут была ціхая ўтульнасць для працы, роздуму, тут усё грэла сэрца.

Яшчэ больш работы было ў Маравава і Багданава-Бельскага. Яны любілі вясковых дзяцей, сябравалі з імі, і любоў была ўзаемная. Любілі пісаць і сялян, вёску, яе куточкі, побыт. Тут Мараваў пісаў возера, лодкі на беразе, рэчку Варонку, а Багданаў-Бельскі накідваў адзін за адным эцюды з дзецьмі. Дзеці прыходзілі ў чыстых, лепшых сваіх кашульках, і калі мастакі пыталіся, чаму апранутыя, нібы на свята, яны адказвалі:

— А можа, вы нас у старым пісаць не захочаце? Мы заўсёды для вас радыя стаяць, як скажаце.

— А ў мяне новы сарафан.

— А мне мамка казала, каб я кашульку не вымазваў, каб быў чысты, а то Мікалай Пятровіч будзе з мяне бруднае спісваць.

У кішэнях рабочай курткі Багданава-Бельскага для сялянскіх дзяцей заўсёды ляжалі арэхі і ледзянцы. Затое і першыя ягады былі ў яго — іх яму прыносілі дзеці.

Прыехаў у Вараніху па запрашэнні Вітольда Каятанавіча яшчэ адзін яго сябра па вучылішчы жывапісу — мастак Анатоль Іванавіч Мухін. Вучань Пастарнака і Сярова, ён быў выдатны рысавальшчык, асабліва ў жанрах партрэта і сюжэтнай карціны. Той вясною яму ў Варанісе не пашанцавала з каханнем. Ён закахаўся ў дачку мясцовага дзяка, вельмі прыгожанькую, пачаў пісаць яе партрэт, але ў гэты час тут знаходзіўся пецярбургскі тэатр «Крывое люстра», артыст якога Ягораў таксама захапіўся дзяўчынай. Хтосьці павінен быў уступіць. Але — хто? Кожны дзень Мухін прыходзіў у дом дзяка, пісаў партрэт дзяўчыны, і гэта канчаткова раз'ятрыла Ягорава. Аднойчы, калі сцямнела і Мухін вяртаўся ад дзяўчыны з куфэркам, у якім ляжалі фарбы і пэндзлі, з лесу выйшаў Ягораў. Яго нельга было пазнаць, бо ён апрануўся пад незразумелага жахлівага звера. Мухін спалохаўся, уцякаў не азіраючыся, і ў гэты час, калі бег, куфэрак

раскрыўся — з яго высыпаліся фарбы і пэндзлі. Схаваць тое, што здарылася, ад сяброў было немагчыма. Уся вёска смяялася з няўдалага кавалера. Ён вельмі перажываў.

Мастаку наогул не шанцавала ў каханні. Аднойчы ён расказаў Вітольду Каятанавічу яшчэ больш драматычны выпадак.

Мухін кахаў артыстку Вялікага тэатра Грэміну, яны збіраліся пажаніцца, але жаніху трэба было выканаць умову наравістай нявесты. Ён быў з роду данскіх казакоў, і яна патрабавала, каб жаніх выйшаў з казацтва, зняў з сябе званне казака і атрымаў свой грашовы пай ад казацкай станіцы. Мухін вымушаны быў прыехаць у станіцу і заявіць, што адмаўляецца ад звання данскога казака. Атаман сабраў на плошчы войска. Іграў духавы аркестр. Атаман падняўся на ўзвышэнне і сказаў прамову: "Мы шануем і цэнім казакоў Мухіных, якія мужна абаранялі святую рускую зямлю. Але сёння мы бачым перад сабою маладога Мухіна, які просіць аб выхадзе з казацтва і вяртанні яму грашовага пая. Дык што мы, казакі, яму на гэта адкажам? А толькі адно: "Гнілая трава з поля — вон!" І казакі, усе, якія былі на плошчы, усе яго станічнікі, ускінулі ў паветра шаблі: "Вон! Вон! Вон!"

Расказваючы гэта, Мухін хапаўся за галаву і плакаў. Яго бяда, можа, была б меншай, калі б хоць ажаніўся з артысткай. А то ж і гэтага не адбылося.

Дні каціліся адзін за адным. Адкрасавала вясна, заціхлі паляўнічыя стрэлы над возерам, шумныя, з-пад стрэлаў, пералёты качак, шлюбныя бакасіныя песні і цяга слонак. Стрэльбы былі схаваныя, сабакі прыціхлі. Затаіліся са сваімі эцюднікамі па берагах Кезадры і па вёсцы мастакі. Багданаў-Бельскі падоўгу не заглядаў у дом Калакольцавых, хаваўся ў Пажынках; Маравау кожную раніцу пакідаў дом на ўвесь дзень і прападаў на берагах возера; Жукоўскі далёка нікуды не ішоў, пісаў у пакоях, на тэрасе ці ў парку, але пацішэў і ён, аддаўшыся рабоце, зрэдку падаваў голас, перасвістваючыся дзе-небудзь з птушкамі; Мухін жыў зусім ціха, глыбока перажываючы свае няўдачы з жанчынамі, але пісаў шмат партрэтаў; Сцяпанаў рабіў эцюды гуашшу. Паддаўшыся агульнаму творчаму настрою, Вольга Іванаўна таксама ўзялася за эцюды — у вучылішчы жывапісу, дзе яна вучылася ра-

зам з Вітольдам Каятанавічам і яго сябрамі, яе работы высока ацэньвалі, і калі выйшла замуж і пакінула фігурны клас, настаўнікі аб гэтым вельмі шкадавалі.

Працаваў і Вітольд Каятанавіч. Акрамя вёскі Галадзяіхі, ён пісаў карціны "На возеры Кезадра" і "Дом у Пажынках". Але час ад часу яго думкі адрываліся ад карцін і эцюдаў, фарбы і пэндзлі сохлі, настрой мяняўся. Ужо каласілася лета, пачыналася пара сенакосу, а ён ніяк не мог пакінуць Вараніху, сяброў — усё не ехаў у Астраўно і Горку. Думкі пра Левітана пачыналі хвалявацЬ мацней, незадаволенасць сабою абвастралася. І вось аднойчы ён пасылае хлапчукоў да Фёдара Віхрова, каб той з'явіўся з тарантасам.

У Астраўно выехаў для ўсіх нечакана, узяўшы з сабою толькі Вольгу Іванаўну.

АПОШНІЯ КВЕТКІ ЛЕВІТАНА

У занатоўках, якія Біруля рабіў у апошнія гады жыцця, ёсць радкі:

Пра Левітана трэба пісаць кнігу. Яна павінна называцца "Апошнія кветкі Левітана". Гэтую кнігу я пачаў...

Кнігу пра свайго настаўніка і любімага мастака, які, мабыць, як ніхто іншы паўплываў на творчасць Вітольда Каятанавіча, з якім яго яднаў сам Бог, сам Дух, сам Боль, ён не паспеў напісаць. Але пакінуў некалькі старонак рукапісу пра той самы дзень, калі сеў з Вольгай Іванаўнай у тарантас Фёдара Віхрова і мяккай прасёлкавай дарогай пакаціў у Астраўно да памешчыка Ушакова.

Будзем жа, дарагі чытач, лічыць, што нам пашанцавала. Пра дзень, які шмат у чым вызначыць далейшае жыццё нашага героя, паслухаем з вуснаў самога Бірулі.

Маёнтак Ушаковых называўся Астраўно і размяшчаўся на беразе Астравенскага возера. Стары дом быў у стылі ампір з зялёна-блакітнымі ад даўніны шыбкамі ў вокнах і шырокай лесвіцай, якая маршамі і пляцоўкамі

спускалася з балкона ў сад, зарослы шыкоўнымі кустамі бэзу. Лесвіца была адных гадоў са старым домам.

Мікалай Уладзіміравіч Ушакоў жыў у асобным флігелі, які, жартуючы, называў шале безнадзейнага халасцяка, а сёстры, Соф'я і Варвара, жылі ў доме. Гэта быў мужчына шмат старэйшы за сярэднія гады, шатэн, незвычайна прыемны, з цудоўнымі рысамі твару і прыгожымі блакітнымі вачыма, амаль сівой галавой і прыкметна пасівелымі бравымі вусамі. Старэйшая з сясцёр Соф'я ўражвала сваім падабенствам са знешнасцю Кацярыны II, а малодшая Варвара яшчэ захавала інстытуцкую звычку закочваць вочы і ахаць. На мае пытанні пра Левітана і яго тут работу яна адказвала з какецтвам старой дзевы: "Што вы, што вы! Якія карціны? Хіба магла я бачыць іх, калі ўвесь час хацелася глядзець на цудоўныя вочы Ісака Ільіча?"

Нас з жонкай правялі ў пакоі, якія некалі займаў Ісак Ільіч з вучаніцай Соф'яй Кувшыннікавай. Пакоі былі вельмі светлыя, белыя, без шпалераў. Вокны аднаго з іх выходзілі на захад — адтуль Левітан бачыў, як садзіцца сонца. Другі пакой — з балконам і цудоўным відам на возера. У гэтым другім пакоі стаяў даўніх часоў клавесін. Адсюль, з балкона, і вяла маршамі лесвіца ў прыгожы, нібы казка, бэзавы сад. Паказваючы сад, Варвара Уладзіміраўна звярнула нашу ўвагу на абшыўку дома пад акном, дзе было шмат фарбы, знятай з палітры мастэхінам, і сказала: "Сябе ў працы не шкадаваў, але і фарбаў не шкадаваў".

Гаспадары гасцінна прапанавалі нам з Вольгай Іванаўнай заняць два левітанаўскія пакоі і яшчэ далі для карыстання некалькі пакояў, разам з вялікай залай з хорамі для работы. Мы размясціліся ў іх з радасцю, прадчуваючы асалоду жыць у паэтычнай, дарагой і любімай для Левітана прыродзе.

Усё, рашуча ўсё гаварыла мне тут пра Ісака Ільіча...

Праз колькі дзён у Астраўно прыехаў мой сябра Аляксандр Віктаравіч Маравай.

Аднойчы ў нядзелю мы сядзелі за круглым сталом у старэйшай сястры Соф'і Уладзіміраўны і пілі ранішні чай, калі бадзёрымі крокамі да нас зайшоў Мікалай Уладзіміравіч. Ён быў у светлай сарочцы, цёмна-сіняй, з

тоўстага сукна, паддзёўцы, усім аблiччам нагадваючы тыповага рускага дваранiна.

— Са святам. Сёння нядзеля,— сказаў ён i падышоў да стала.— Учора Пiлiп Пятроў прывёз Ганну Iванаўну Турчанiнаву ў Горку. Наш край азарыла сваёй усмешкай Люлю.— Паглядзеўшы на Аляксандра Вiктаравiча, заўважыў: — Вам, маладому прыгажуну, трэба старанна пагалiцца. Вось Вiтольду Каятанавiчу гэта неабавязкова, ён бландзiн, ды i мне без патрэбы, у мяне ўся прыгажосць у вусах.

Я заўважыў:

— Вы памыляецеся, Мiкалай Уладзiмiравiч. Ваша прывабнасць у вашых вачах, i я ўпэўнены, што калi б вы жадалi, то не былi б халасцяком ды яшчэ безнадзейным...

— Быль малойцу не папрок,— засмяяўся Ушакоў.

Неўзабаве мы, трое мужчын, выйшлi з дома i накiравалiся пеша ў Горку. Стаяў цудоўны дзень лета, на лузе ляжала скошаная трава, разлiваючы ў паветры пах мёду. Мiкалай Уладзiмiравiч, узяўшы жменю травы, сказаў:

— Сена сухое, трэба звозiць.

Каля паваротки ў маёнтак, звяртаючыся да Аляксандра Вiктаравiча, заўважыў:

— Будзем шчырыя, небяспека вялiкая. Не столькi для Вiтольда Каятанавiча, ён мае сям'ю, як для вас, Аляксандр Вiктаравiч.

Маравай адкашляўся i адказаў:

— Мы думаем цяпер пра работу, а не пра радасцi, тым больш мiмалётныя.

Якраз агiналi бор, якi падыходзiў да дома, i Ушакоў паказаў нам на ледзь прыкметную дарожку:

— Вось Ганна Iванаўна скажа, чым ёй гэта дарожка памятная. Тут я неаднойчы дапамагаў ёй садзiцца ў сядло. Яна чамусьцi любiла садзiцца з гэтага пянёчка.

Калi мы падышлi да чорнага ганка дома, сэрца скаланулася ад нечаканага малюнка.

— Стойце! Стойце! — прагаварыў я.— Мне знаёмае гэта месца. Праўда, усё тут было ў зiмовым уборы, а бочка ляжала на санях з канём. Той сакавiк у мяне перад вачыма...

Вітольд Каятанавіч успамінае карціну Левітана "Сакавік": ганак дома, ля яго — конь, запрэжаны ў сані, у санях — бочка, абапал — лес і снег — вяснова і вечарова-сіні, як сіні ў апошні раз, падточаны вясновай і вечаровай чырванню, дакладней — ружовасцю. Сінізна і ружовасць: чагосьці канец, чагосьці пачатак, канец зімы і, можа, не толькі зімы, пачатак вясны і, можа, не толькі вясны? Самота і лёгкая надзея.

Абышоўшы дом, мы трапілі ў кветкі, ружовыя і белыя ружы і флёксы, якімі сад быў літаральна ўсыпаны. Насустрач выйшла пакаёўка Глаша. На пытанне Мікалая Уладзіміравіча, ці дома гаспадыня, адказала, што Ганна Іванаўна дома. Ушакоў папрасіў далажыць, што прыйшоў з гасцямі, маскоўскімі мастакамі.

І вось дзверы балкона расчыніліся, і Глаша запрасіла нас у сталовую. Мікалай Уладзіміравіч прапанаваў нам сесці, адчуваючы сябе як дома.

Пакой быў напоўнены водарам суніц, якія ляжалі ў блюдах на стале. У акно весела глядзела сагрэтае сонцам неба, было шмат святла, і лёгкая святочнасць жыла ў доме. Дзверы адчыніліся, і з яснай маладой усмешкаю да нас выйшла Ганна Іванаўна. Мікалай Дзмітравіч паважліва падышоў і павіншаваў яе з прыездам у Горку. Паглядзеўшы ў наш бок, сказаў:

— Гэта маладое мастакоўства з Масквы.

— Надоўга? — пацікавілася яна.

За нас адказаў Ушакоў:

— Яны народ вольны, нічым не звязаны. Магчыма, і зіму прыхопяць...

— А я вымушана адсюль паехаць, — сумна заўважыла Турчанінава. — Самае цяжкае, што з Горкаю я развітваюся назаўсёды. Абставіны прымушаюць прадаць яе. Нас, дочак, у мамы шмат, і шмат патрэб. З Горкай у мяне звязана нямала цудоўнага, што ніколі ўжо не паўторыцца.

Пасля чаю, які мы пілі з суніцамі, Ганна Іванаўна прапанавала паказаць нам месцы, дзе працаваў Ісак Ільіч. Калі мы выйшлі ў сад, я зноў быў уражаны разлівам флёксаў, якія дружна цвілі, і не ўтрымаўся, каб не спытаць:

— Ганна Іванаўна, скажыце, чаму ў вас гэтак шмат флёксаў? Можна падумаць, што іх развялі на продаж?

Усміхнуўшыся, яна сказала, што Ісак Ільіч вельмі любіў кветкі, асабліва флёксы, і што яе мама, Ганна Мікалаеўна Турчанінава, саграваючы клопатам і любоўю Ісака Ільіча, пасадзіла ўсё гэта для яго.

Мы абагнулі берагам возера Горку, прайшлі па бярозавай алеі, зноў жа знаёмай, напісанай Левітанам у месячную ноч з ценямі на дарожцы. Некалі мы з Жукоўскім бачылі яе, завітаўшы ў майстэрню да мастака, калі сустрэліся з ім на Чыстых Сажалках. Тады ён апантана цёр неба над алеяй шкляной паперай, адчуўшы, што яно крычыць.

Бліжэй да берага, на высокім узгорку, ляжалі рэшткі спаленай пабудовы. Яны яшчэ не зараслі хмызняком, грувасціліся чорнымі асмалкамі, пахлі, як на свежым пажарышчы.

— Тут стаяла майстэрня Ісака Ільіча з высокім акном на поўнач,— сказала Ганна Іванаўна.— Мама бачыла, што яму трэба пісаць вялікія карціны, а пакоі ў нашым доме невялікія, і яна пабудавала яму гэту майстэрню.

За возерам мы апынуліся ў бары, раскінутым па ўзгорках. Ці не адсюль назва — Горка? З гары вачам адкрывалася глыбокая лагчына з блакітна-зялёным мохам, па якім раслі танклявыя бярозкі. Усё гэта выглядала незвычайна маляўніча на фоне лесу. Прыгадалася карціна Левітана: залатыя бярозы на фоне аліўкавай зеляніны бору, а ўнізе — карункі папараці.

Мы выйшлі з бору. Перад намі былі рэчка і лагчыны з лісцвяным падлескам і даляглядам на вёскі Дароніна і Стракалава. Гэты краявід нагадаў яшчэ адну карціну — "З гары": вёсачку, за якою — глыбокія лясныя далягляды...

Тут Вітольд Каятанавіч штосьці недагаворвае. Тут ён быццам вядзе рэпартаж з месца падзей. Так, ён, жывапісец, бачыць дакладна, адкуль і што браў Левітан для сваіх карцін, што выбіраў і адбіраў, што выносіў на першы план, што — на другі, што — у перспектыву. Але сам ці гэта шукае? І гэта, вядома, але ці гэта галоўнае? Конь, сані, га-

нак, золата бяроз, карункі папараці, вёскі на даляглядзе — хіба гэта хвалявала, калі глядзеў на карціны Левітана? Што хвалявала? І ці засталося тое хваляванне, роўнае разладу з самім сабой, адчаю і немагчымасці працаваць? А можа, ён цяпер стрыманы? Скажа пасля?

Борам мы выйшлі на знаёмую сцежку. Мікалай Уладзіміравіч спыніўся і павярнуўся да Ганны Іванаўны:

— І пянёчак — той самы? Стаўшы на гэты пянёчак, вы садзіліся на каня, а хто ўвішным гусарам папраўляў сядло, дапамагаў вам сесці? І ці памятаеце вы, як Ісак Ільіч, нібы выпадкова, выходзіў вам насустрач, калі вы вярталіся з прагулкі?

— А вы, Мікалай Уладзіміравіч, той самы — калючы,— усміхаючыся, адказала Ганна Іванаўна.

Калі мы вярнуліся, я спытаў у Ганны Іванаўны, ці ёсць у яе работы Левітана. Яна адказала, што пра карціны, якія былі ў мамы, нічога не ведае, а ў яе ёсць альбом, у якім Ісак Ільіч маляваў ёй на памяць.

— Я даражу ім.

Яна прынесла альбом, і я ўбачыў выкананыя акварэллю бярозавую алею, астравенскую царкву, некалькі разоў паўтораныя лілеі — у крышталёвым бакале, у бірузовай вазачцы з залочанымі беражкамі. Кожная акварэлька мела свой надпіс з прысвячэннем: "Дарагой і мілай Люлю..."

Калі мы разглядалі альбом, Ганна Іванаўна сказала:

— У мамы былі фотаздымкі Ісака Ільіча. Але ні на адным я не магу ўбачыць яго цудоўных вачэй. У іх заўсёды выразна жылі самота, задумлівасць...

На гэтым Вітольд Каятанавіч заканчвае яшчэ адну старонку апавядання і не спяшаецца пачынаць наступную. Заўважыў хваляванне Ганны Іванаўны? Безумоўна. Ён быў не толькі жывапісец, але і паляўнічы: зрок, слых, інтуіцыя — выдатныя. Ды і жанчын бачыў наскрозь. І разам з тым выхаванасць, тонкі густ, такт не дазвалялі гэта падкрэсліваць. Пакінуў маналог Ганны Іванаўны адкрытым.

Зрабіў паўзу. Памаўчаў, пазначыў лічбай наступны раздзел апавядання і толькі пасля гэтага прадоўжыў.

Назаўтра, маючы запрашэнне Ганны Іванаўны, я зноў падыходзіў да Горкі, каб яшчэ раз пачуць з яе вуснаў: "Ісак Ільіч..." Праз дрэвы ў кветніку адразу заўважыў гаспадыню дома.

— Вельмі добра, што прыйшлі,— прывеціла яна.— А то я ўжо думаю пра ад'езд у Пецярбург.

Я заўважыў, што Ганна Іванаўна самотная, якой не была ўчора, што самота зноў і зноў, нібы аблачынка, набягае на яе твар.

Мы выйшлі да возера. Спыніўшыся на беразе, яна сказала:

— Тут Ісак Ільіч пісаў лілеі. Мы з ім прыплывалі сюды на лодцы. У яго было зусім кепска з сэрцам. Грэбці ён ужо не мог, і мама пасылала мяне. Вы бачылі яго вялікія эцюды? Вада і лілеі...

Я адразу іх прыгадаў. Хіба можна забыць ціхае люстра вады, праз якую прасвечвае дно, і пяшчотныя белыя лілеі?

— Мы прыплывалі сюды на лодцы, апускалі на дно камень, на вяроўцы, каб вада не адносіла лодку, Ісак Ільіч працаваў. Аднойчы мы прыплылі з ім сюды ў белую ноч. Ісак Ільіч задумаў напісаць карціну "Лілеі ў белую ноч", і яму трэба было бачыць іх у святле белай ночы. Як заўсёды, я была на вёслах. Зачапіўшы вяслом некалькі лілей, я іх паднесла яму. Ён узяў адну і пацалаваў. Я сказала, што лілеі хутка завянуць, а мне вельмі хочацца мець іх у сваім альбоме на памяць.

Я ўспомніў альбом Люлю з лілеямі Левітана. Нечакана прыгадаліся і вершы А. К. Талстога:

Труба пастушья поутру
Еще не пела звонко,
И в завитках еще в бору
Был папоротник тонкий.

— У вас цудоўная памяць,— цяжка ўздыхнуўшы, сказала Ганна Іванаўна.

Самота і задумлівасць па-ранейшаму былі ў яе на твары і ў вачах.

Здаецца, яшчэ адно слова пачуем ад Ганны Іванаўны, і перад намі паўстане пытанне: ну, а што з вучаніцай

Ісака Ільіча Куўшыннікавай? Дзе ў гэты час яна? Спала ў белую ноч? Ах, яна яшчэ дагэтуль пакінула і Астраўно, і Горку — не вытрымала раўнівае сэрца? Ну, а... што ж Ганначкі мама — Ганна Мікалаеўна Турчанінава?..

Але ўсе пытанні пакуль што адводзіць, да месца замаўкаючы, Ганна Іванаўна. Ці гэта — воля Вітольда Каятанавіча?

Ах, маэстра! Лаканізм і мастацкая мера не здраджваюць і тут, у слове? Што ж, талент — усюды талент.

Але ёсць наступны раздзел апавядання.

Мы сустрэліся з Ганнай Іванаўнай і яшчэ аднойчы. Было гэта тым самым летам у верасні, калі Мікалай Уладзіміравіч паведаміў мне, што Люлю ад'язджае.

Восень дыхнула на Горку. Клёны скідалі чырвонае лісце, высцілаючы дарожкі алей парчовымі дыванамі. Набліжаўся вечар, і Глаша ставіла самавар.

— Вось мы з вамі і расстаёмся,— сказала Ганна Іванаўна.— Мне цяжка пакідаць Горку. І разам з тым хочацца хутчэй з'ехаць адсюль, каб назаўсёды захаваць у памяці яе такой, якой яна была ў дні маёй маладосці, у дні Ісака Ільіча.

У доме стаяла цішыня, і было чуваць, як у бары секлі лес: багаты селянін Агей Маркаў спяшаўся адчуць сябе гаспадаром набытага маёнтка. Мы сядзелі ў гасцінай. На раялі стаяў букет ружаў з тых самых кустоў, якія так любіў Левітан. Яны былі апошнім яго пацалункам Ганне Іванаўне. Яна маўчала. Некалькі пялёсткаў, зляцеўшы з бутонаў, ляжалі на чорным бляску раяля.

Парушыўшы цяжкую цішыню, я папрасіў яе сыграць што-небудзь з таго, што любіў Ісак Ільіч.

— Ну што вы, я кепска іграю. Вось мама іграла добра.

Усё ж яна села за раяль, і загучала "Баркарола" Чайкоўскага, якую вельмі любіў Левітан. Музыка ляцела праз адчыненае акно ў бор, у неба, пад якім жыў і тварыў незабыўны мастак.

Раптам Ганна Іванаўна ўсхапілася, падышла да акна. Яе плечы ўздрыгвалі...

Няцяжка заўважыць, што Вітольдам Каятанавічам авалодаў настрой Ганны Іванаўны, якая развітвалася з

любімай Горкай, з борам, з возерам, з домам, з небам, пад якім пражыла лепшыя дні свайго жыцця. Развітвалася з Левітанам. Яшчэ раз. І не будзем ні здзіўляцца, ні папракаць нашага героя за тое, што ён, едучы сюды, на бераг Астравенскага возера, каб да канца спасцігнуць таямніцу Левітана, аказаўся ў палоне таямнічай душы Люлю, усё роўна як забыўшы на мэту прыезду.

Ці не быў гэта палон душы самога Левітана? Праз Люлю?

Зрэшты, пачуццё заўсёды апраўдвае мастака.

Я падняўся з крэсла.
Цяпер мы развіталіся назаўсёды...

Берагам возера Вітольд Каятанавіч ішоў з Горкі ў Астраўно. Узняўся вецер, нагнаў на неба хмары, абяцаючы навальніцу. Над галавою гайдаўся і шумеў бор, паўз возера гнуўся і трымцеў трыснёг. Зажурылася, накрыўшыся рабаціннем, азёрнае люстра.

У бары гахнула. Вітольд Каятанавіч здрыгануўся і спыніўся. Стрэл? Прыслухаўся. Зноў — два разы. Заціхла. Сякера таго самага селяніна Агея, новага гаспадара Горкі? Але чаму здалося, што бор аглушыў стрэл? Зблытаў сякеру са стрэльбай?

І сякера замоўкла. Але адчуванне, што чуўся стрэл, не пакідала. Можа, гэта — рэха таго стрэлу, якім усе свае пакуты хацеў спыніць Ісак Ільіч? Люлю не сказала пра гэта ні слова, але расказаў Ушакоў. Ён дзіўна сказаў — спытаў: "А любая душа хіба магла ўсё гэта вытрымаць? Каханне да абедзвюх цудоўных жанчын, дачкі і маці, каханне сустрэчнае, а сіл ужо няма, сілы страчаны на тое, каб вырвацца з галечы, сіроцтва, голаду, бяспраўя ізгоя за рысай аседласці, і ўрэшце — на апошні ўзлёт таленту, духу, генія?" Яшчэ ён сказаў, таксама дзіўна: "Спроба пакончыць з сабою была няўдалая..."

Што значыць — няўдалая? Смерць абышла — гэта няўдача?

Праз некалькі дзён тут быў Антон Паўлавіч Чэхаў. Іншага доктара, вядома, побач з Левітанам быць не магло. Іншыя маглі быць абы-дзе, але не тут. Тут, дзе канала душа вялікага мастака, мог быць адно Чэхаў.

Так, Чэхаў паставіў яго на ногі. Гэта мог зрабіць толькі Чэхаў. Але — стрэл ужо адбыўся. Ён быў не бясследны. Гучаў і цяпер. Той самы...

Прайшло шмат гадоў, як мы апошні раз бачыліся з Ганнай Іванаўнай. Яна больш не прыязджала.

Гэта — эпілог? Так. Вітольд Каятанавіч палічыў, што ён неабходны, што закончыць усю гэту гісторыю развітаннем з Люлю не можа.

Я жыў ужо непадалёку ад Горкі ў сваёй дачы "Чайка", пабудаванай на беразе вялізнага возера Удомля. І вось аднойчы з вёскі Дароніна да мяне прыйшоў знаёмы селянін Аляксей Пагодзін і паведаміў, што барскі дом у Горцы згарэў, што на яго месцы пасецца жывёла мясцовых сялян. У памяці адразу ажыло ўсё, што было звязана з гэтым домам: Турчанінавы, Левітан, яго цудоўныя творы...

І вось я зноў тут.

Як усё змянілася! Там, дзе стаяў дом, шумеў малады зараснік, кветнікі заглушыла трава. Але раптам на гэтым забытым людзьмі месцы я ўбачыў куст ружаў. Гэта былі пасынкі ад тых белых ружаў, якія любіў Левітан. Мне захацелася зберагчы іх на памяць пра яго і ягоную Горку. З дапамогаю Аляксея Пагодзіна я выкапаў куст і пасадзіў у садзе на дачы. Куст прыжыўся. Але розныя абставіны адарвалі мяне ад дачы і саду. Пустазелле і тут схавала пад сабою куст ружаў з Горкі.

Мінула яшчэ шмат гадоў. Прыйшла старасць, а з ёю і яе няўмольныя спадарожнікі — хваробы. Адна такая хвароба зваліла мяне ў ложак, а затым пазбавіла магчымасці хадзіць. Давялося на доўгі час абжыцца ў "Чайцы". Я ўзяўся расчышчаць сад ад пустазелля, і зноў на сонцы заблішчалі пасынкі левітанаўскіх ружаў.

Мая ўвага да куста была незвычайная. І куст адгукнуўся на клопаты рук чалавека, набраў бутоны і зацвіў.

Якое было шчасце глядзець на ружы з Горкі і думаць пра тое, што жывуць, не ведаючы смерці, не толькі цудоўныя карціны Левітана, але і яго апошнія кветкі...

Гэтым светлым акордам, які вянчае болдзінскую пару Левітана, пражытую ім у Горцы ў цяпле цудоўных Турчанінавых, Вітольд Каятанавіч заканчвае апавяданне. Цяпер ужо і мы, чытачы, у палоне яго жывапіснай музыкі, яго пачуццяў і слоў, забываем на момант, што да Левітана нас вяла таямніца яго мастацтва, а не захапленне Турчанінавымі, тая самая таямніца, што паўстала перад Вітольдам Каятанавічам як яго лёс. Але ці не забыў у Горцы пра тую таямніцу сам Біруля?

Прамога адказу на гэта пытанне Вітольд Каятанавіч не пакідае. Можа, разлічвае на нашу здагадлівасць, на тое, што сваёй інтуіцыяй мы вартыя свайго героя? Хіба Горка не вывела яго і нас да загадкавай левітанаўскай таямніцы? Драма ў Горцы — не вывела?

Эпілог з апошнімі кветкамі Левітана — хіба не пра гэта?

Ды і не будзем спяшацца ў высновах. Паглядзім, куды павядзе сцяжына з Горкі. Не ў пазнейшую пару гісторыі ■ кустом левітанаўскіх ружаў, ■ ў пару маладосці нашага героя — пасля развітання ■ Ганнай Іванаўнай Турчанінавай.

НАД ВЕЧНЫМ СПАКОЕМ

А павяла тая сцяжына ў блізкую ад Горкі — пяць вёрст — вёску Гарусава. Сцяжыну паказала Ганна Іванаўна, дадаўшы, што на ёй сляды Ісака Ільіча. Яна і вывела да дома Аракчэевых на беразе возера Удомля.

Дом быў вялізны, драўляны, аднапавярховы, з мезанінам. Гаспадарылі ў ім брат і тры сястры Аракчэевы, якія да графа Аракчэева, "услаўленага" некалі Пушкіным, мелі далёкія сваяцкія адносіны. Пры доме быў сад, вакол дома шмат кветак, асабліва бэзу і язміну, акружалі яго векавыя ліпы і елкі. Стаяў дом на беразе, а насупраць, на возеры, быў востраў, які дзед Аракчэевых прайграў некалі ў карты генералу Зільману з Беластока. Калі Зільман адпускаў на волю сваіх сялян, то адпусціў і каваля Грыгорыя Іванова разам з востравам. Каваль жыў на процілеглым беразе, які называўся Кузёмкіным, там сталі яго дом і кузня, а на востраве сеяў жыта, за што

востраў назвалі Аржанікам. Вось сюды, у дом Аракчэевых, і прыязджаў Левітан. Тут ён садзіўся ў лодку, і Аракчэеў вёз яго на востраў Аржанік.

Пачуўшы пра гэта, Вітольд Каятанавіч адразу загарэўся плысці на востраў. Лодка стаяла каля берага, вёслы ляжалі ў лодцы, але Аракчэеў аднаго не пусціў:

— Я, Вітольд Каятанавіч, меў некалі вялікае задавальненне плаваць на востраў з Ісакам Ільічом. Цяпер я хацеў бы прадоўжыць падарожжа [redacted] мастаком.

— Ну... я ж не Левітан,— сціпла паправіў Біруля.

Але гаспадар дома і лодкі сціпласці не прызнаў:

— І ўсё ж, усё ж... Мастакі — свет асобы. Нашаму брату, асабліва правінцыялу, далучыцца да вашага дзіўнага свету — свята.

Тут падышла Вольга Іванаўна, і апошняя кропля надзеі на тое, каб аднаму заплысці на востраў, растала:

— Я таксама хачу на востраў.

Хмарыла з раніцы, а ўжо вечарэла, колькі разоў неба зацягвалася фіялетавымі навальнічнымі хмарамі, але ні навальніцы, ні хоць бы ціхага дажджу не было, чаканне іх зрабілася доўгім і паступова прытупілася. І хоць неба зноў пацямнела, абвісла пад цяжарам ужо нават не фіялетавых, а сініх хмар, ніхто на іх увагі не звярнуў, тым больш што да вострава блізка, вада паміж ім і берагам нешырокая, было ціха, хмары над вадой як сабраліся ў табун, дык і віселі, нікуды не сплываючы. Вітольд Каятанавіч сеў у нос лодкі, Аракчэеў — на вёслы, Вольга Іванаўна — на карму, і паплылі. Лодка ўжо была пасярэдзіне між берагам і востравам, калі з-за вострава падзьмуў халодны і неспакойны вецер. Яны плылі. Вецер мацнеў, хмары на небе прыйшлі ў рух, па вадзе пабеглі дробныя хвалі, вада ссінела, пачала біць у прыўзнятае дно лодкі.

Аракчэеў затрывожыўся, пазіраючы на Вольгу Іванаўну:

— Мы, мужчыны, да любой непагоды прывычныя. Таму тут рашаючае слова за вамі, жанчынай.

Ён быў галантны, Вольга Іванаўна ацаніла галантнасць удзячнай усмешкай, але перавяла позірк на Вітольда Каятанавіча і ўпэўнена заявіла:

— Ну што вы, гэтыя хмары вісяць з раніцы. А калі і дождж пырсне? Вось... мы ўжо на востраве.

Аракчэеў міла ўсміхнуўся і адказаў:

— Але на востраве ні дрэўца, ні кусточка. Грыгорый пад жыта яго добра пачысціў. І калі не пырсне, а ліне як з вядра?

У гэты час над галовамі загуло, неба здрыганулася, і чырвоная расколіна стрэльнула па ім з азёрнага небакраю. Узняўся вецер, сцямнела, хлестануў дождж, хлестануў і аціх. Лодка нахілілася. Аракчэеў два разы ўскінуў вёслы, і ўжо яна плыла ў бок Гарусава. Вольга Іванаўна падганяла, як забыўшы, куды плылі:

— Хутчэй!.. Няўжо не паспеем? Зараз ліне...

Аракчэеў соп на вёслах, Вітольд Каятанавіч маўчаў. Ніхто не хацеў рызыкаваць.

Ледзь паспелі вярнуцца на свой бераг, схавацца ў доме, як разгулялася навальніца. Ліло моцна і доўга, пярун біў з усіх бакоў, маланкі крэслілі неба агнянымі швамі, нібы па ім страляла сама раз'юшаная азёрная прорва. І нават калі дождж адмалаціў, адшумеў, яшчэ доўга, да самае цемені, бліскалі маланкі без грому, ціхія, на ўсё неба, бліскавіцы.

У той вечар пазней як звычайна ў гасцінай запалілі свечкі. Вольга Іванаўна села за раяль і з натхненнем іграла любімага Шапэна.

Ноччу, калі ўсе спалі, Вітольд Каятанавіч выйшаў на тэрасу.

Цішыня пасля дажджу была ясная, мокрая. Чуваць было, як равочкам шумела вада, збягаючы ў возера. Недзе далёка за вострвам ціха грукатала ў вышыні, усё роўна як па небе беглі колы боскай фурманкі. А ўсё спала, і неба ачысцілася на адной сваёй палавіне, ад вострава. На той палавіне гарэлі зоры. Вітольд Каятанавіч сышоў з тэрасы ў парк і ліпавай алеяй падаўся да возера.

Лодка стаяла на замку, але ў замку тырчаў ключ, усё роўна як некага чакаў. Удзячна ўсміхнуўся, падумаўшы: ці не яго і чакаў. Зняў замок, сцягнуў лодку з пяску ў ваду і ўскочыў на карму. На дне лодкі ляжалі вёслы.

Ноччу бераг вострава здаўся зусім блізкі, і ён успомніў чыесьці словы аб тым, што ноч падманвае мастака, не дае рэальных прапорцый зямлі, неба і вады, кожная ноч робіць гэта па-свойму, і меру яе падману зразумець цяжка. Але затое, калі яна злоўлена на пэндзаль,— якое шчасце!

Ён хутка падплыў да вострава і выйшаў на бераг. Пад нагамі ляжаў мокры пясок. За пясчанай касою, якая свяцілася пад зорамі і месяцам, што выплыў з-за хмар, яшчэ мацней свяцілася жыта. Чарнёнае ноччу срэбра пералівалася па ім.

Спыніўся, не адрываючы вачэй ад жыта пад начным небам, пад поўняй і зорамі, уражаны. Успомніліся маладыя пакуты, калі ў бацькавым маёнтку на возеры Няшчэрда шукаў святло і тон для партрэта Зосі. Тон знайшоў, а вобраз не знайшоў. Халодны срабрысты тон, які свяціўся, фасфарысцыраваў, выпраменьваў не радасць — пакуты. Яе твар, якім ён яго ўбачыў, быў вельмі падобны колерам на гэта начное жыта. Цяпер пачатак ліпеня — жыта, адкрасаваўшы, налівалася, палавела, але яшчэ было маладзенькае. Як і Зося тады. Боязна дакрануцца, дыхнуць на яго.

Ад вады праз жыта вяла сцежка. Вяла — як зманьвала. На таемны голас ён адгукаўся заўсёды. І цяпер пайшоў, кінуўшы лодку ля берага.

Сцежка вывела на ўзгорак. Жыта скончылася — на другой палове вострава пад поўняй тым самым срабрыстым святлом бліпчаў мокры луг. Увесь востраў пад нагамі нібыта прыўзняўся, яго рэльефна акрэслены срабрыстым шнурам контур уразаўся не ў звычайную прастору вады, а ў яе геаметрычна выпуклую сферу, і, можа, у чарах ночы сфера вады здавалася агромністай, у нейкіх касмічных формах. З формамі возера гарманіравалі такія самыя рэльефна выпуклыя формы вострава, а над імі, над зямлёй і вадой, дакладней — над стыхіяй зямлі і вады, у бязмежную вышыню мкнулася такая самая геаметрычна вылітая прастора неба, не размытага змрокам ночы, не сціснутага ім, як гэта бывае, не замкнёнага цеменню, а ўсё роўна як імі — змрокам, цеменню, ноччу — ператворанага ў біблейскую святыню і саму вечнасць. І зоры, і месяц, і яго зыркая поўня, не падначаліліся звычайнай уладзе ночы набліжаць усё існае, скоўваць, змяншаць, яны адрынулі гэтую ўладу, адплылі ў яшчэ большую глыбіню, усё неба вакол сябе ўзняўшы і раскінуўшы ўшыркі. Здавалася, што ён, чалавек, на востраве Аржанік, сярод вады, на востраве зямлі пад небам, зусім і не тут, не на гэтым невялічкім астраўку, а на далёкай

адсюль, невядомай, нечаканай, таямнічай планеце, пра якую людзі яшчэ, можа, не ведаюць. Гэта адчуванне было адчуваннем далучэння да агромністай таямніцы, роўнай хіба таямніцы самаго сусвету. Але яшчэ больш нечаканым было тое, што адчуванне як быццам знаёмае, недзе калісьці ён яго ўжо зведаў раней, некалі ўжо стаяў перад гэтым агромністым таямнічым светам, разгублены, чуючы ў сабе не то незвычайную мізэрнасць, не то незвычайную веліч.

Дзе і калі з ім гэта ўжо было?

Не, другога такога выпадку не магло быць, бо гэтакае можна бачыць і адчуваць толькі тут, на востраве, а тут ніколі раней не быў. Ці, можа, быў?

Як быццам быў. Але — калі? Чаму гэтага не памятае? І ў чым сіла відовішча і свайго адчування?

А Левітан? Гэта — яго зямля, вада, неба? Над вечным спакоем? Гэта — карціна Левітана ці яго, Бірулі, адчуванне — спакой і вечнасць? Калі гэта — Левітан, то дзе яго-ная цэркаўка і над ёю крыж, узнесены ў глыбознае неба?

І дзе святло, празрыстая да слёз яснасць? Там — дзень, тут — ноч? Ноч без цэркаўкі і крыжа — які Левітан?

Але... штосьці... Што — штосьці?..

Вітольд Каятанавіч пачуў голас:

— Зямля... Вада... Неба...

Гэта быў яго мяккі, ціхі і вешчы голас...

Я ўспомніў, як аднойчы Левітан сказаў мне і Жукоўскаму: "Мы яшчэ не зусім валодаем уменнем спалучаць і абагульняць у пейзажы зямлю, ваду і неба. У нас усё паасобку. А разам, як цэлае — не гучыць".

Вось яно!..

Не праз коскі, не праз шматкроп'і — адзін уздых і выдых, адзін магутны свет: Зямля... Вада... Неба... Свет — Сусвет! Як жа ён, Біруля, забыў урок Левітана?

Але настаўнік хіба хацеў, каб вучні спасціглі гэты ўрок? Як ён сказаў?

— Мы яшчэ не зусім валодаем...

Хто — мы? Левітан, Жукоўскі і Біруля? Ці ў адваротным парадку: Біруля, Жукоўскі і Левітан? Паставіў сябе побач са сваімі вучнямі? І ў чым? У тым, што *не зусім валодаем*? Гэта — сур'ёзна? Ці іронія? Ён любіў гаварыць

іранічна, і зразумець сказанае можна толькі з папраўкаю на іронію. Раптам і тут яны, вучні, выправілі пачутае так, што ад яго нічога не засталося ў памяці? Сам даў падставы зразумець выпакутаваную ім ісціну, яго таямніцу, адну з таямніц, як іронію?

Ахоплівала вусцішнае адчуванне. Пакуль думка працавала ў адным напрамку, пранікаючы ў сутнасць некалі сказанага настаўнікам, сказанага яму і Жукоўскаму, у загадку адзінства *зямлі, вады і неба*, пачуцці апярэджвалі думку і ўжо гаварылі іншае. Здалося, што стаіць перад маленькай цэркаўкай, такой да шчымлівасці чыстай, перад крыжам, які яна, цэркаўка, ■ дакладней, можа, проста святое на зямлі месца, узнесла ў неба, да свайго адзінага там, у глыбозным небе, паратунку. Ён сам, здавалася, стаяў на зямлі як святы з крыжам, быццам гэта ён, апынуўшыся на астраўку сярод вады-акіяна, узносіў да неба малітву аб выратаванні душы. Нечаканае адчуванне наблізіла да думкі, якой спачатку ўсё роўна як спалохаўся, а потым здзівіўся: няўжо тут, на гэтым астраўку, Левітан пісаў свой найвялікшы шэдэўр — “Над вечным спакоем”?

Вітольд Каятанавіч здзівіўся ад свайго адкрыцця. Як яно магло ўзнікнуць? Як можна ноччу ўбачыць карціну, напісаную, калі нават і тут, удзень?

Але, як толькі задаў сабе гэта пытанне, убачыў, што ноч траціць фарбы, што яна адступае, што за ёю набліжаецца дзень. Ці гэта ён сам набліжаў яго ў сваім уяўленні? Ён сапраўды бачыў дзень, бачыў ледзь не ў тым блакітным святле, што на карціне Левітана.

Але дзе цэркаўка? Тут, на востраве, не было цэркаўкі?

Не, гэта ўжо не сур’ёзна. Хвіліну назад сам на яе глядзеў. Уявіў? Але ўявіць — гэта ўбачыць. Убачыць — перадаць на палатне. Гэта і ёсць мастацтва. Чаму ён, даючы сабе такую волю, адбірае яе ў Левітана?

Ноч адступала. На беразе за возерам, дзе стаяў дом Аракчэева і ўсе яшчэ, мабыць, спалі, прачнуліся першыя пеўні. Яны крычалі моцна, як хацелі дакрычацца да вострава, да яго, начнога астравіцяніна. І дакрычаліся. Вітольд Каятанавіч ці не ад іх крыку адчуў раптам ранейшыя, іншыя, як адчуваў гэтай ноччу на востраве, сувязі з зямлёю, вадою, небам. Там, на беразе, быў дом, у якім, можа,

прачнуўся гаспадар, можа, прачнулася жонка і, не знайшоўшы ні яго, ні лодкі, шукаюць яго і лодку?

Жытам выйшаў да лодкі.

Аракчэеў ужо стаяў ля прычала.

— Добрай раніцы, Вітольд Каятанавіч. Вас, працаўніка, ні ноч, ні навальніца не ўклалі ў ложак? Гэтакі быў Ісак Ільіч. Тут збіраецца дождж, навальніца, а ён — за эцюднік, за фарбы, заганяе мяне ў лодку на вёслы, і мы плывём на востраў.

— А што ён пісаў на востраве?

— Як што? Востраў, ваду, неба. Эцюды. Усе эцюды да карціны "Над вечным спакоем" напісаныя тут, на Аржаніку.

— Як — тут?..

Паветра перахапіла горла.

— Вас гэта, бачу, збянтэжыла?

— Калі тут, то... дзе царкаўка?..

Аракчэеў не паспеў адказаць: над возерам пакаціўся звон, напаўняючы гулам і водгуллем абшар. Яны замоўклі — слухалі. Звон абуджаў наваколле, мкнуў над возерам, над вострававам, над жытам і лугам да неба, прыўзнімаючы само неба. Сыпанулі малыя званочкі, усе гукі зліліся ў адну мелодыю.

— Сёння нядзеля,— прамовіў Аракчэеў.— Мікола на Стане збірае прыход на ранішнюю службу.

Вітольд Каятанавіч маўчаў. Яму ўжо не трэба было перапытваць пра царкаўку, якую Левітан паставіў на востраве Аржанік. Яна, з высозным крыжам у небе, была — адчуў — побач.

Аракчэеў падаўся на гару, дзе кожную раніцу аглядаў сваю немалую птушыную гаспадарку, кароўнік, канюшню, а Вітольд Каятанавіч і не заўважыў, як ён пайшоў. Ім валодалі ўражанні пражытай ночы, начной цішыні на востраве і гэты нечаканы над востравам звон. Успомніў, як Ганна Іванаўна сказала, калі пакідаў Горку:

— Там, у Аракчэевых, вы знойдзеце шмат з таго, што шукаеце, глыбей зразумееце тое, што тут, у Горцы, пачулі.

Што гэта значыла?

Гэтай ноччу таксама, можа, знайшоў тое, што шукаў? Але пра свае пошукі ён не гаварыў Люлю — як яна яго

зразумела? І як ён павінен зразумець тут, на Удомлі, тое, што чуў там, у Горцы? Што яна мела на ўвазе? Пакуты Ісака Ільіча? Усё, што расказвала пра Левітана, было самотай і болем яго сэрца. Болем пісаў, кахаў, жыў. Боль быў ягоным катам, гільяцінай, і ў той жа час боль рабіў кожную карціну з'явай, шэдэўрам. І ці не пакуты, якія ў апошнія гады яму шчодра выпалі, давёўшы да стрэлу ў Горцы, зрабілі жыццё на беразе Астравенскага возера залатой болдзінскай восенню?

Ці не пакутамі і болем ён яднаў у сваім несмяротным шэдэўры зямлю, ваду і неба?

Але хіба толькі пакутамі чалавек можа спасцігнуць найвышэйшую ісціну мастацкай душы? Іншага шляху — няма?

Калі гэта так, то якія пакуты чакаюць яго, Бірулю, у пошуках сваёй мастацкай ісціны?

Ён спадзяваўся, што, разгадаўшы таямніцу настаўніка, знойдзе спакой і ўпэўненасць, а цяпер адчуў, што сапраўдныя пакуты толькі пачынаюцца. І яшчэ адчуў тое, што адсюль, з берага Удомлі, з вострава Аржанік, з-пад гэтага неба, з-пад звону Мікольскай царквы ён ужо нікуды дарогі не мае, што боль, які б ні выпаў на яго долю, будзе ўвесь тут, на Удомлі.

ПРАЎДА, ПРАСТАТА І СВАБОДА

Вітольд Каятанавіч яшчэ вяртаецца ў Вараніху, яшчэ сюды прыязджае штолета з сябрамі, але ў гэтыя самыя гады ўсё часцей з'яўляецца на берагах Удомлі — з эцюднікам, стрэльбай і Ральфам. Часта — з Вольгай Іванаўнай.

Як раней мог жыць без гэтага куточка? Тут было ўсё, што шукаў у прыродзе: маляўнічыя азёры з дзіўнымі чаратовымі і ляснымі берагамі, абрывістымі і адхоннымі, чуйнымі, як вада, да кожнага павеву ветру, да любой змены надвор'я. Іх часцей, як іншыя берагі, хоць бы і берагі Кезадры, наведвалі грозныя навальніцы і велічная цішыня, а ўзгоркавыя палі па берагах былі то з задумлівым звонам жытняга коласа, то ў роўным блакіце льну, то забеленыя цвіценнем грэчкі. Да вады падбягалі лясочкі: бярозава-бялюткія, ялова-цёмныя і калючыя, смаліста-

духмяныя сасновыя, баравыя, з кучаравымі вольхамі, івамі, вербнікам па лагчынках, дзе і травы стаялі, нібы падлесак. А колькі разнастайнасці і пластыкі было ў абрысах рэльефу! Ды і назвы чаго вартыя! Хоць бы — Удомля. Нібы яшчэ язычнікамі нарачонае возера. Ці той жа востраў Аржанік. Назва нядаўняя, а якая ў ёй каранёвая моц! Ды і вёскі: Гарусава, Стан, Ванюнькіна, Шабарына, Рад — усе па беразе Удомлі, суседнія, ■ кожная са сваім тварам, характарам, норавам, ладам. Ва ўсім было штосьці роднае, ад Магілёўшчыны і Віцебшчыны. Падобныя ў абрысах і колерах, у настроі, зямля і вада, палі і лясы. Першыя гады пасля вучылішча кожную вясну, восень, зіму ездзіў у родны край, падоўгу зараджаўся родным духам, пішучы і ходзячы па лясах, палях, балотах ля Прыпяці, Дняпра, Дзвіны, Сажа. Часам здавалася, што там, на тых рэках, усе яго пейзажы, што трэба жыць на радзіме, ды ўжо ў Маскве стаяў свой дом, жылі настаўнікі і сябры, была сям'я — жыццё, якое таксама кіравала. І вагаўся, і губляўся. Жыццё ў Маскве ўяўлялася то як вялікая знаходка, то як вялікая страта. Масква не магла замяніць Беларусь. І вось — усё роўна як павеяла родным, быццам сама Беларусь да яго падплыла-пад'ехала.

Прыйшла вясна, калі ад станцыі Троіца ўжо не толькі з жонкай і Ральфам, але і з маленькай дачкою Любай Вітольд Каятанавіч едзе не ў Вараніху, а ў Гарусава, у пакоі не менш гасціннага, як у Калакольцавых, дома Аракчэевых. А следам зноў, як тады, прыязджаюць Сцяпанаў і Жукоўскі, за імі — Мараваў і Багданаў-Бельскі.

Было адчуванне мяжы, да якой даўно ішоў і на якую нарэшце выйшаў. Пачыналася штосьці невядомае, зманлівае. Адчуванне не новае, некалі яно, падобнае, ужо хвалявала. Тое было ў 1896 годзе, калі вучыўся і Траццякоў купіў яго вучнёўскую работу "З ваколіц Пяцігорска", павесіў у галерэі побач з карцінамі Левітана. Тады пачаў удзельнічаць у выстаўках і зноў апынуўся побач з Левітанам у лісце вядомага крытыка Часоўнікава вядомаму газетчыку і фельетаністу Лейкіну. Не зусім побач, але ўсё ж: "Галубчык! — пісаў Часоўнікаў.— Я ў Маскве. Знаходжуся пад свежым уражаннем толькі што агледжаных мною выставак. Пішу, каб прыцягнуць і Вас да агульнай радасці, параду мастацтва. Першымі: Левітан

(пастэлі), Сяроў, Ан. Васільеў і К. Каровін. Акварэлі таксама цікавыя: Ендагураў і Бенуа. Вучнёўская выстаўка лепшая і большая за мінулагоднюю. Шмат жанраў. Ёсць добрыя. Лепшыя пейзажы — Біруля і Жукоўскі". І тады ж — Боткінская прэмія з рук самога Паленава. На самым пачатку. Магла галава закружыцца? А побач Жукоўскі — таксама выстаўляўся, купляўся, атрымоўваў медалі. Яны ішлі плячо ў плячо — два сябры-беларусы. Было адчуванне, што на нейкую мяжу ўзышоў. Ці вышыню? Трэба было ўстаяць. Устаяў? І вось цяпер — нешта падобнае. Цяпер, можа, не новая вышыня пад нагамі, проста ўсё перад вачыма — далягляд. Тут трэба жыць, працаваць — адсюль далёка відаць.

Лепшы пакой з вялікім акном у кветнік гаспадары падарылі Любашы. Ёй было пяць гадкоў. Яна здружылася з сабакам Аракчэевых, і Мараваў напісаў яе партрэт з сабакам, які назваў "Сябры". Партрэт адразу пачаў вандраваць з перасоўнымі выстаўкамі перадзвіжнікаў.

У Гарусава мастакі прыязджалі не толькі вясной, але і зімою. Збіраліся на Каляды. Ставілі ёлку, упрыгожвалі, рабілі маскі, касцюмы. Да ёлкі заўсёды запрашалі сялян, вясковых дзяцей, разам танцавалі, спявалі, садзіліся за стол. А калі святы канчаліся — пачыналася работа. Праўда, Жукоўскі і Багданаў-Бельскі аблюбавалі сабе яшчэ і вёску Беражок, адзін — багаты дом пецярбургскага прафесара-акуліста Белярмінава, другі — дом Аксакава. І ўсё ж зімою збіраліся ў Гарусаве.

Вітольд Каятанавіч у гэтыя гады піша шмат эцюдаў. Адчуў, што тут, на Удомлі, ад вока хаваецца яго запаветная песня. Ён шукае яе. Піша карціну за карцінай. "Вясенні дзень" набывае Акадэмія мастацтва, Траццякоўская галерэя — "У канцы зімы". Яго прымаюць у Таварыства мастакоў-перадзвіжнікаў, а яшчэ праз два гады — у акадэмікі жывапісу. Заўважае і вітае сам Ілья Яфімавіч Рэпін. У 1910 годзе, 14 студзеня, ён піша ліст Вітольду Каятанавічу:

"...Я заўсёды з новым і **вялікім** (апошняе слова падкрэслівае.— В. К.) задавальненнем глядзеў на Ваш узгорак з хатамі, занесены снегам; люблю гэтыя бярозкі, якія белымі краямі адбіваюцца ў горнай рэчцы". І далей, у

тым самым лісце,— яшчэ і такое: “Я так прывык асвяжацца душою перад Вашымі жывымі павевамі праўды, прастаты і свабоды”.

Ліст Рэпіна робіць на Бірулю незвычайнае ўражанне. Ніхто не прымушаў гэта пісаць. Мабыць, не мог не напісаць? Паміж імі пачынаецца перапіска, роўная дружбе. Лісты Рэпіна не проста акрыляюць. Яны і патрабуюць. Большага і яшчэ большага. Але Рэпін не бачыў тое, што ў майстэрні Вітольда Каятанавіча стаяла ў гэты час на мальберце.

І вось — 1911 год, першая міжнародная выстаўка для Бірулі ў Барселоне. Ён выстаўляе карціну “Перад вясной” і атрымлівае Вялікі залаты медаль. Першае міжнароднае прызнанне! Але ў гэтым жа годзе Вітольд Каятанавіч прымае ўдзел у вельмі аўтарытэтнай выстаўцы ў Мюнхене. І зноў — перамога: Залаты медаль за карціну, да якой так доўга ішоў,— “Час цішыні. Возера Удомля”. Разам з медалём удастойваецца выключнага права выстаўляць свае карціны на ўсіх Мюнхенскіх выстаўках. І яшчэ — запрашаецца ў Мюнхен. Там віншуюць як пераможцу на еўрапейскай выстаўцы і ўручаюць Залаты медаль. Разам з Вольгай Іванаўнай ён робіць падарожжа па краінах Еўропы.

Што дала паездка па Еўропе?

Як чалавек выдатна выхаваны і адукаваны, Біруля ведаў і высока цаніў жывапіс Італіі, Францыі, Галандыі, Іспаніі. Неаднойчы пра гэта выказваўся. Больш таго — яго палітра і майстэрства, асабліва ў перадачы паветра, настрою прыроды, руху схаваных у ёй сіл, святлацені, найтанчэйшых лірычных таноў і адценняў часта нагадваюць палітру і майстэрства імпрэсіяністаў, якіх любіў. Здавалася б, такому мастаку і цікава, і небяспечна апынуцца на вернісажах французаў. Ды яшчэ калі ўлічыць характар, які лёгка захапляецца, эмацыянальную натуру. Але тыя ж выхаванасць і адукаванасць, пройдзеная школа жывапісу аберагаюць ад небяспечных уплываў. У гэтым сэнсе ён увесь — у думцы, якую аднойчы выказаў пра Левітана:

Вялікая яго заслуга ў тым, што, бываючы за мяжою, ён не паддаўся ўплыву вельмі шматлікіх плыняў у

еўрапейскім мастацтве, да канца жыцця захаваў свой твар, сваю сутнасць.

Вялікая заслуга? Сказана нібыта з думкаю не толькі пра Левітана, але і пра твар усяго айчыннага жывапісу, нібыта патрыятызм Левітана быў урокам для ўсіх, у тым ліку і для яго, Бірулі. Для яго — безумоўна. І тое, што сказаў пра настаўніка, сказаў пра самога сябе. Бо сказаў не абыякава — з гонарам, годнасцю. З непахісным адчуваннем, што сапраўдная школа пейзажу тут, дзе перадзвіжнікі.

Гэтая ўпэўненасць была ўласціва не аднаму Бірулю. Там, на захадзе, іншым было не толькі разуменне жанру пейзажа, але і разуменне самой прыроды.

І ўсё ж Біруля вяртаецца з-за мяжы не з пустым. Цяпер ён больш упэўнена адчувае сябе як мастак, пейзажыст. Не сумняваўся ніколі, што жывапісную школу выбраў беспамылкова, тую, якую трэба, якая поўнасцю адпавядала яго разуменню і адчуванню свету, сваіх з ім духоўных стасункаў, але цяпер яшчэ раз пераконваецца, што школе перадзвіжнікаў няма канкурэнтаў. Імпрэсіяністы? Гэта — самае сур'ёзнае, што знайшоў там, на Захадзе, чым Парыж і прываблівае. Ён падоўгу стаіць перад палотнамі Сезана, Ван-Гога, Дэгі, Гагена, Клода Манэ, Рэнуара. Усе яны — на усіх парыжскіх выстаўках. Імпрэсіяністы радуюць навізною жыццёвых сітуацый, багаццем каларыту, шчодрым святлом, у іх партрэтах і жанрах — непасрэднасць натуры, у пейзажах — цёплы сонечны водар, жывое паветра, насычанасць тону і колераў, нідзе ніякіх схем, імправізацыя і фантазія робяць кожную работу святам. Клод Манэ выстаўляе пяць карцін — адзін і той жа сабор, напісаны з адной кропкі, але на кожнай карціне свае каларыт, тон, святло, паветра, нібы кожны раз глядзіць на сабор, падобны да сабора Парыжскай Багамаці, у розным настроі, рознымі вачыма, у球 рознае надвор'е і розную пару года. Можа, гэтыя варыяцыі не вельмі цікавымі былі для звычайнага гледача, але яны давалі магчымасць пранікнуць у пошукі імпрэсіянізму, дыяпазон адчуванняў і майстэрства мастака. Вітольда Каятанавіча цікавілі карані новага жывапісу. Ён едзе ў Барбізон, аглядае школу барбізонцаў, натуру, з якой яны

пісалі пейзажы. Усё тут параўноўвае са сваёй школай. Вучыцца ёсць чаму. Тут, толькі тут, калі мецъ на ўвазе Захад. Але сэрца ўжо гнала дадому, у свае лясы і палі, на свае азёры, да сваёй палітры.

І вось ён зноў на беразе Удомлі. Падымаецца на высокі ўсходні бераг, дзе хата і кузня Грыгорыя Іванова. "Час цішыні" пісаў адсюль. Усе эцюды — адсюль. Ваду і неба, бераг, тры малыя хваінкі. На процілеглым беразе, за цішынёю вялікай вады, цішыня зажуранай вёскі. Там — Гарусава. Ледзь відаць хаткі. Там — дом Аракчэевых. Там — Левітан, яго акно на возера, яго вечная тут, на Удомлі, прысутнасць. Гэта вада — вада славутай карціны. І неба — "Над вечным спакоем". Тут — яго дух і пакуты. А цяпер ужо — не толькі яго. Тут, на гэтай вадзе і зямлі, пад гэтым небам і ён, Біруля, знайшоў сваю песню. Яна — што такое? Не фарбы, не колеры, не тон, не святло і не цені — пакуты над таямніцаю Левітана. Гэтага ніхто не ведае. Нават Жукоўскі не ведае. Нават Вольга Іванаўна. І Мараваў, і Сцяпанаў — ніхто не ведае. Ведае ён, Біруля. Ён шмат гадоў шукаў сваю цішыню, каб ёю адгукнуцца на вечны спакой Левітана. Цішынёю — на вечны спакой. Гадзіна цішыні — як хвіліна. Як міг. Над пакутамі любімага майстра. Над яго трагедыяй і перамогай. І хваінкі — не хваінкі: замёр і не варухнецца пачэсны каравул — міг цішыні. Над яго вечным спакоем. Там — цэркаўка з крыжам, тут — тры абмерлыя хваінкі. А зямля адна. Пад адным крыжам.

У Мюнхене на выстаўцы загаварылі пра яго як пра майстра срабрыста-перламутравага паветра, якое маўчыць і звініць, нібы жальба струны. Гэта казалі і раней, раней — у Маскве. Але ні там, ні тут нічога не зразумелі ў ягоным срабрыста-перламутравым паветры. Ніхто не зразумеў, што гэта не тон — гук, той самы гук, які ў ім, Бірулю, прадбачыў адно Левітан, калі пытаўся і патрабаваў: "Дзе ваш гук? Я прывык чуць у вас гук на эцюдах. Дзе ён на карціне?" А там было толькі нараджэнне гуку, там ён, Біруля, яго яшчэ сам лавіў. Лавіў гук і душу. У душы гук жыў даўно, з таго часу, як на возеры Няшчэрда сустрэў і пакахаў Зосю. Гэты гук там нарадзіўся. Але тады думаў, што гэта — колер, срабрыста-фасфарычны. Не, гэта быў гук. Яго ў ім, вучню, пачуў настаўнік. І вось цяпер,

толькі цяпер, у міг цішыні, ён загучаў на карціне так, як раней гучаў у сэрцы. Левітан адно не прадбачыў, што гэты гук у свой час, у час цішыні,ператворыцца ў звон царквы Мікола на Стане, і гэта будзе ўжо не міг цішыні, а звон над вечным спакоем самога Левітана. І над вечным спакоем Зосі. Зосі і Левітана. Ён, Біруля, доўга шукаў яго, і ён яго знайшоў. І цяпер ён, вучань, ведаў, што таямніцу настаўніка нарэшце спасціг.

Але — ці спасціг?

Ён стаяў на беразе. Перад ім было аграмаднае белае возера. Над белым возерам узвышалася белае неба. З трывожнай сінізной і яшчэ больш трывожнымі шэрымі хмарамі. Гэта іх возера, іх неба, іх бераг — Левітана і яго, Бірулі, настаўніка і вучня, настаўніка, які хацеў абудзіць у сваім вучню таямнічы гук, і вучня, які марыў спасцігнуць таямніцу настаўніка. Цяпер яны абодва прысутнічалі тут, на Удомлі, тут валадарылі і зямлёй, і вадой, і небам. Яны зноў былі разам. Але... яны, ці ўсяго толькі іх пакуты? Сапраўды, што ж гэта, як не пакуты — усё жыццё, тысячы і тысячы дзён і начэй, тысячы і тысячы вёрст з эцюднікам і стрэльбаю ісці да адзінага імгнення цішыні, каб спасцігнуць імгненне вечнага спакою настаўніка? І што іншае, калі не пакуты — усё жыццё, да самага апошняга дня, укласці ў імгненне над вечным спакоем? Ён, Левітан, сам сказаў: "Над вечным спакоем" — увесь я".

Вітольд Каятанавіч стаяў над возерам, глядзеў удалячынь, на той яго бок, дзе чарнелі дамкі Гарусава, і адчуваў, што адсюль яму дарогі няма. Ён застаецца тут — на Удомлі. Бо тут — усё. І ягоны міг цішыні, і Левітанаў вечны спакой.

Тут — лёс.

Міне ўсяго некалькі тыдняў, і Біруля купіць у Грыгорыя Іванова, вясковага каваля, зямлю на беразе Удомлі, тое самае Кузёмкіна, з якога ўбачыў свой "Міг цішыні", разам з востравам Аржанік, з якога свой "Вечны спакой" убачыў Левітан. Ён прывязе сюды славутага, апошняга ў высокай славе цесляра ўдомльскага краю Грыгорыя Бялова, адшукаўшы яго ў вёсцы Якаўлева, і пачне ставіць вялізны і светлы дом з адборнага смалавага цёсу, самым вялікім, высокім і светлым акном якога будзе

акно з майстэрні — каб кожны дзень, працуючы, бачыць прастору Удомлі і востраў Аржанік пад левітанаўскім небам, у мелодыі званоў царквы Мікола на Стане.

ЗІМА. ПРЫЕЗД У ЯСНУЮ ПАЛЯНУ

(Працяг ліста да сябра Лабанава)

Цяпер я раскажу, як Юлечка Ігумнава сустракала мяне ў Яснай Паляне. Але спачатку — як усё пачалося.

Пасля смерці Льва Мікалаевіча Талстога да мяне зайшоў мой настаўнік Касаткін і расказаў, што быў у Хамоўніках у Соф'і Андрэеўны, яна цікавілася мною. Размова ішла пра альбом жывапісных твораў пра Ясную Паляну, яе прыроду, куточкі, якія любіў Леў Мікалаевіч. Думкі ў пошуках жывапісца сышліся на мне. Соф'я Андрэеўна ведала, што я вучыўся ў вучылішчы жывапісу з Сулержыцкім і Таццянай Львоўнай, быў членам групы талстоўцаў.

Тут нельга не ўспомніць дні, калі Талстой прыходзіў у вучылішча. Ён любіў маладых мастакоў, любіў нашых настаўнікаў — перадзвіжнікаў. Прыходзіў з Хамоўнікаў пеша, вешаў сваё футра ўнізе ў гардэробе і падымаўся ў настаўніцкую. Калі мы заўважалі футра Талстога ў гардэробе, нас ужо нельга было адцягнуць ад дзвярэй настаўніцкай. Калі хто-небудзь заходзіў ці выходзіў адтуль, мы ў шчыліну дзвярэй бачылі Льва Мікалаевіча і вакол яго — Пранішнікава, Касаткіна, Каровіна, Макоўскага. Аб чым яны гаварылі? Мы прагна лавілі з-за дзвярэй кожнае слова, кожны гук.

А ці можна забыць дзень, калі Таццяна Талстая зайшла ў фігурны клас і паведаміла, што Леў Мікалаевіч запрашае нашу групу ў тэатр "Скамарох" на прэм'еру драмы "Улада цемры". І вось мы заходзім у тэатр разам з самім Талстым. Нас усіх сустракае рэжысёр тэатра, усіх рассаджвае на першых двух радах. На самым першым — Талстой, Касаткін, Сулержыцкі, а за імі адразу, за спінай у Талстога,— мы, астатнія. Тэатр знаходзіўся на рагу Юшкава завулка і Срэценскага бульвара, якраз там, дзе быў тракцір Кузаўлева, куды мы

заглядалі, ідучы з вячэрніх заняткаў, каб зганяць, як тады казалі, на більярдзе партыю ў пірамідку. Тракцір быў самага нізкага разраду, і ў ім мы маглі танна павячэраць. Але калі заводзіліся лішнія рублікі, дазвалялі сабе завітаць у тракцір "Саратаў", які стаяў зусім блізка ад тракціра Кузайлева, і там часта бачылі Макоўскага, Касаткіна, Сурыкава. У іх акружэнні ў вялікай зале за сталом неаднойчы сядзеў Леў Мікалаевіч. Ціха іграў аркестр, за сталом ішла бяседа. Мы стараліся, каб яны нас не заўважылі, але яны заўважалі і запрашалі да сябе. Мы сядзелі з імі, любімымі, за адным сталом. Успамінаючы ўсё гэта, думаеш: "А ці не сон?" Гэта былі людзі, побач з якімі і дзеля якіх хацелася жыць...

Тут, відаць, не лішнім будзе пагадзіцца, што нашаму апавяданню часам не хапае і логікі, і стройнасці. То яно бяжыць па роўнай дарожцы, то кружыць-пятляе. Вось зноў: нібыта размова пра тое, як герой едзе ў Ясную Паляну, як яго там павінна сустрэць сяброўка маладосці Юлія Ігумнава, і раптам — Хамоўнікі, Соф'я Андрэеўна. Ну, гэта яшчэ не бяда, калі, перш чым трапіць у Ясную, герою зноў захацелася зазірнуць у Хамоўнікі, сесці за стол Соф'і Андрэеўны, настроіцца на Талстога, адчуць яго дух, яго прысутнасць. Але ці да месца тэатр "Скамарох", хоць і з Львом Талстым? Тым больш — тракцір? А за ім яшчэ адзін — яшчэ і там сесці за стол? Дарэчы прыгадаць пазнейшы, пасля смерці Вітольда Каятанавіча, успамін Лабанава: "Калі ў Акадэміі мастацтваў адзначалі 80-годдзе Бірулі, ён адчуваў сябе кепска і даручыў мне, з вялікай, безумоўна, павагі, выступіць ад яго імя, зачытаць яго выступленне. Даслаў тэкст, старонкі чатыры, даючы права на сваю думку скараціць. І я гэта зрабіў. Мне падалося лішнім у выступленні апісанне маскоўскага тракціра з асобнымі кабінетамі..." Лабанаў, мабыць, і тут выкінуў бы тракцір, палічыўшы непатрэбным аб ім успамінаць. Але для Вітольда Каятанавіча, які ніколі не быў ні снобам, ні ханжою, тракцір не гучаў як штосьці недазволенае, гэта — таксама жыццё, якім яно было, а калі там Талстой, Сурыкаў, Макоўскі, Касаткін, калі за адным сталом з імі, за самаварам, і ён з сябрамі, запрошаны вялікімі, як жа не прыгадаць тракцір? Тым больш яму, чалавеку

захопленаму, эмацыянальнаму, лірыку чысцейшай вады і крыві, узрушанаму ўспамінамі? Тут — характар, тут — вобраз. І што значаць у параўнанні з гэтым нейкія там умоўнасці жанру? Тым больш што, прадчуваючы эмацыянальныя адхіленні свайго героя, які, між іншым, як бы сааўтар нашага апавядання, мы і самі сябе не скавалі рамкамі пэўнага жанру, запрасіўшы ў свой твор і эскіз, і эцюд, і споведзь. А што такое аповесць-эсэ, як не разбурэнне жанравых канонаў? Ды і ці прыстойна старога, цяжкахворага чалавека, хоць па-маладому захопленага і наравістага, заганяць у жанравыя аглоблі, прывязваць да стылёва прычасанага воза? Парадуемся яго яснай памяці, шчырасці, неўтаймаваным эмоцыям, у якіх столькі верагоднасці і праўды ўжо далёкага часу.

І вось мы з Касаткіным запрошаны ў Хамоўнікі. Да нас далучыўся Мараваў. З таго часу, як ён пісаў у Яснай Паляне партрэт Льва Талстога, яго тут любілі.

За круглым сталом Соф'я Андрэеўна была вельмі гаваркая. Яна з захапленнем расказвала аб прыродзе Яснай Паляны, казала, як важна стварыць альбом яснапалянскіх пейзажаў. Леў Мікалаевіч нарадзіўся, жыў і пісаў у акружэнні прыроды, без яе яго нельга зразумець. Тут ён усё жыццё натхняўся на штодзённую працу, і тут яго магіла. У гэтай прыродзе ён выхаваў у сабе незвычайную любоў да палявання, і гэта ў яго не пагасла да глыбокай старасці. "Калі я прыехала ў Ясенкі,— расказвала Соф'я Андрэеўна,— паляванні тут бывалі кожны дзень, заўсёды з чародамі хартоў і ганчых сабак, верхавымі даездчыкамі. І з самых першых дзён я ўсё сваё жыццё прысвяціла Льву Мікалаевічу. Я жыла толькі для яго і дзеля яго. Хоць мела ўсе падставы і на свае інтарэсы ў жыцці. Я шмат каму падабалася, мела поспех у свеце. Мне прысвячаў вершы Фет, я яго натхняла. Я была маладая і прыгожая, а Леў Мікалаевіч быў непрыгожы — гэта ўсе ведаюць. І ўсё ж я да канца яго жыцця была яму верным спадарожнікам, аберагала яго творчасць ад мноства людзей, якія ў сваёй большасці прыязджалі ў Ясенкі як на адпачынак, не лічачыся з тым, што Леў Мікалаевіч працуе. У яснапалянскай прыродзе ўсё было дарагое Льву Мікалаевічу, на-

ват шаша на Тулу. Гуляючы, ён любіў выходзіць на шашу, па якой ішлі людзі. Ён іх запыняў і вёў размову. Вакол Ясенак трэба ўсё апісаць".

Я ўжо збіраўся ехаць, як Касаткін, з уласцівымі яму сяброўскімі клопатамі, зайшоў да мяне і, усхваляваны, расказаў, што зноў быў у Хамоўніках, што Соф'я Андрэеўна задаволена маёй згодаю ехаць, але прасіла перадаць, што ехаць са мною цяпер не зможа і мяне ў Ясенках сустрэне Юля Ігумнава. Яшчэ Касаткін дадаў: "Вы, вучні вучылішча, усе, і ты таксама, былі нераўнадушныя да Ігумнавай, такой мілавіднай. Я, твой настаўнік, гэта ведаю. Я сам... Бачыш, злапомслівы. Так што ў Яснай Паляне будзеш мець увагу і клопат аб сабе". І я паехаў.

Была зіма...

На яснапалянскую чыгуначную станцыю Засека Вітольд Каятанавіч прыехаў раніцай. Зіма яшчэ толькі пачыналася, а снегу ўжо накідала багата, ён ружавеў ды іскрыўся на сонцы, якое ўзыходзіла.

Каля станцыйнага будынка, як выйшаў на перон, заўважыў сівога каня, запрэжанага ў вазок, проста не мог не заўважыць, таму што ніякіх іншых вазкоў на станцыі не было, і здагадаўся адразу, што вазок яснапалянскі. Падышоў, паставіў на ўкатаны палазамі снег чамадан, зняў з пляча эцюднік, куфэрак з фарбамі, стрэльбу, якую і на гэты раз не пакінуў дома. Падбегла Ігумнава:

— А я цябе, Вітольд, шукаю на вакзале.

Абняліся. Яна была ў сялянскім кажушку, у валёначках, але не таму, не ад зімовае вопраткі, падалася распаўнелай. Ён ужо дагэтуль чуў, што Юля — відная дама. А голасам, тварам — тая самая Юлечка: ветлівая, ласкавая.

— Не пазнаў? — заўважыўшы яго прыдзірлівы позірк, спытала яна, калі ўжо сядзелі побач у вазку і ехалі ў яснапалянскую сядзібу.

— Як жа я магу цябе не пазнаць? Столькі пражыта разам. І былі мы такія шчаслівыя!

— Нас, помню, не прыбіла нават вестка, што Сулера пасадзілі ў Бутырку. Ён і раней быў нашым кумірам. А тады стаў героем. Ды і быў героем. Адмовіцца ісці ў ар-

мію, застаючыся талстоўцам,— хто б падумаў? Вядома, за спінаю быў сусветны аўтарытэт Льва Мікалаевіча, Талстой яго любіў, Талстой яго не мог пакінуць у бядзе, але — усё ж? І які дух быў у нас тады!

— Талстой любіў мастакоў.

— Як ён любіў Рэпіна! Мяняўся з твару, маладзеў, калі дазнаваўся, што Рэпін збіраецца ў Ясенкі. Ды і Рэпін любіў працаваць у Ясенках. Колькі ім тут напісана карцін і партрэтаў Льва Мікалаевіча!

Ігумнаву заўсёды лёгка было завесці на размову, спрэчку, і гэтакай яна засталася, гэтакай была і цяпер.

— Думаеш, Талстой цаніў у Рэпіне толькі выдатнага мастака? Можа, яшчэ больш — выдатнага субяседніка, чуллівага, тонкага чалавека, які ўсё разумеў з паўслова, думкі лавіў на ляту. Але ж, Вітольд, ён любіў і маладых мастакоў, зялёных і нясмелых.

— Мы з табою былі зялёнымі і нясмелымі?

Ігумнава весела смяялася:

— Ну што ты, што ты, Вітольд? Мы адразу крочылі ў класікі. А можа, Леў Мікалаевіч і бачыў у кожным з нас будучыню Расіі?

— Пра гэта мне аднойчы неяк сказаў і Мараваў.

Ігумнава паклала руку на руку Вітольда Каятанавіча і зусім іншым голасам, цішэйшым і больш разважліва, сказала:

— Мараваў? Вось бачыш, як цёпла яго сустрэў у Ясенках Леў Мікалаевіч. Ён яго палюбіў. Маладога.

Гэта, Віктар, я павінен табе расказаць. Тое, што мне расказваў сам Мараваў. Ты яго характар і сур'ёзнасць ведаеш. Ён за ўсё жыццё ніводнага разу не схлусіў. А ў мяне памяць была чэпкая. І вось аднойчы, прыехаўшы з Яснай Паляны, Мараваў расказаў, як плакаў Леў Талстой.

Ты не паверыш? І я не мог паверыць, каб плакаў Талстой. Але не паверыць Маравању не мог і не магу.

Гэта адбылося, калі Талстой пазіраваў, Мараваў пісаў яго партрэт. У гэты час Леў Мікалаевіч, разбіраючы пошту, чытаў, паглыбіўшыся, ліст свайго карэспандэнта. Мараваў раптам заўважыў, як у Льва Мікалаевіча задрыжэлі рукі, заскакаў у руках ліст, па тва-

ры пакаціліся буйныя слёзы. Маравау, як ён расказвау, аслупянеу, пэндзаль заскакау у руцэ. А Талстой працягнуу яму ліст і пытаецца: "За што? За што? Ну... вы пачытайце". Пасля Маравау неаднойчы чытау мне па памяці тэкст ліста, і я пераканауся, што памятау ён яго даслоуна. Ліст быу ад студэнта сельскагаспадарчай акадэміі. У ім пісалася, што Талстой меу ад жыцця усё, што хацеу мець, пражыу яго так, як хацеу пражыць, што ён, распешчаны у жыцці, цяпер павучае, як трэба жыць, зыходзячы нібыта са сваіх перакананняу, хоць сам усё жыццё рабіу іначай. Што у яго, Талстога, жыццё багатае, хапіла часу як на адно, так і на другое, як на павучанні для іншых, так і на тое, каб зусім іначай пажыць для сябе, што яму моладзь паверыла і пайшла за ім, поуная да яго маладой веры і любові, але урэшце зразумела, якія шчодрыя людзі бываюць у сваіх парадах і якія скупыя становяцца, калі трэба плаціць не словамі, а справамі. Студэнт пісау, што не у аднаго яго, а у многіх склалася думка, што Талстой ва уладзе крывадушнасці...

Маравау казау, што слёзы Талстога яго настолькі узрушылі, што некалькі дзён не пісау. Леу Мікалаевіч прыходзіу у вызначаны час на сваё месца, сядзеу, пазірavау, а Маравау працаваць не мог. І як ён быу рады, калі аднойчы Леу Мікалаевіч прапанавау пайсці у лес да Гарэлай Паляны. На твары Талстога зноу праменіла светлая усмешка, якая грэла і яго самога, і усё навокал. Яны прайшлі да Кудзеяравага калодзежа, і Леу Мікалаевіч расказау пра тое месца, дзе некалі быу абрабаваны купец, які ехау у Тулу. Леу Мікалаевіч паспачувау Маравану, што забрау у яго сеанс работы над партрэтам, але Маравау супакоіу, сказаушы, што любіць пісаць па падсохлых фарбах. Талстому адказ Маравава вельмі спадабауся, бо тут як бы і віны яго не было. Маравау быу шчаслівы, гуляючы з Талстым. Мы часта з ім гаварылі пра той ліст Талстому і яго слёзы. Мы былі у захапленні ад гэтага чалавека...

За размовамі не заўважылі, як пад'ехалі да круглых белых калон яснапалянскай сядзібы, апынуліся на яе галоўнай алеі — "прышпекце". Вітольд Каятанавіч малі-

тоўна маўчаў, маўчала Ігумнава. Вазок праехаў паміж сажалак — яны ляжалі пад белым чыстым снегам, у белых берагах, нібы сподачкі. Сонейка раніцы румяніла яшчэ не зусім атрэсеную вятрамі вопратку на векавых бярозах і ліпах алеі, праз створ між імі ружовым шнурочкам ляжала на абочыне, і ў гэтым сонечным промні Вітольд Каятанавіч заўважыў на снезе сінія лунaчкі заечых слядоў. Убачыўшы гэты эцюд з заечым следам у рамцы, сінюю заечую дарожку па ружовай дарожцы першага сонечнага промня, за ім краёчак шараватай ад ранішняга змроку сажалкі, уверсе — зацярушаныя камлі ліп і бяроз, ніжняе голле пад снегам, мастак адчуў, што гэта мог быць цудоўны яснапалянскі эцюд, хоць усё тут звычайнае: белы-бялюткі снег, ружовы сонечны прамень, сіні заечы след, шэры акрайчык сажалкі, дрэвы пад снегам. Што яснапалянскага ў ім? Чысціня раніцы? Цішыня? Зажураныя пад снегам дрэвы і сажалка? З усяго гэтага вострa адчуў ранішнюю цішыню і сляды жывой душы, якая таемна, па начах, наведвае святую зямлю. Малюнак зліваўся з цяперашнім адчуваннем Яснай Паляны, яе зажуранай, але светлай цішыні.

— Ну вось мы і пад'язджаем да дома нашых гасцей. Праехалі дом Валконскага, дзеда Льва Мікалаевіча, там цяпер ніхто не жыве,— сказала Ігумнава.

Вазок спыніўся каля белага двухпавярховага дома.

Фурман пасобіў зняць з вазка чамадан. Эцюднік і стрэльба былі ўжо на плячах у Бірулі.

— Табе, Вітольд, адвялі два вялікія светлыя пакоі. Ніхто тут тваёй цішыні не парушыць. Жыві, працуй.

— Дзякуй, Юля. Я ўжо адчуваю твой клопат.

Яна ўсміхнулася, задаволеная, што ён яе зразумеў, што яго галантнасць з жанчынамі засталася ранейшая, з гадамі не згубілася, і правяла ў адведзеныя пакоі.

— На чай да мяне — цяпер? Ці хочаш з дарогі адпачыць?

— Прабач, Юля. Адпачынку не трэба, я хачу пабыць на магіле Льва Мікалаевіча.

— Правесці?

— Цябе я знайду потым. Не турбуйся.

Яна яго зразумела і тут, у гэтым жаданні застацца аднаму, самому знайсці магілу Льва Мікалаевіча. Яны

вучыліся ў адным класе, у адных настаўнікаў, яна таксама была мастачкай, хай не такой прызнанай светам, як ён,— гэтага было дастаткова, каб зразумець душу мастака, якому трэба пабыць на адзіноце з Львом Мікалаевічам Талстым.

Ён пайшоў ад дома па алеі, якая вяла да месца захавання зялёнай палачкі і Льва Мікалаевіча, яна — па другой. Можа быць, усё адбывалася так, як павінна было адбыцца, як трэба, але нечаканае хваляванне спыніла яе. Павярнулася і глядзела яму ўслед. Ён не спыніўся, не азірнуўся.

“Божа мой,— падумала Юлія Паўлаўна,— няўжо таго, што паміж імі было, тых пачуццяў, тых душэўных пакут не засталося ў ім? Ён увесь у сабе, у сваім свеце...”

Яшчэ на алеях драмала раніішняя падсіненая смуга, яго постаць растваралася ў смузе, а яна ўсё глядзела ўслед, пакуль ён не схаваўся за векавымі ліпамі. Калі спахапілася, што глядзіць на пустую алею, зрабілася тужліва і горка. Яна павярнулася і пайшла да дома Талстога.

МАГІЛА ТАЛСТОГА. ТЛЕН І ДУХ

Дарагі дружа Віктар!

Калі я ад'язджаў з Масквы ў Ясную Паляну, да мяне, каб праводзіць, прыйшоў Касаткін. Доўга расказваў пра магілу Талстога, як яна выглядае зімою, якая вакол яе драўляная агароджа, якія вянкі ад сялян вісяць на агароджы, які над магілай дуб, якое ў яго галлё. Касаткін падказваў напісаць магілу ў чыстым белым саване зімы, бачыў будучую карціну ўжо ў канкрэтным святле. Я тады сур'ёзна не ўспрыняў яго слоў, ведаючы, што загадзя з Масквы нельга прадбачыць ні святло, ні цені, ні сам вобраз. Але калі прыйшоў на магілу, здзівіўся, як дакладна Касаткін у Маскве адчуў зіму на магіле Талстога, светлую цішыню ў зімовым яснапалянскім саване. Вось якія ў нас былі настаўнікі, якія былі мастакі...

Касаткін і Соф'я Андрэеўна падказалі ўсё, што маглі падказаць, але адшукаць у Яснай Паляне галоўнае павінен быў ён сам, і тое галоўнае адразу не прыходзіла.

Яшчэ на станцыі Засека, ды і ў дарозе, у вагоне, калі не спаў ноч, Вітольд Каятанавіч адчуў, што працаваць будзе не так проста, як здавалася ў Маскве, што да манументальнасці выразны вобраз, блізкае яго веданне, захапленне ім не аблегчаць пошукаў, можа, наадварот, перашкодзяць раскаванасці ўяўлення, і таму, хвалюючыся ад прадчуванняў, як толькі прыехаў, заспяшаўся да магілы Льва Мікалаевіча. Над курганком маўкліва стаялі высокія голыя дрэвы — дуб, ясені, ліпы,— збіўшыся ў гурт, нібы ад страху ці холаду, падпіраючы над белай магілай абвіслае неба, на дрэвах вакол драўлянай агароджы віселі вянкі з чорнымі жалобнымі стужкамі. Усё настройвала, падказвала подступы да вобраза, асабліва дрэвы, якія злучалі зямлю з небам, белае ▪ белым, але бянтэжыла магіла. Талстой у вачах і сэрцы жывы, вечны, бязмежная яго ўлада над жыццём, а тут — мізэрны курганок, які ўсё ж быў поўнай фізічнай уладай над самім Талстым. Як звязаць у адно два гэтыя адчуванні: духоўнай велічы, улады чалавека над светам і яго фізічную капітуляцыю перад жменяй зямлі, тлену?

Душа была перапоўненая пачуццямі. Але думкі драбніліся, не збіраліся ў фокус, не апладняліся пачуццямі. Вітольд Каятанавіч доўга стаяў над магілай. Пайшоў снег. Лёгкі, на лёгкім марозіку, нетаропкі ў цішыні, але спорны. Замгліліся далі, неба, магілу і дрэвы ўсыпалі чыстыя слёзы-парушынкі, і ўжо іншы настрой апанаваў гэты куточак яснапалянскай зямлі, усё тут набыло незямную лёгкасць. На душы пасвятлела. Вітольд Каятанавіч быццам прачнуўся. Што з ім? Ён заўсёды шукаў таямніцы і загадкі жывапісу ў прыродзе, у ёй знаходзіў разгадкі жыцця, чалавека, лёсу, як бывалы паляўнічы ведаючы, што кожнае імгненне ў прыродзе — новы і новы ключык да зямных сакрэтаў, што падабраць адзіны патрэбны ключык — гэта ўпільнаваць сваё імгненне, чакаць і дачакацца, дачакацца і не выпусціць, схапіць на пэндзаль і пакінуць на палатне. Апошняе — задача жывапісца. Але чаго ён, жывапісец, варты ў пейзажы без вопыту паляўнічага? Тым больш — у Яснай Паляне, дзе жыў выдатны мастак і выдатны паляўнічы? Тут — увесь сакрэт? Шукаў магілу Талстога, а трэба знайсці імгненне ў прыродзе, светлавы і колеравы вобраз, тон, як сказаў бы Левітан, перш за ўсё

тон, і яго, гэты няўлоўны тон, павінна злавіць вока жывапісца і паляўнічага. Там, калі з Юляй Ігумнавай ехалі па бярозавым яснапалянскім "прышпекце", калі ўбачыў амаль непрыкметныя ў ранішняй белай смузе заечыя слядкі і праз іх — пейзаж, відавочна яснапалянскі, талстоўскі, хіба не ўлавіў адразу тон пейзажа? І тон, і дух. Жывую душу. Вось што трэба — тон і дух.

У той першы дзень на магіле Талстога ён штосьці неабходнае зразумеў, адчуў. Але штосьці — так мала. Наступны дзень прынёс моцны мароз, і зноў прыйшоў на магілу без палітры, без фарбаў. На трэці дзень усё роўна як пацяплела, хацеў пісаць, але фарбы замярзалі.

На пяты дзень мароз адпусціў. Спяшаючыся на магілу, Вітольд Каятанавіч спыніўся перад рабінай. Дрэўца было нізкае, галінастае, нібы куст, усыпанае чырвонымі ягадамі. Усе дрэвы і кусточкі вакол пад снегам, снег моцна зачапіўся за галіны ўжо цяпер, на пачатку зімы, вісеў шапкамі, а ў рабінкі кожная гронка, кожная ягадка гарэлі чыстымі чырвонымі кропелькамі на нізкім ранішнім сонцы. Снег з гронак асыпаўся долу, ляжаў пад дрэўцам дробнымі камячкамі, па ім былі раскіданыя ягады рабіны, і ці то ад ягад, ці то ад нізкага сонца снег пунсавеў, цёплы і плыўкі, як вада ў рацэ. З шумам прыляцела чародка снегіроў, грудкі ў іх палалі той самай рабінавай чырванню. Сеўшы на рабінку, яны замалацілі дзюбкамі, жыруючы,— ягады сыпанулі на снег. Вітольд Каятанавіч зрабіў некалькі крокаў да дрэўца, і птушкі дружна ўзняліся, паляцелі па-над палянай у той бок, дзе была магіла Талстога. На хвастах і крылах яны неслі пунсовае цяпло, якое гарэла на рабінцы. Здалося, што і ў паветры гайдаўся водбліск пунсовасці, і снег на паляне, пад птушынай чародкай, саграўся тым пунсовым святлом.

Снегіры паляцелі ў бок Заказа, рова, на краі якога была магіла, і Вітольд Каятанавіч паспяшаўся за імі, нібыта адчуўшы, што там, над магілай, яны страсуць з крылаў астатняе пунсовае святло і снег загарыцца нечаканым, патрэбным яму, святлом.

Снегіроў над магілай не знайшоў. Не было і рабінавага агню. Але снегіры вывелі на святло, падобнае да таго, што неслі на хвастах і крылах. Неба ачысцілася ад малочных аблокаў і белай смугі, няярка ззяла нізкае соней-

ка, і яго цёплае святло разліло па снезе ў агароджы і паза агароджаю, на магільным курганку і па вянках на дрэвах прыглушаную белым холадам барвовасць, жаўцізну, у якіх былі і жалоба, і бясконца глыбокае святло зямлі. Быццам не магіла ў зімовым саване грэлася ў жаўтлявым сонечным святле, а сама яна яго выпраменьвала на ўсё, што навокал, у далягляды і ў неба, і гэта ўжо быў не колер, а тон, адчуванню якога вучыў Левітан. Не хапала жалобы? Яе ўзмацнялі гонкія голыя дрэвы над магілай, ствалы якіх з процілеглага ад сонца боку былі падобныя на жалобна-чорныя, вертыкальна, з высокага неба, звешаныя стужкі. Адчуўшы, што ўсё гэта якраз тое, што чакаў пяць дзён і па чым не спаў пяць начэй, Вітольд Каятанавіч працаваў увесь дзень, забыўшы на ўсё астатняе. І цяпер яму шанцавала. Гэтакі самы дзень выдаўся назаўтра. Ён пісаў эцюд за эцюдам, думаючы і пра зялёную палачку, якая закапана тут, дзе магіла Талстога, пра якую яму ў маленстве расказваў брат Міколка. Палачка ведала таямніцу, як усіх людзей зрабіць шчаслівымі, і Вітольд Каятанавіч, працуючы, адчуваў, што ў гэтым цёплым жаўтлявым святле адкрывалася таямніца зялёнай палачкі.

Усё ж надвор'е мянялася. Кожны наступны дзень даваў новае і новае святло. Мастак піша эцюд за эцюдам. Піша магілу і ў святле шафранавага вечара, і ў сляпучай белізне дня і замглёнай раніцы, і ловячы размытыя ў начных водблісках месяца абрысы, кожны раз шукаючы і знаходзячы новы каларыт, новы настрой, як рабіў некалі Клод Манэ, шмат разоў пішучы ў розной каляровай гаме адзін і той жа сабор.

Сляды начнога заечага візіту ў Ясенкі Біруля не напіша. Ён не любіў пісаць па памяці. Баяўся нават драбнюсенькай кроплі маны. Але затое прыедзе сюды пазней, у 1928 годзе, запрошаны Аляксандрай Львоўнай Талстой, і ўжо на летняй натуры напіша, як бы ў працяг сваіх зімовых яснапалянскіх пейзажаў, нямала эцюдаў і карцін з яснапалянскай, каля “прышпекта”, сажалкі, з царквы і талстоўскага магільніка ў Канчаках, дзе магільнік з царквою ў цэнтры будзе ўсё роўна як востравам плысці ў разліве зеляніны пад высокім небам, узняўшы праваслаўныя крыжы над тленам і духам Талстых.

Напіша і шашу, што вяла міма Яснай Паляны на Тулу, тую самую, пра якую казала Соф'я Андрэеўна, блаславляючы на працу ў абшарах Льва Мікалаевіча. Шаша Бірулева бязлюдная. Мастаку не было патрэбы выводзіць на яе мясцовых сялян, хадакоў у Тулу, бо іх тут ужо не мог сустрэць і затрымаць на размову Леў Мікалаевіч.

"ЧАЙКА", ВЯСНА

"Чайку" я бязмежна люблю...

У "Чайцы" мне добра, пакутліва добра...

Буду планаваць свой прыезд у "Чайку", у дом з белымі вокнамі ў сад, дзе жыве мая Любаша...

Адпачываць паеду ў "Чайку", у наш белы дом. Буду сядзець ля каміна і слухаць цвіркуна...

Жыву думкаю, што прыеду ў "Чайку", у наш дом, наш сад, падымуся ў майстэрню...

Жывы, здаровы, усё добра. Надвор'е не давала працаваць. Але сёння цудоўна, і я прагну працы. Хутка снег сыдзе. У гэтыя два-тры дні можна шмат зрабіць, і гэта так радуе сэрца...

"Чайка", вясна...

Пасля яму часта будуць казаць: "Вось бачыш, Рэпін разумна параіў — на Удомлі будуйся. І ты разумна зрабіў, што паслухаў Рэпіна. Твая "Чайка" — шэдэўр".

Ілья Яфімавіч сапраўды раіў будавацца на Удомлі. Ён ведаў гэтыя мясціны, любіў іх. Але яшчэ раней, да той парады, Вітольд Каятанавіч прыняў рашэнне ставіць дом на беразе Удомлі. Ужо і зямлю купіў. Гэта зрабіць падказаў іншы славуты — той, хто ў гэты час нічога не мог сказаць са свайго вечнага спакою.

Біруля ўсміхаўся, калі яму нагадвалі пра мудрую думку Рэпіна, і маўчаў.

Я прыехаў сюды ў канцы мая, калі ў садзе Вітольда Каятанавіча шалёна цвіў бэз, у тую самую пару, калі тут заўсёды жыў ён.

Дні стаялі пагодлівыя, сонечныя, па-веснавому чыстыя, духмяныя. Люстра Удомлі, чуйнае да кожнага паве-

ву ветру, да настрою кожнай аблачынкі ў высокім небе, да кожнага сонечнага промня, разлілося бліскуча-срабрыстай паводкай ад берага да далягляду, і толькі востраў Аржанік, на якім ужо даўно не каласілася жыта, каляровым кантрастам да вады кучаравіўся цёмным ліцсвяным лесам. Здзічэла зарослы сад даўно не бачыў гаспадара, руплівых рук, але прырода буяла, цвіў белы і ліловы бэз, гушчар язміну, акацыі, высокія, нікім не таптаныя травы, у цёплых духмяных зарасцях наперахлёст спявалі салаўі і дразды, у верхавінні мацёрых ялін крычалі, лётаючы з вяршыні на вяршыню, галкі, было чуваць берасцянак, канаплянак, а да ўсяго недзе далёка ў лесе лічыла гады зязюля.

Праз варотцы ў гнілавата-нетрывалай агароджы я падышоў да дома, які так любіў Вітольд Каятанавіч. Быў і ён запушчаны, але стаяў яшчэ як звон. Мяне сустрэў вартаўнік — Дзік, гібрыд дварняка з ганчаком, злосна загрымеў ланцугом на доўгім, вакол дома, дроце. На ганак чужога не пусціў, але дзверы на вялікай, з ганкам, тэрасе адчыніліся, і з дома выйшаў мужчына. Ён сышоў з тэрасы, загнаў сабаку ў будку і падышоў да мяне. Гэта быў селянін з суседняй вёскі, які прырабляў тут да калгаснага заробку, прыглядаючы дом. Я падняўся на ганак. З вялізнай сталовай у пакоі вяло чацвёра дзвярэй, двое, налева і направа, высокіх, прыгожых, у белую фарбу, і я прайшоў праз адны з іх — левыя.

— Тут быў пакой яго дачкі...

Усё самае светлае, чыстае, лепшае Вітольд Каятанавіч аддаваў Любашы. І ў доме Аракчэевых у Гарусаве лепшы пакой быў у Любы, хоць ёй тады было ўсяго пяць гадкоў. І ў Маскве ў Варатнікоўскім завулку. Ды што — пакой?..

Як я хачу ўсе свае дні, адмераныя лёсам, пражыць для цябе — дзе сіл набрацца?

Дарагая Любусенька! Твая радасць — мая радасць. І памятай, што гонар мой — ты...

Самае дарагое, што ў мяне ёсць — гэта ты і "Чайка"...

Вялізнае акно глядзіць на Удомлю. Але возера з яго не відаць. Калі ў пакоі жыла дачка Вітольда Каятанаві-

на, з акна было відаць белую, на вадзе, купальню, пясчаны пляж на востраве, жыта Аржаніка, якое і тады яшчэ некта сеяў, як пры кавалю Грыгорыю Іванове. Цяпер акно глядзіць у зялёны гушчар, у кашлаты дуб, які зусім маладзенькім успамінае Вітольд Каятанавіч. Але з гэтага акна бачыць Удомлю няма ахвоты, як не хочацца бачыць апошні дзень Любы.

Наступны пакой таксама вялікі і светлы.

— І тут жыла яна...

Сцены, як ва ўсім доме,— голае бервяно, часанае, габляванае, крытае пакостам, кожнае — жывое дрэва, светлае і духмянае, як учора пакладзенае ў сцяну.

Падымаемся на другі паверх: два пакоі Вітольда Каятанавіча, адзін з іх — майстэрня.

Жыву думкаю, што прыеду ў "Чайку", у наш дом, наш сад, падымуся ў майстэрню...

Акно высокае, пад столь, хоць і столь высокая, як у старасвецкіх палацах, шырокае — на Удомлю, на той бераг, дзе Гарусава. Там відаць дом Аракчэевых, які яшчэ пры жыцці гаспадароў сяляне называлі домам мастакоў. Але больш за ўсё іншае ў акне неба, тое, што над Удомляй, што глядзіцца ў яе, што вартуе вечны спакой Удомлі і яе берагоў, зямлі і вады. Майстэрня майстра, як і пакоі дома, пустая, нашчадкі ўсё адсюль вынеслі, але штосьці не пускае з пустой майстэрні, трымае ў голых сценах, пад высокай столлю. Трымаюць сцены, паветра? Часаныя сцены яшчэ не змылі з сябе светла-шэры, з нябесна-блакітнаватым адлівам колер фарбы, выпраменьваюць таямнічы колер злёгку кранутага прыцемкам срэбра, ранішняга ці вячэрняга, усё роўна як з Удомлі, з яе азёрнага люстра. За акном у супакоеную зямлю садзіцца сонца, апускаецца не ў звычайнае гэтай парою пунсовае вогнішча, а ў срабрыста-замглёную чысціню, і сцены, сагрэтыя сонечным закатам, выпраменьваюць святло, у якім адчуваецца цяплынь і Няшчэрды, і Удомлі, і загадкава-незямная Зосіна прыгажосць. Колер мае не толькі святло, але і водар, які мала падобны на пах фарбы, і нават гук. Нейкая струна трымціць у паветры, напаўняе пакой сумнай срабрыстай мелодыяй. Я выходжу з май-

стэрні, зачыняю дзверы, падпіраю іх аполкам, як яны і былі падпёртыя, быццам баючыся, што ў прачыненыя дзверы з майстэрні вылецяць і гук, і колер, і срабрыста-перламутравае паветра майстра.

Спускаемся на першы паверх і праходзім па ўсіх астатніх пакоях. З апошняга — зноў на тэрасу. І тут мой спадарожнік мяне пакідае. Ён падаецца ў вёску, і мы з Дзікам застаёмся ўдвух. Пабачыўшы мяне побач са сваім гаспадаром, Дзік ужо не разяўляе пашчу, не шчэрыць клычча, мірна чухаецца аб маю нагу, даверліва матляе хвастом, просячы да сябе ўвагі і дабрыні. Я даю яму кавалак каўбасы, што купляў у Вышнім Валачку, як ехаў, але сабака яе есці не хоча, адварочвае морду і пакрыўджана знікае ў будцы.

З ганка сцежка вядзе алеяй да возера, коціцца з горкі. Спыняюся. Успамінаецца карціна Бірулі "Тэраса". Ён пісаў яе ў 1915 годзе ясным восеньскім днём, калі бярозкі паскідалі з сябе апошняе лісце, — яно ляжала на дарожцы, на тэрасе, на балюстрадцы, а за бярозкамі на маладзенькіх яблыньках жоўтае лісце дзе-нідзе яшчэ трымалася, раскідваючы вакол сябе цені і водсветы. Тая восеньская прыгажосць была на узгорку, які за бярозкамі ды яблынькамі, яшчэ танклявымі, гады тры як пасаджанымі, збягаў да возера, туды збягала і дарожка, якая цяпер вяла паміж тоўстых бяроз і кустоў бэзу. Тут, перад ганкам, белым, як тэраса і ўвесь дом, была круглая клумба — на ёй раслі кусцікі ружаў з жаўтлява-пунсовымі бутонамі. Мне згадаўся ўспамін Вітольда Каятанавіча, як ён быў у Горцы і выкапаў там куст любімых Левітанам белых ружаў, прынёс іх у "Чайку", пасадзіў, і як яны спачатку зараслі травою, заглохлі, калі хварэў, не падымаўся з ложка, як нарэшце, праз колькі гадоў, больш-менш акрыяўшы, зноў іх дагледзеў, і як яны яму аддзячылі, выкінуўшы бутоны. На карціне іх яшчэ не было, на кволым восеньскім сонцы апошнія бутоны грэлі іншыя кусты, ружы калі не маладосці, дык яшчэ і далёка не старасці мастака, бо левітанаўскія ён садзіў пазней, і я падышоў да клумбы, якая цяпер, захаваўшы свае ранейшыя абрысы, ляжала шапкаю старога дзёрну, рыжага ад леташняга быльнягу, густа зараслая дзікім маладняком. Я разгроб быльнёг, галлё, сушняк з дрэў, спляжыў маладую, але ўжо агрэсіўную дзіч, скінуў

з клумбы, ці дакладней — з колішняй клумбы, навал і тлен запусцення, і пад усім гэтым навалам і тленам убачыў калючыя галіны ружаў. Яны ляжалі на зямлі заглушаныя, але ад старых чорных галін угару цягнуліся маладыя, зялёныя, і на іх, маладых, былі дробныя бутончыкі. Куст, мабыць, сам па сабе здзічэў, але на бутонах з зялёных сарочак рубінавай чырванню праклёўваліся кветкі, кволыя ад цемені ў зарасці. Я павырываў побач зелле, адгроб парахню галля і сухіх сцяблоў, даў кусту святло, адкрыў яму неба. Ці быў гэта левітанаўскі куст, хоць нейкая дваццатая ці яшчэ далейшая яго радня, але безумоўным было тое, што бутоны наліліся ад кустоў, якія садзіў і любіў Вітольд Каятанавіч. Хто ж паўторыць яго мудрасць? Хто зберажэ ружы? Хто выкапае куст і, як некалі зрабіў ён, мастак, прынясе іх у свой сад, пасадзіць каля свайго ганачка? Каму цяпер, не на пачатку, а ў канцы стагоддзя, захочацца зберагчы гэтую духмяную сувязь з цудоўным светам і Бялыніцкага-Бірулі, і Левітана?

Я доўга стаяў над кустом, думаючы аб тым, што вось заўтра будзе яшчэ адзін пагодлівы дзень вясны, будзе сонца, і якое гэта шчасце, што я ўбачу бутоны пад сонцам.

Сцежкаю, якая вядзе да возера, я спускаюся з гары. Нехта яе тут пратаптаў, але я не пра гэта думаю, па ёй ідучы, у думках ружы, куст, які дагэтуль бярог як мог памяць пра апошнія кветкі і Левітана, і Бялыніцкага-Бірулі. Стаю на беразе пад старымі, якія ён таксама пасадзіў, ялінамі, дзе некалі на вадзе стаяла белая альтанка Любашы. Тут была яе купальня, блізка да купальні ляжаў бераг вострава Аржанік, тут яна пераплывала возера.

Я абыходжу сад. Пад дубам яшчэ трымаецца спарахнелы зруб калодзежа, у зрубе высокая вада, якую можна дастаць, нагнуўшыся з конаўкай, на вадзе белыя яблыневыя пялёсткі. Нехта капаў рыдлёўкай, раскідаў зруб: ці каб паставіць новы, ці каб зусім знішчыць калодзеж? А яблыні адцвіталі. Яны за калодзежам там-сям, па густой траве, усеянай дзікімі кветкамі, і нехта ўжо касіў траву, сена зграбнуў. Яблынькі крывенькія, калекі-пакутніцы. Вялікі яблыневы сад Вітольда Каятанавіча некалі вымерз ушчэнт, не за ім — пазней, беспрытульны, і яблынькі пайшлі самахоць ад старых пнёў-каранёў, раслі як маглі, прабіваючыся да святла, паўсталі з парахні продкаў, з пнёў.

Жывая прырода не хацела мірыцца са смерцю саду мастака, які яго любіў і даглядаў, сама, на свой розум, уваскрасала да жыцця.

Абышоўшы кожную яблыньку, я выйшаў да разбураных хлявоў. Тут некалі стаяла кабыла Тучка — вазіла Вітольда Каятанавіча на эцюды, на паляванне.

Дарагая Любусенька!

Сёння быў у канюшні ў гасцях у Тучкі, аднёс ёй лустачку хлеба. Яна перадае табе нізкі паклон. Спачатку мяне не пазнала, выкаціла чорныя вочы, моцна захрапла, аж я спалохаўся. Пасля была да мяне вельмі ласкавая і ўважлівая...

У нас тут ідуць дажджы, адзін дзянёк быў з сонейкам...

Тучка не жыла ў адзіноце. Побач стаяў яе сябра Арол, было ў іх жарабятка — Копчык. А яшчэ на двары жыла карова Маруся, хадзілі сабакі, без якіх якое паляванне, асабліва калі прыязджалі сябры-мастакі: Жукоўскі, Сцяпанаў, Мараваў, пазней — Герасімаў, Грабар. О, колькі іх тут перабыло! Адных сяброў дачкі Любашы з тэатра наязджала столькі, што, каб пасадзіць усіх у сані, трэба было трое саней. А яшчэ ж бывалі госці вышэйшыя: Фрунзе, Рудзутак. І Тучкі, і Арла часам не хапала. Падрослы Копчык быў невялікай падмогай. Даводзілася трымаць яшчэ і арабскіх скакуноў. Для верхавой язды.

Тут, Любусік, кожны дзень дажджы, панура, але прыгожа, цвітуць астры, жоўкнуць дрэвы, паціху скідаючы долу бляклае лісце. Тучка, Арол і Копчык здаровыя, табе кланяюцца. Маруся кланяецца. І Сняжок, і Нюра, ваўчыца, Валет. У Азы два маленькія сынкі, ужо глядзяць. Яна цяпер страшэнна злосная, нервовая...

Госці часта наведваліся не на дзень-два. Тут многія жылі, працавалі. Асабліва падоўгу — мастакі, сябры Вітольда Каятанавіча. Нават у цяжкія дні і гады, калі паставіць на стол у місах было праблемай. Вось Любаша з Масквы піша бацьку ў "Чайку": "Лідзія Іванаўна і Грыша з Наташай моляць пасяліць у "Чайцы" беспрытуль-

нікаў. Я адказала, што пакуль сама не ведаю, што і як там, якое жыццё, што дам адказ, як пагавару з табою і сама пабываю на Удомлі. Размова аб ліпені для Аркадзя і аб жніўні для ўсіх чатырох. Непакояць два іх сабакі. Сам разумееш, жыццё вельмі складанае. Баюся, што больш як сем-восем чалавек у гэтым годзе ў "Чайцы" пасадзіць за стол будзе вельмі цяжка".

Мала цікавіць нас, хто такія Лідзія Іванаўна, Грыша, Наташа, далёкія сваякі ці проста знаёмыя, ці чужыя людзі, якіх у "Чайцы" заўсёды хапала. Былі такія, што, ведаючы хлебасольнасць дома, гэтым злоўжывалі. І ўсё ж часцей тут жылі блізкія, дарагія сябры, хто і сваё душэўнае святло прыносіў у дом.

Вось ліст Ігара Грабара да В. Дракіна: "Цяпер толькі вярнуўся з адпачынку ў "Чайцы" Бялыніцкага-Бірулі на возеры Удомля. Цудоўна адпачыў і напісаў пяць рэчаў, у тым ліку вялікі, у рост, партрэт Бірулі на фоне зімовага пейзажу, з палітрай у руках. Пісаў на марозе пры 15 градусах, у мяцеліцу. Увесь час заносіла снегам, але ў мяне быў сродак, каб грэць фарбы".

Ліст пісаўся 6 лютага 1939 года. А ўжо ў красавіку Грабар зноў у "Чайцы", адтуль піша Дракіну: "Ліст Ваш атрымаў на возеры Удомля, на дачы акадэміка Бялыніцкага-Бірулі, дзе адпачываю, пішу, палюю".

Зрэшты, Грабар не з частых гасцей "Чайкі".

Я абыходжу дом з захаду, ад Гарусава і Каскова, куды пайшоў вартаўнік, іду паўз агароджу, спыняюся. Дом не светла-шэры, як з боку тэрасы, не белы, як здаваўся ад Удомлі, калі я стаяў над зрубам калодзежа ў садзе, над яго крынічнай вадою, цяпер ён светла-ружовы. Асабліва заружавелі ад Удомлі вежа, другі паверх, акно майстэрні, дах над майстэрняй. Зразумела: дом заружавеў ад сондаца, якое села ў Каскове, хоць села ўжо нізка, нават далягляд неба астыў. Дом як бы не спяшаўся развітацца з пражытым сонечным днём і не падпускаў да сябе шэры змрок. Ружовую цяплынь выпраменьвалі не далягляд, дзе закацілася сонца, не неба, яе выпраменьваў сам дом, бо ўсё навокал было шэрае.

"Чайка". Хто даў дому Вітольда Каятанавіча гэтую назву? Хто — першы? Рэпін, Жукоўскі, Мараваў, Вольга Іванаўна, Любаша? Сам Вітольд Каятанавіч? А якая роз-

ніца? Назву дому даў мастак — гэта бясспрэчна. Той, хто ведаў тутэйшую прыроду і душу гаспадара. Хто палюбіў "Чайку". Дом сапраўды, нават цяпер, падобны на чайку з Удомлі. Як белая чайка над азёрным люстрам, увесь ва ўладзе святла, пераменлівасці надвор'я і колераў над Удомляй, але пры ўсёй пераменлівасці — светлы, лёгкі, нібы ўзлятае над зямлёю і садам, над узгоркам, высокім берагам возера.

Наконт гэтага захаваўся кароценькі ўспамін Вітольда Каятанавіча:

Сваю назву дача атрымала з прычыны, што ў той час на возеры было вельмі многа чаек, а дача, пафарбаваная ў белы колер і стаяўшая высока над возерам, мела выгляд чайкі. Паўплывала і тое, што Багданаў-Бельскі часта спяваў тут раманс "Вот вспыхнуло утро, над озером белая чайка летит", які мне вельмі падабаўся...

З першых гадоў "Чайка" абрасла сябрамі. Яна вітала ўсіх, хто сюды мкнуўся. Ад вясны да вясны вакол высокага белага дома пад сонцам і нават у непагоду расцвіталі вялізныя каляровыя парасоны мастакоў. Шмат хто пісаў тут маляўнічую прыроду. Адсюль па возеры далёка разносіліся песні выдатных спевакоў. Ад азёрных хваляў адбіваліся гукі музыкі, якая жыла заўсёды ў садзе, у доме. "Чайку" было чуваць і відаць усяму наваколлю.

Марыя Сяргееўна Сакалова жыла на процілеглым беразе ў Гарусаве, у доме Аракчэевых. З яе цёткай Надзеяй, студэнткай Сарбонскага універсітэта ў Парыжы, сябраваў Вітольд Каятанавіч. Пазней яна ўспамінала: "У дваццатыя—трыццатыя гады ў "Чайцы" заўсёды было шмат гасцей — мастакоў, артыстаў, пісьменнікаў. Яны прыплывалі на лодках у наш цудоўны сад, заўсёды поўны кветак, асабліва руж. Памятаю, як з Вітольдам Каятанавічам, Любачкай і Нінай Аляксандраўнай, яго другой жонкай, прыехала вельмі прыгожая жанчына — паэтэса Таццяна Шчэпкіна-Куписрнік, унучка вядомага артыста Шчэпкіна, сяброўка Аляксандры Калантай. Ёй так спадабаўся наш сад, што яна адразу напісала экспромт: "Ваш упоительный цветник мне в душу сладостью проник. В былое отворилась дверь. Воспоминания родник забил в

глыбинях тайных сердца. Вот так же пахла резеда в давно минувшие года". Гэтая запісачка да апошняга часу захоўваецца ў маёй сястры".

Яна ж, Марыя Сяргееўна, пакінула нам і самае непасрэднае ўражанне ад Вітольда Каятанавіча: "Прыгожы бландзін з блакітнымі вачамі, вельмі жывы, красамоўны, страсны паляўнічы. Ён вельмі любіў жанчын і сяброў, любіў таварыства".

Я абышоў дом і вярнуўся да белай, пасінелай на ноч, тэрасы. На ёй стаяў вялізны дубовы стол таго самага, што і ўвесь дом, колеру. Тут, за сталом, зноў прыгадалася "Тэраса" — карціна, якая цяпер вісела ў музеі Бялыніцкага-Бірулі ў Магілёве. Там, на карціне, і гэтая тэраса з белай калонай, і гэты стол пад калонай, на стале сіняя, налітая вадою Удомлі, ваза, у вазе яркія восеньскія кветкі. З гэтага месца, на якім я сядзеў зараз, у той час праз малады сад была відаць прастора Удомлі, вузенькай нітачкай далягляду злучаная з прасторай неба, і ён, мастак, кожны дзень бачыў адсюль Удомлю і неба над ёю, іх адзінства і варагавітасць, суадносіны іх ліній, колераў, тонаў, бачыў, як гэтыя колеры і тоны мяняліся і як яны ўзаемадзейнічалі кожны дзень і дзесяткі гадоў — вывяраў таямніцу ўзаемаадносін зямлі, неба, вады назіраннямі за той самай зямлёй, небам і вадой, што нарадзілі левітанаўскі шэдэўр.

Але дзень пагас. Спаў у будцы, не падаючы голасу, Дзік. Я знайшоў у кутку тэрасы свечку, запаліў, паставіў на стол.

Змрок ночы ўсё ніжэй апускаўся на сад, на дом. Агеньчык свечкі ледзь пагойдваўся ад майго дыхання, ды яшчэ, можа, ад шалёных салаўіных спеваў, ды яшчэ, напэўна, ад жабоцькавага хору на возеры, за садам. Паветра стаяла ціхае, нібы налітае ў глыбозны сасуд.

Ціхія святлацені пагойдваліся ад свечкі на стале.

Колькі ж людзей магло сядзець за гэтакім сталом? Пятнаццаць, дваццаць? Колькі едакоў ён мог адразу прыняць, накарміць? І калі пятнаццаць ці дваццаць, то колькі чаго павінна стаяць на стале? Дзе было ўсё ўзяць у цяжкія гады пасля рэвалюцыі ці ў вайну, пасля вайны?

Зноў на памяць прыходзяць радкі з лістоў Вітольда Каятанавіча ў "Чайку":

Дарагая Любусік!

Дастаў пуд мукі, пшанічнай, дзесяць кілаграмаў грэчкі, восем кілаграмаў цукру, пятнаццаць кілаграмаў пшана...

У "Чайку" прыеду, як закончу работу з Мадоравым. Купіў дваццаць кілаграмаў аўсянкі...

З прадуктамі ў Маскве па-ранейшаму цяжка. Давялося вельмі пераплачваць...

Знайсці патрэбныя прадукты немагчыма. Але пашанцавала купіць мяшочак цукру...

Тое самае ў "Чайцы", той самы клопат: што падаць на стол, як накарміць гасцей? Вось піша Люба бацьку:

"Пасля шчупакоў, пра якія я табе пісала, злавіла яшчэ, учора 4,5 фунта, сёння — 2,5 фунта".

"Купіла цяля, якое заказвала ў вёсцы, і цяпер у нас ёсць што падаць людзям на стол".

Нават з Нова-Мікалаеўска, дзе яна гастралюе з трупай свайго тэатра летам 1920 года, піша ліст бацьку, і ў лісце — радкі таго самага клопату:

"Чым далей едзем ад Омска ў глыбіню Сібіры, тым вышэй цэны на прадукты. У Н.-Мікалаеўску чорны хлеб — 75 руб. фунт, яйкі 400 рублёў за дзесятак, малако — 60 р. бутэлька. Але пасылку адсюль вышлю. Калі будуць дапытвацца, ад каго пасылка, то гавары, што чакаеш яе ад супрацоўніцы культурна-асветніцкага Аддзела Штаба Памочніка Галоўнакамандуючага ўсімі Узброенымі Сіламі Рэспублікі па Сібіры Л. В. Бірулі. Цалую — Л. В. Біруля".

Не ва ўсе, вядома, гады жыццё ў "Чайцы" было нялёгкім. Цяжэй тады, як цяжка ўсім,— у гады галадовак, разрухі. Нават даехаць з Масквы ў "Чайку" было складана. Вось — 14 снежня 1917 года Люба піша з "Чайкі":

"Малю цябе, не едзь пад самае свята, бо цябе сапхнуць пад цягнік! Міхайлу Рыжанава, салдата, скінулі пад цягнік, які ішоў, парвалі яму ўсё вуха. Ён і шапку згубіў. Абкручвае галаву Шурынай вязанай кофтай. Уяўляю, што будзе пад самае свята. Калі ты мяне любіш, то выканай маю просьбу — не прыязджай раней як чацвёртага, пятага. Я страшэнна баюся, што ты трапіш у якую-небудзь гісторыю. Увесь час думаю: як вы там, у Маскве?"

Але, нягледзячы ні на што, жыццё ў "Чайцы" ішло гак, як хацеў Вітольд Каятанавіч, дакладней — як патрабавала душа мастака. Не спыняліся паляванні, выезды на эцюды, работа над карцінамі, прыезды і ад'езды гасцей, застолле было заўсёды шматлюднае, вясёлае. Гаспадар усімі сіламі стараўся падтрымаць цяпло сяброўскіх сустрэч, не падаючы выгляду, як гэта цяжка часам рабіць. Ён шмат пісаў, яго пейзажы ахвотна набывалі мастацкія музеі, галерэі, фонды, куплялі прыватнікі. І ўсё ж...

Аднойчы вынес карціны на чорны рынак. Ішла грамадзянская вайна, і грошы нічога не былі вартыя. Карціны мяняць на прадукты? Яны ў руках у селяніна. Той плаціць хлебам і салам. Ускінуўшы мех з прадуктамі на плячо, адышоўшы ад сялянскага воза, Вітольд Каятанавіч спыніўся. Спакою не дае загадка: навошта селяніну карціны, калі гэтакія дарагія прадукты? А ён, мастак? Да чаго дайшоў, каб на чорным рынку збываць за хлеб і сала карціны? Азірнуўся, разгублены, і ўбачыў, як селянін, седзячы на возе, зрываў палотны [redacted] падрамнікаў, рамы і падрамнікі скідаў з воза, палотны запіхваў у мех, [redacted] шкло з карцін клаў на сена і сенам перакладаў. Вітольд Каятанавіч падбег, абураны, закрычаў, што гэта чалавек робіць? Той спакойна адказаў, што шкло яму патрэбна ў вокны, а палатно, калі ўдасца адмыць фарбы, згадзіцца на сарочкі дзецям і што буржуі псуюць палатно і шкло, не ведаючы іх сапраўднага прызначэння.

Яшчэ аднойчы вырваў са сцяны разам з цяжкой мармуровай плітою дарагі, прыгожага меднага ліцця, рукамыйнік, узваліў на тады яшчэ магутныя плечы і прынёс на той самы рынак. Чалавек купіў, але, агледзеўшы набытак, спытаў: "Навошта ж ты, барын, прынёс рукамыйнік разам з вадою? За ваду ніхто табе не заплаціць".

Змрок вакол тэрасы густы, як апоўначы. Замоўклі на возеры жабоцькі, сціхлі салаўі. З машыны, якая стаяла ў садзе, я дастаў спальны мех і з ім вярнуўся на тэрасу.

Свечка дагарала. Я ўзяў яе цёплы агарачак і, затульваючы далонямі, каб не пагасла ад якога нечаканага шоргаху ветру, зайшоў з ёю ў дом.

Жаўтлява-сінія плямы кволага святла ад свечкі гайдаліся і плавалі ў паветры, па сценах і столі, па далёкіх

ад мяне сценах і высокай столі, па высокіх замружана-белых дзвярах, па такой самай белай пячной сцяне над камінам. На прыпечку каміна я заўважыў яшчэ адну свечку, запаліў яе ад агарка, але і агарак не патушыў, паставіў на прыпечак. Цёмнае жарало каміна ажывілася ад бляску агеньчыка свечкі, заблішчала жалеза аковы. Са свечкай у далонях я адышоў ад каміна да белых дзвярэй, але адчыніць іх усё роўна як не асмельваўся і зноў азірнуўся. Агеньчык свечкі ў каміне ажыўляў і жарало каміна, і ўвесь пакой, яму пасабляў агеньчык з маіх рук, і мне падалося, што ў доме хтосьці ёсць акрамя мяне, жыве нейкая жывая душа.

Я зноў пачуў голас:

Ноччу сяджу каля каміна і слухаю, як плача мяцеліца.

Каля агню чую любімага Цютчава:

Как сердцу высказать себя?
Другому как понять тебя?
Поймет ли он, чем ты живешь?
Мысль изреченная есть ложь.

Радкі паэта часта прыходзілі на памяць, калі Вітольд Каятанавіч заставаўся сам-насам з начной цішынёй, з агнём у каміне ці перад агеньчыкам свечкі, дзе-небудзь у лесе ці полі каля паляўнічага вогнішча, проста адзін над возерам, адзін над рэчкаю. Паэт дапамагаў зразумець самога сябе, сваю таямніцу. Як і цяпер. Ён, Вітольд Каятанавіч, пачуццё цаніў вышэй, як слова. Ілжы ў пачуццях было заўсёды меней, як у слове. Ілжывую душу пачуцці сапраўдныя не наведвалі. Гэтак і карціна глыбокая, таленавітая: калі ў ёй шмат пачуцця, тады няма лжы. Ён гэта адчуваў заўсёды, але сказаць, як сказаў Цютчаў, не мог. Цяпер — мог і сказаць. За паэтам услед. Яго радкамі.

І таму нельга гасіць агеньчык у пакоі, дзе жыве чыстая душа. І выносіць агеньчык таксама нельга. Ён можа пагаснуць сам. Толькі сам. Як захоча душа.

Але ў мяне ў руках яшчэ адна свечка, і з ёю я іду далей па пакоях начнога дома. Шолахі, гукі, чыёсьці дыханне чуюцца ў кожным пакоі, на кожным кроку. Я не адразу здагадваюся, што гэта мае шолахі, мае крокі, маё ўсхваляванае дыханне трывожаць вусціш ночы ў доме —

такія тут сцены, такая столь, такое ўсё, што самы ціхі гук не тоне ў цішыні, а будзіць сваіх двайнікоў. Ці, можа, мае шолахі, крокі, дыханне знаходзяць чыесьці шолахі, крокі, дыханне? У іх, паміж імі, можа, свая размова?

Спыняюся ў пакоі Любашы. Ля акна, якое глядзіць на Удомлю. Бачу нібыта возера, белую купальню, насупраць — востраў Аржанік.

"Мой мілы татачка! Пішу табе ў дзень балю, грандыёзнага балю, які сёння ў "Чайцы". Зноў гучаць "прахадная" і "лансей". Ногі самі скачуць. Вялікае табе дзякуй за панчохі, чаравікі, тарты, цукеркі. Вельмі прыемна атрымоўваць твае падарункі з Масквы".

Голас — яе? І зноў — яго:

Дарагая! Віншую са святым прычасцем. Дай Бог табе, родная, у добрым настроі сустрэць свята! Мне вельмі сумна, што не магу цябе абняць, парадаваць...

Зноў — яна, Люба:

"Дарагі мой!.. Часам мне здаецца, што ніводная дачка ва ўсім белым свеце не бачыць столькі пяшчоты і клопатаў ад свайго таты, колькі бачу іх я. Усе мае сябры, уся мая тэатральная трупа ведае, які незвычайны ў мяне татачка".

І зноў — голас Вітольда Каятанавіча:

Веру ў цябе, люблю цябе, жыву толькі для цябе... Мае думкі і сэрца з табою. Як бы хацелася пражыць усё жыццё для цябе...

Павер, што больш за ўсіх на свеце я люблю цябе...

І раптам — гром з яснага неба:

"Мілы, адзіны татачка! Калі настане канец маёй Галгофе? У мяне няма больш сіл знаходзіцца ў гэтых сценах, няма сіл пакутаваць. Калі ёсць у цябе да мяне хоць кропля спачування, калі ты яшчэ любіш мяне, забяры адсюль. Дзеля ўсяго святога, што ёсць у цябе ў жыцці, памажы мне. Пішу крывёю сэрца".

Жудасна адчуваць, што там, за начным акном, адразу за акном, за садам — Удомля. Я адварочваюся ад акна і выходжу ў наступны пакой. Таксама — пакой Любашы?

Пакідаю яго, мінаю яшчэ адзін невялічкі пакойчык і драўлянай лесвіцай падымаюся на другі паверх.

Але ж яе крык — не з Удомлі? Не з гэтага дома?

Пакуль што — не з гэтага. І ўсё роўна... пасля такой узаемнай любові з бацькам і такога, у любові і радасці, жыцця?

І калі не адсюль, то — сюды, у гэтыя сцены?

Адкуль?..

Я адкідаю ад дзвярэй аполак і заходжу ў майстэрню. У акне загараюцца адбіткі агеньчыка маёй свечкі, і начны змрок адступаецца ад акна. Я кідаю на пустую падлогу спальнік, усё роўна як далей ісці няма куды.

На адзіным у майстэрні крэсле, заляпаным старымі фарбамі, заўважаю яшчэ дзве васковыя свечкі. Яны стаяць, прываранымя воскам да крэсла. Падпальваю іх чарнахвостыя кнаты і паміж імі, зліўшы гарачы воск на крэсла, стаўлю сваю свечку. Тры свечкі, тры языкатыя агеньчыкі ды яшчэ адбіткі ў акне, па тры ў кожнай шыбіне, напаўняюць пакой не столькі святлом, як яго хвалюючым мільгаценнем, што ажыўляе і сцены, і столь, і падлогу, ствараюць, разам з водарам расплаўленага воску, нейкі саборны настрой. Я падыходжу да акна. Яно такое высокае, што ў ім нават змроку зямлі не відаць — толькі змрок неба. Там — зоры, месяц. Не бачу, але ведаю — яны там. І зноў адчуваю, што тут, у доме, акрамя мяне, сапраўды ёсць жывыя душы. Азіраюся. Дзверы — адчыненыя? Я хіба не зачыніў, як ішоў, за сабой? У калідорчыку за адчыненымі дзвярыма па сцяне слізгаюць плямы святла і цені, усё роўна як там нехта прайшоў.

Мроі? Але... калі ім даць волю?..

"...Няма сіл пакутаваць. Калі ты яшчэ любіш мяне..."

Так, ён тады быў тут, у "Чайцы". І, можа, калі прыйшоў гэты ліст, быў у майстэрні? Канец сорак сёмага года? Ён тады шмат працаваў. Амаль кожны дзень працаваў, як бы цяжка ні было жыць. Гэта — прафесійная патрэба. Пісаць — кожны дзень. І калі прынеслі гэты ліст, калі ён яго прачытаў?..

Так, ён не мог з гэтым лістом заставацца ў майстэрні. Ён выйшаў... Куды? У сад? На возера? Ён спусціўся па лесвіцы ў пакоі Любашы. Там, у яе шкатулцы, захоўваліся ўсе сямейныя лісты. Ягоныя — да яе. Яе — да яго.

Ён успомніў... Яму шмат чаго трэба было ўспомніць. Сваё і яе жыццё. Жыццё было ў лістах. Яны так часта пісалі адно аднаму. Яны не маглі без гэтага пражыць дня — каб не напісаць, не атрымаць ліст.

Ён спускаўся з майстэрні па лесвіцы з агеньчыкам у руках, са свечкаю ці з лямпаю, бо ў доме не было электрычнага святла і заўсёды палілі лямпы і свечкі, а ён любіў свечкі.

Гэта — калі ліст атрымаў увечары, як сцямнела. І тады следам за ім, калі пакідаў майстэрню, па дзвярах і сцяне ў калідорчыку матляліся гэтыя плямы — святло і цені.

Ён сышоў у пакоі Любы...

І КРЫЖ, І ПОЎНЯ

Ад агеньчыка, які трымаў у руках, Вітольд Каятанавіч запаліў свечкі на медным кандэлябры, што стаяў на туалетным Любашыным століку побач са шкатулкай, сваю свечку паставіў на камін, сеў перад ім, халодным, у крэсла і яшчэ раз прачытаў жахлівы ліст з бальнічнай няволі. Потым, паклаўшы яго на столік, адкінуў века шкатулкі, дастаў з яе пачак лістоў. Зверху пазнаў ліст, напісаны ім даўно, яшчэ ў дваццаць першым годзе, у адзін з пагодлівых дзён вясны, у сакавіку,ранічкай у майстэрні.

Дарагая Любаша!

Я ў захапленні ад сённяшняга сну. Стары Гарусаўскі дом, твой пакойчык, у правым кутку ад святла бліщчаць лампады, старэнькія іконы, праз шчыліну занавескі глядзіць неба веснавой ночы, а ля твайго ложка мілая, бясконца добрая твая нянечка спявае: "Баюшкі-баю, жыве барын на краю..." Я вярнуўся з палявання. Ты ўжо ўлеглася спаць. Я заходжу развітацца з табою на ноч, як рабіў заўсёды, нават калі ты ўжо спала. Я лічыў сваім шчаслівым абавязкам гэта зрабіць: прыйсці і паглядзець, як спіш. "Баюшкі-баю, баюшкі-баю",— гучыць усё цішэй. На дыбачках, каб цябе не пабудзіць, пакідаю пакой, а ў сэрцы столькі ціхай радасці! Увесь сэнс жыцця быў у табе адной, усе нягоды, увесь смутак перакры-

валіся радасцю, што ты ў мяне ёсць. Як цяпер, памятаю кожны год, кожны месяц у тваім жыцці. Памятаю восеньскі дзень, апалае ля балкона жоўтае лісце ліп і цябе, як ты ў карычневым палітончыку маленькімі грабелькамі збіраеш лісце ў кучу, а ў ясным небе сумна крычаць журавы, і сэрца поўніцца радасцю, якую нельга выказаць. Я тады быў маладым мастаком, у мяне было ўсё наперадзе, і я шмат бы даў, каб вярнуць хоць год таго жыцця, той надзеі, веры ў сэнс існавання, зноў глядзець на цябе, песціць цябе, зноў што-небудзь прыносіць табе з палявання. Памятаю, як позняй восенню я знайшоў у лесе некалькі малінавых ягадак, што выпадкова засталіся ў дзікім маліннiку. Я іх асцярожна паклаў у пустыя гільзы патранташа, каб данесці, не змяўшы. Якая гэта была для мяне радасць! Я ніколі гэтак не радаваўся пасля, калі насіў табе дарагія цацкі. Жыццё развучыла радавацца. Яно не літуе ні правых, ні вінаватых. Насуперак нашай волі, нашаму розуму нас вядуць невядомыя сілы і мы падначальваемся ім. Фатум? Я глыбока веру, што гэта — так...

Ён апусціў рукі з лістом на калені. Чаму — фатум? Што значыць: жыццё не літуе ні правых, ні вінаватых? І што за невядомыя сілы, якім падначальваемся? Ён заўсёды вучыў дачку быць моцнай, не паддавацца злым сілам, а тут? Шукае апраўдання? Якога? У чым апраўдвацца перад дачкою?

Гэта быў толькі адзін унутраны голас — голас адваката. А быў яшчэ другі, таксама яго, унутраны — пракурора ці суддзі, які цэліў не ў брыво, а ў вока: "Дзе Вольга Іванаўна, маці тваёй дачкі?"

Зрабілася холадна, няўтульна, жахліва. Вольга Іванаўна памерла сорак гадоў назад ад сухотаў. Хто застрахаваны? Ці ёсць такі — хоць адзін? Памерла ў сваім доме — у Маскве, у Варатнікоўскім завулку. Люба была пры ёй. А ён — пры ёй? Чаму развяліся? Хто вінаваты? Любіў жанчын? Была Ніна, Любашына бонна, якая жыла з імі, у іх доме? Як жа ты?..

Мая мілая, бясцэнная мая! Так хочацца, каб ты мяне зразумела, каб была да мяне бліжэй...

Каб дачка зразумела і апраўдала? Але яшчэ тады — ці магла яна цябе зразумець, калі ты адпіхнуў ад сябе яе маці? Ці не тады паміж бацькам і дачкою свет раскалоўся? "Не, не! — запратэставаў голас адваката.— Люба мяне любіла і любіць. Я не пазбаўляў яе маці. Яна гэта ведае. Вольга Іванаўна сама пайшла. Не вытрывала — шмат жанчын акружала мужа? Гэта — так". Але ён не хаваўся. Яны былі ў іх у доме, за сталом. Рэўнасць? О, гэта — жах! Але ці магла Люба ў той час іх зразумець? Колькі ёй было? Гадкоў дванаццаць? І яна любіла Ніну Аляксандраўну. Пасля смерці Вольгі Іванаўны любіла яе як маці. Нядоўга? Так — праз колькі год памерла Ніна Аляксандраўна. Таксама ад сухотаў. Чаму ўсе — ад сухотаў, першая і другая? Што за хвароба? Кажуць, сухоты — ад душэўных пакут? Але жылі заўсёды цікава, у дастатку. Пакуты душы бываюць і ў дастатку? Зрэшты, чаму, калі не лічыш сябе вінаватым, просіш дачку, каб яна цябе зразумела? Дапускаеш, што можа не зразумець? Магла не зразумець?

Аб гэтым яшчэ ніколі не думаў з жорсткасцю да самога сябе, заўсёды даваў права гаварыць аднаму адвакату. Але цяпер пракурор няўмольны, перакanаць і абвергнуць яго ўсё цяжэй. Лягчэй проста не чуць. Заткнуць вушы? Зрабіць выгляд, што не чуе? Не, лепей чытаць ліст да Любашы, свой ліст з далёкага часу, чытаць і чытаць, не адрываючыся.

Пасля Сібіры ты яшчэ да мяне не вярнулася. Ты мяне любіш, я гэта ведаю, любіш не менш, як раней, але мы з табою ўсё далей і далей адно ад аднаго. Паміж намі нейкая сцяна. Я імкнуся да цябе, але ты далёкая, і зноў, убачыўшы цябе, я, нібы смоўж, хаваюся ў сваю шкарлупіну...

Так, гэта пачалося з Сібіры, дзе дачка была ў гастрольных паездках з трупай МХАТа. Колькі добрых лістоў яна прыслала адтуль! Заўсёды, дзе б ні была на гастролях, пісала, з кожнага горада, пісала часта. Адкрывала свет, краіну, жыццё ёй адкрывалася, была шчаслівая ад паездак, набіралася радасці, вопыту і, як яму здавалася, глыбокага дарослага пачуцця. Тыя лісты ўсе ў шкатулцы. З

Адэсы, Днепрапятроўска, Нова-Мікалаеўска, Харкава, Омска, Растова-на-Доне, Свярдлоўска.

Пачаў выкладаць іх на стол. Вось — з Харкава: "Вельмі я без цябе, татачка, сумую. Радая, што працуеш у Яснай Паляне, у прыродзе, якую так любіш". А вось — са Свярдлоўска: "Мілы мой татачка! Два дні не пісала табе і адчуваю вялікую душэўную патрэбу сказаць хоць некалькі слоў. Не за гарамі жнівень, а з ім і "Чайка", наша мілае возера, ты, мой дарагі і любімы". І з Адэсы. Усюды пра яго і пра "Чайку", пра мару сустрэцца, пра яго карціны ў мясцовых музеях, галерэях. Ходзіць па музеях і шукае карціны — у кожным горадзе. Вось — яшчэ ліст з Харкава: "Была ў мастацкім музеі, бачыла тваю карціну "Асенняе сонца". Цудоўная, адна з маіх любімых (памятаю яе [redacted] маленства), [redacted] вісіць не на месцы. Разгаварылася з загадчыкам музея, прасіла перавесіць. Паабяцаў. Над тваёй карцінай жахлівая работа Барлюка. А ярлычок — Канстанцін Каятанавіч Бялыніцкі-Біруля. Я сказала, што ты ўсё жыццё насіў імя Вітольда. Не паверылі. Давялося паклясціся, што я твая дачка, родненькая".

Не, Любаша яго любіла, як і ён яе. А сцяна паміж імі пасля сібірскіх гастроляў — упершыню. І ён у шкарлупіну хаваўся ўпершыню. Перажываў? А трэба ўсё разумець. Жыццё ў тэатры складанае. Трэба паважаць яе права на думку, учынак, пачуццё. Ён гэтак рабіў? Ці заўсёды?

Хацеў бы пражыць вячэрнюю зару сваю з табою разам, не замінаючы табе, не пярэчачы ні ў чым. Не хачу даваць парады, не прэтэндую на свой уплыў.

Я вельмі цябе паважаю і лічу, што як чалавек ты склалася. Але не забірай у мяне маю апошнюю радасць быць побач з табою. Ты не падыходзіш да мяне, а я ўсё веру, што ты да мяне вернешся, і твой ссівелы татачка, твой сябра, не малады мастак — стары акадэмік, зноў прынясе табе з лесу малінавыя ягадкі ў гільзах, а яго Любанька вялікімі грабелькамі, як калісьці маленькімі, будзе збіраць сухое лісцейка ў садзе "Чайкі"...

Мая дарагая! Гэты ліст напісаны па загаду сэрца. Яго напісалі ціхія слёзы радасці, успаміны пражытага. Яшчэ раз — я глыбока шчаслівы, што ты запоўніла маё жыццё...

Апошняя фраза прымусіла задумацца. Запоўніла жыццё? Так, гэта — праўда. Асабліва пасля смерці Вольгі Іванаўны — хто, як не Люба? Дзе той ліст?.. А не трэба шукаць — памятаў: “Беражы сябе, мілы, ведай, што мы з табою ў жыцці адзінокія, і ўсе, хто вакол нас, толькі да таго часу, пакуль нам з табой добра”. Гэта яна пісала ў ліпені 1947 года, калі свечка на магіле маці даўно згарэла, роўна за год да сваёй свечачкі. Гэту кроўнасць, адну-адзінуую нітачку кроўнасці ў акіяне далёка не вечных сяброў, прыхільнікаў, нейкіх сваякоў, яна адчувала востра, балюча. Усё разумела. Нават Алена Аляксееўна, яго трэцяя, апошняя, жонка, якая была побач, не залічвалася ёю ў круг кроўнасці. І гэтыя пачуцці былі яго пачуццямі, пра якія ён не хацеў думаць, якія жылі ў ім таемна, але жылі. Алена Аляксееўна была побач, але ці былі ў яго да яе пачуцці, якія ён меў да Любінай мамы, Вольгі Іванаўны? Люба яднала адно з маці, усе астатнія жанчыны побач з ім былі ёй чужыя. Яна яго разумела не толькі як дачка бацьку, але як жанчына, як мастак мастака. Інтуіцыяй, нервамі. Заўсёды было адчуванне, што яна яго разумее лепш за іншых. Нават калі была маленькая. У ёй да яго жыла не проста любоў, але бязмежная вера.

Калі шукаў загадку Левітана, хіба не шукаў загадку самога сябе? Калі спасцігаў узаемаадносіны Левітана з Турчанінавымі, дачкой і маці, Люлю і Ганнай Мікалаеўнай, адчуваў драму настаўніка, хіба не прадчуваў у ёй сваю драму? І хто гэта ведаў, як не Люба? Ні самыя блізкія сябры, ні жонка не ведалі — ведала Люба. Адкуль? Ад яе нічога ў жыцці не хаваў. Ды і сама адчувала.

Яркая зорка згарае хутчэй, чым цьмяная. Каб не згарэць дачасна, трэба гарэць, можа, не так ярка? Моцны агонь у сасудзе спальвае сасуд. Але хто пагасіць агонь, калі гэта агонь душы? Ці ёсць тая сіла? Жыццё Левітана пацвердзіла, што сілы гэтай няма. Ён сам не сіла. Ён — геній, які павінен згарэць у сваім агні. Яго талент — пакуты. Тут — і зямны крыж, і поўня ў небе. Моцнае пачуццё патрабуе моцнага здароўя — гармонія зместу і формы. Іначай — катастрофа? Але Левітан быў не лепшым чынам, як дар прыроды, сканструяваны мозгам прыроды, каб катастрофы не адбылося. І калі ён, Біруля, гэта зразумеў, адчуў, які магутны агонь можа гарэць у

кволым сасудзе, тады зразумеў і свой лёс. Яго сасуд, можа, быў мацнейшы, агонь у ім, магчыма, слабейшы, але гэта мала што мяняла ў сэнсе выніку, лёсу, бо ўсё роўна не вяло да адпаведнасці паміж зместам і формаю, агнём і сасудам. Гэтакі лёс кожнага сапраўднага мастака. Нават калі ён не геній. Калі проста талент. Бо і звычайны талент — талент згарання. І ці не таму, усё гэта прадчуваючы, а можа, і ведаючы, ён некалі быў страшэнна ўражаны слязамі Талстога, пра якія расказаў Мараваў? Тады ўразіла не слабасць Талстога, а яго сіла — сіла пачуццяў. А з кім ён падзяліўся гэтымі думкамі? У сэнсе самаадчування, свайго адбітку ў люстэрку жыцця мастака? Ні з кім, акрамя Любы. Яна ўжо была актрысай тэатра і зразумела яго трывогу. Гэту трывогу яна зразумела як блізкую небяспеку, як лёс сям'і.

Не, яна ніколі не папракнула бацьку за нейкі легкадумны крок. Ведала, што розум і мэтазгоднасць — не ўся мера жыцця ў мастацтве, што ёсць яшчэ мера — апантанасць душы і сэрца. І таму з трывогай у кожным лісце пыталася ў бацькі пра здароўе, настрой, сон, працу, пісала яму, калі разлучаліся, ледзь не кожны дзень і кожны дзень чакала голасу ад яго, быццам усё гэта магло адвесці немінучыя непрыемнасці і бяду. Яна была адзінай жанчынай, якая ўсё адчувала, прадчувала. Іншай такой ён не ведаў. І таму любіў сваю Любу не толькі як дачку, але як адзіную сабе па духу жанчыну.

Думаючы пра ўсё гэта, працягваў перабіраць лісты ў шкатулцы, пакуль не выхапіў з яе, як апёкшыся, ліст са знаёмым выразным, буйнымі літарамі, почыркам. Ад Станіслава Жукоўскага? Адкуль тут гэты ліст? Атрымаўшы з Варшавы, нікому яго не паказваў, хаваў у сваім стале. Праўда, ад Любашы сакрэтаў не было, як і ў яе ад яго, і хоць не ў першы дзень, але і гэты ліст чытаў ёй сам, стараючыся голасам, асцярожнымі каментарыямі згладзіць уражанне, якое дачка магла мець ад шчырай споведзі Станіслава. Нейкія радкі не прачытаў, прапусціў, думаючы, што яна пра іх не дазнаецца. "Ліст, які ты напісаў мне, можа напісаць толькі закаханы чалавек..." Не, гэта — чытаў. І чытаў далей: "Я лічу, што чалавек, калі ён кахае, можа ўзняцца да неверагодных вышынь духу, да якіх толькі можа ўзняцца чалавек у творчасці і глыбіні па-

чуццяў”. Любаша заўсёды з асалодаю слухала і чытала тэмпераментныя, поўныя шчырага пачуцця лісты Жукоўскага. Яны мелі шмат агульнага ў характарах. Абое любілі прыгожае жыццё, выхаванасць, далікатнасць. Таму дачка і заўважыла ліст на бацькавым стале, паклала яго разам з усімі лістамі ў сваю шкатулку. Як жа, ліст ад Жукоўскага! Хіба магла дазволіць, каб зваляўся? І што было ад яе, дарослай, хаваць? “Гэта месца ліста не чытай маладым закаханым — ім яшчэ не зразумець, і яны мяне асудзяць, назавуць цынікам”. Любу, пэўна, меў на ўвазе, кажучы пра маладых закаханых. Але што за месца ў лісце? Тое, што пасля слоў пра вышыні духу?

“Твой ліст выдае цябе — ты закаханы. Цудоўна! На метрыку махні рукой. Ты малады душою і вастрынёй пачуццяў”. Вітольд Каятанавіч усміхнуўся, паклаў ліст на калена, адкінуўся на спінку крэсла і са светлай усмешкай глядзеў на агеньчык свечкі, якая стаяла перад ім. Дружа Станіслаў! Вось гэтакім ён быў амаль заўсёды. Рыцар жыцця, весялосці, прыгажосці, сваёй і жаночай, рашучы, адкрыты, гуляка і рызыкант, а разам з тым які каларытны жывапісец, заўсёды са сваім мастацкім густам і тварам. У кожным яго пейзажы тэмпераментна палала яго кроў. Яшчэ Паленаў гэта заўважыў, за што і палюбіў Станіслава. І ён быў адданым вучнем Паленава, вартым настаўніка. Узяў ад яго тэхніку, а душа — свая. Кроў свая. Гэта бачыла і крытыка. Аднойчы Эфросу захацелася зняважыць Станіслава, збіць яго гэтым самым з творчага дыхання, але былі ў той самы час іншыя вядомыя мастацкія крытыкі, быў Кін, які пісаў: “Вялікі майстар святла і паветра, Жукоўскі наўрад ці мае сёння канкурэнта ў іх перадачы. Яго пэндзаль багаты і ўпэўнены. Жукоўскі — майстар і паэт”. А хто лепш за яго пісаў дваранскія гнёзды? Тут ён — кароль!..

Вітольд Каятанавіч паднёс ліст да агеньчыка свечкі:

“Я навучыўся не губляць галаву ў каханні. Цяпер у мяне дзве прыгажуні, абедзве жонкі графаў”.

Вось тое месца ў лісце, якое Жукоўскі не раіў чытаць маладым. Але яго любіў перачытваць Вітольд Каятанавіч. Успомніў, як весела рагатаў, чытаючы ліст першы раз. Было гэта ў трыццаць трэцім годзе, летам. Ён тады збіраўся ехаць у Запаляр’е, пісаць там поўнач, і адначасова пісаў

наваколле “Чайкі”. Падвесяліў Станіслаў на дарогу. У яго, поўнага жыцця і энергіі, заўсёды сур'ёз быў змешаны з жартамі. Пра свае захапленні жанчынамі ён, вядома, пісаў праўду, як і гаварыў заўсёды праўду, яе не баяўся, але ў высновах часам цяжка было зразумець: дзе праўда, дзе наіў, дзе жарт? Вучыў, як жыць: “Каб воўк быў сыты і авечкі цэлыя”. Жартаваў ці хітраваў? Сам гэтак не жыў — не хітраваў. А ў лісце? Пажартаваў?

У той час, калі пісаўся ліст, ім стукнула па шэсць дзесяткаў. Старыя? Як хто. Станіслава гады не бралі. І ліст пісаў, не адчуваючы, па ўсім відаць, тых шэсць дзесяткаў. Не маніў, гаварыў тое, што думаў, але, як заўсёды, выказваў сваю праўду хутчэй перасаліўшы, як недасаліўшы, і зусім не баючыся паказаць сябе ў не зусім выгадным святле. Даваў апаненту фору, козыр, перакананы, што сам выйграе без форы, без козыраў. Ігрок? Гульню любіў прыгожую.

Што ж, колькі б ні было ў гэтым лісце, як і ў жыцці, гульні ды жартаў, яны не былі глухімі ды сляпымі да жанчын, не былі ханжамі. Ці шмат знайшлі ў гусарстве? Ці шмат згубілі? Калі па вялікім рахунку — застануцца карціны. Кожны чалавек вольны глядзець на іх крытычна, але кожны, хто будзе глядзець карціны Жукоўскага і Бірулі, не папракне аўтараў у бяздушнасці, адсутнасці пачуцця, болю і радасці, пакут і шчаслівага азарэння. Ёсць — сэрца, кроў, слёзы. І за гэта людзі даруюць усё іх гусарства. Ды і памылкі жыцця.

Вітольд Каятанавіч устаў з крэсла. Свечка дагарала.

“А ці даравала Люба? Дачка?” — раптам пачуў голас пракурора. І адразу — свой унутраны голас: “Хіба ў яе было калі-небудзь адчуванне, што яму, бацьку, яна павінна нешта дараваць альбо не дараваць? Яна, здаецца, пра гэта ніколі не думала. Як і ў апошнім лісце: “Па-ранейшаму з бязмежнай любоўю да цябе, з бязмежнай сваёй пакутай — твая дачка”. Апошні радок апошняга ліста.

Так, Люба яго любіла і разумела такім, якім ён быў. У яе было ягонае ранімае сэрца. Яна была актрыса, усё жыццё пражыла сярод мастакоў і акцёраў. Яна разумела, што нягоднік выдатна сыграе на сцэне нягодніка, скупы — скупога, ілгун — ілгуна. Гэты закон мастацтва жыве і ў жывапісе. Мастак піша пейзаж не фарбамі, а паку-

тамі. Гэта даказаў Левітан. Хоць ён — не першы і не апошні гэта даказваў.

Паэзія — не тое самае? Пушкін, Цютчаў, Міцкевіч?

Творчыя страсці Талстога, яго мастацкія вобразы — не жыццё Талстога? А пакуты Дастаеўскага? Хіба не яны стваралі творы людскіх пакут?

Кепскі чалавек таксама напіша добры радок? Глухім сэрцам можна пісаць музыку? Хто гэта кажа?.. Крывадушнікі і хлусы!

І Біруля — не выключэнне. Хочаш спасцігнуць таямніцы Левітана? Дык зведай яго пакуты. Хочаш, каб у тваіх карцінах гучала музыка? Жыві музыкай. Пакляўся пісаць срабрыста-перламутравым тонам твар каханай Зосі? Дык кахай, як тады — семнаццацігадовы. Ці не сам сябе асудзіў на каханне да скону?

“Але як ты, стары мастак, можаш гаварыць пра маладое каханне, калі чуеш, як крычыць дачка ў псіхіятрычнай бальніцы?” — раптам зноў пачуў голас пракурора.

Свечка дагарала, і абвуглены хвосцік кнота зваліўся ў гарачую лужынку расплаўленага воску. Святло пагасла.

Ён устаў з крэсла і, сціскаючы ў руках лісты, падышоў да акна. Высока, у разрыве воблакаў, стаяла поўня, блішчалі шыбкі. Лісты валіліся з рук на падлогу. Ён не пачуў. Закрыў далонямі твар і стаяў, як молячыся свайму Богу. Потым упёрся рукамі ў аконнае шкло, нібы хацеў праламаць у ноч. Далоні на шкле былі чорныя, як у сажы з цюбіка, з палітры, мёртвыя. Ці яго? Малыя — жаночыя?.. Зосіны?.. Любашыны?..

Ускрыкнуў і адарваў далоні ад шкла.

Ах, Станіслаў! Гусарылі разам, але ці тое ты гаворыш? Былі жанчыны, але жамчужна-срабрыстае святло пячэ душу ўсё жыццё. Гэта — здрада ці вернасць? Гэтае святло — ці не крыж на ўсіх маіх карцінах? Крыж — лёс. Я нікому не гаварыў пра Зосю, хаваў яе ў сэрцы, нават табе ўсяго не сказаў, але маё маладое каханне хіба ты не бачыў на ўсіх маіх карцінах? Усе бачаць. Ты не быў на маім апошнім творчым вечары ў Акадэміі? Не мог быць. Сорак сёмы год, ранняя вясна, сакавік. Якраз перад маёй паездкай на нашу з табой родную Беларусь. Дык скажу табе, што там, на вечары, пачуў ад Сашы Герасімава. Я

даслоўна запамятаў яго словы ад сэрца: "Усё жыццё ўглядаючыся ў пейзажы Вітольда Каятанавіча, бачыў, як у іх ніколі не страчваецца пяшчотнае, закаханае пачуццё да прыроды. Ён яе піша так пяшчотна, як можа пісаць толькі васемнаццацігадовы юнак, закаханы ў сваю цудоўную дзяўчыну". А між тым Герасімаў нічога не ведаў пра маю вечна семнаццацігадовую Зосю. Вось табе і гусарства, дарагі дружа Станіслаў!..

Супакоіўшыся, Вітольд Каятанавіч прайшоў праз пакой дачкі на цёмную начную лесвіцу, якая вяла ў майстэрню, у пакой насупраць майстэрні, дзе стаяў ложак, дзе ён спаў. На лесвіцу ўзышоў асцярожна, каб у цемені не зачапіцца за прыступку. Але, узяўшыся за парэнчу, зрабіўшы першы крок, спыніўся.

У сваім аграмадным пустым доме адчуў поўную адзіноту, і дом, які так любіў, упершыню здаўся чужым.

"Даруй, што ў жыцці прынесла табе шмат пакут. Павер, гэта — не мая воля..."

Люба?!. Я чую цябе. Але чым я магу памагчы?..

Ён схапіўся за галаву, грудзьмі прыціснуўся да парэнчаў лесвіцы, і толькі парэнчы ўтрымалі. Усе яе словы сядзелі ў галаве жывым болем, свідравалі мозг. Не мог ні працаваць, ні спаць. Не мог жыць у "Чайцы", калі яна пакутавала там, у бальніцы. Ехаць у Маскву? А што — Масква? Калі ён не можа вырваць яе з пакут?

"...Татачка, вазьмі мяне адсюль! Чуеш мяне?.. Дзеля ўсяго святога!.. У мяне быў вельмі моцны прыступ хваробы. Два, больш як два тыдні адольвалі галюцынацыі, і якія!.. Сваё знаходжанне ў буйным шостым аддзяленні амаль не памятаю. Памятаю агульны фон, на якім мой хворы мозг вышываў мудрагелістыя карункі. А як я верыла табе, што ты ніколі ўжо не адвязеш мяне ў бальніцу. Як я табе верыла!.."

Яе далёкі крык вырваў з ягоных грудзей стогн, ён ударыўся галавой аб парэнчу, балюча выцяўся — і тады ўсхапіўся.

Верыла?..

Ногі саступілі з прыступкі лесвіцы, і ён рукамі намацаў дзверы, якія вялі ў гасціны пакой. Ля выхада з гасцінай на тэрасу, ля вешалкі, намацаў упоцемках капялюш, знайшоў кіёчак ля дзвярэй. Паліто? Ці якую б куртку?

Плашч? Дзе яны? А куды апранацца? Ноччу — куды? Цягнік на Маскву ідзе раніцай, а яшчэ поўнач?..

І тады, як завагаўся, зноў пачуў яе голас:

"Ведаю, што ўсе мае малітвы да цябе не дойдуць так, як трэба, бо той, хто не пабываў у гэтых сценах, ніколі да канца не зразумее мае пакуты. Даруй мне. Гэта я апошні раз клічу да сябе цябе, тваё сэрца. Не дакрычуся — скаруся перад сваім лёсам..."

Ён зрабіў рашучы крок да дзвярэй, яны перад ім расхінуліся, і ён выйшаў на тэрасу.

Над садам, над домам, над Удомляй, над станцыяй Троіца, з якой цягнікі ішлі на Маскву, высока ў небе ззяў поўны дыск месяца. Калісьці вельмі любіў поўню. Яна абяцала поўніцу жыцця, поўніцу славы жывапісца, поўніцу шчасця. Цяпер, убачыўшы яе, падумаў аб тым, што вось і збываецца яго даўняе жаданне зразумець таямніцу Левітана — на поўніцу прыйшлі свае пакуты.

ГРУГАНЫ Ў САДЗЕ ДРАЗДОЎ

Я ляжу на падлозе ў майстэрні Вітольда Каятанавіча, кінуўшы пад сябе спальны мех, падклаўшы пад галаву, далонь на далонь, рукі. Ляжу на спіне, гляджу ў столь і высокае акно. З трох свечак, якія запаліў на падлозе, дзве пагаслі не дагарэўшы, але адна гарыць, і адзінае, што відаць на столі і акне,— гэта гульня святла і ценяў. Дзе святло — там і цені. Вечная паміж імі гульня.

Гэтакія і думкі: колькі святла было ў гэтым доме і колькі ценяў яго азмрочыла? Колькі тут сюжэтаў на вечную тэму — святло і цені, святло і цемень!

Вітольд Каятанавіч быў чалавекам святла. Гэта відавочна пры самай першай, нават мімалётнай, сустрэчы з ім, з кожнай яго карцінай, з кожным эцюдам. Можа, таму і пісаў усё жыццё пейзажы, адны чыстыя, як кажуць, пейзажы, што ў свеце не засталося нічога больш чыстага, як прырода?

І аблічча светлае: твар, валасы, вочы — блакітныя, як вясновае неба. Не мог вымавіць слова чорнага, бруднага, усе яго словы светлыя. Чалавек, хто б ні быў, ішоў ад яго са святлом у сэрцы. На карцінах і эцюдах няма цёмнага

ці шэрага тону, ёсць хіба светла-шэры, з блакітам ці жаўцізною, няма чорнай плямы, бруднага мазка, хоць быў мастаком абвостранага настрою, а настрой залежаў не толькі ад самога сябе і бываў розны. На карціне перадаваў яго не колерам, а святлом, якое лячыла боль. Такая і славутая жамчужна-срабрыстая гама. Яна выражала не толькі пераходны стан у прыродзе, рух ад зімы да вясны, ці з ночы ў раніцу, ці ад непагадзі да пагодлівага промня, але і пагоду ў душы. Своеасаблівую каляровую гаму мастака шмат хто тлумачыў нацыянальнымі асаблівасцямі таленту, характэрнымі для беларускай прыроды светла-шэрымі, срабрыста-блакітнымі, жамчужна-перламутравымі танамі, якія ў пазнейшыя гады накладалі на карціны Вітольда Каятанавіча настрой суму па роднай Беларусі, па яе лясах, балотах, ранішняй смузе, прырэчных туманах, па нізкіх у небе воблаках з іх светла-шэрымі, блакітнаватымі, жаўтлявымі танамі, і ўсё гэта так. Але большая праўда ў тым, што душа з маленства была сугучная з душой прыроды і, пішучы яе, родную, ён спавядаў лірычную душу.

Неяк мастак Георгій Рублёў сказаў: “У адрозненне ад многіх пейзажыстаў Вітольд Каятанавіч мае свой незвычайна яркі твар”. А Герасімаў на гэта заўважыў: “Свой твар — мала. У яго ёсць свая душа, адсюль — і свой твар”.

Прырода навучыла дабраце. Ён бачыў у чалавеку добрае, па добрым вызначаў цану чалавека, сваю да яго цікавасць. Таму ў яго так шмат было сяброў.

Дом на Удомлі будаваў вялікі, сад садзіў вялікі, ведаючы, што гэта — і для сяброў.

Трымаў выдатных коней — для сяброў.

Усю тэатральную трупу, сяброў Любашы, якія прыязджалі ў “Чайку”, мог апрануць у новыя футры — поўныя адзення гардэробы былі для іх.

Абедаць ці вячэраць рэдка садзіўся без сяброў.

Але бачыў, што свет раскалоўся. І раней ён не быў з'яднаны. Яго заўсёды нявечыў разлад між людзьмі. Але цяпер гэты разлад апанаваў жыццём з нейкай прагнасцю. Расколіна паміж людзьмі гарэла чырвоным пажарам. Гэта — рэвалюцыя? Але ж рэвалюцыя — у імя братэрства? На яе сцягу — еднасць людская? Так абвешчана, а што робіцца? Самае страшнае, што расколіна не заўсёды

паміж ворагамі. Раскалоліся людскія душы. Блізкія людзі гатовы адзін аднаго зжэрці. Што — гэта? Рэвалюцыя?

Ён усё жыццё быў са светам адкрыты. Душа адкрытая насустрач людзям, вятрам, дню. І свет разумеў яго адкрытасць. Свет да яго раней таксама ішоў адкрыты. Хіба не гэтак было ўсе гады вучобы ў вучылішчы на Мясніцкай? Ці ў таварыстве перадзвіжнікаў? З сябрамі? Сябры ведалі пра яго адкрытасць, хлебасольства.

Усе свае дзверы адкрыў для людзей. Колькі сялян з бліжэйшых вёсак перабыло ў доме! Кожнаму нечым дапамагаў. Грашыма, вопраткай, парадай, заступніцтвам у органах улады. Калі рэвалюцыя павярнула людзей да граматы, мастацтваў, сабраў для краю дзесяткі карцін вядомых мастакоў, адкрыў на Удомлі, у сваім доме, мастацкую школу для дзяцей, у вёсцы — школу рамёстваў, з класамі разьбы па дрэве, сталярным, слясарным, ткацтва. Але з гадамі сам пачаў баяцца сваёй шчодрасці, даверлівасці, адкрытасці. Усяму, што меў у душы, вучыў дачку, і раптам — быццам чужымі вуснамі:

Не паўтары маіх памылак у жыцці, менш вер людзям, агароджвай сваю душу, калі ў цябе ёсць што дарагое, хавай ад людзей — не зразумеюць, растопчуць...

Хавацца ад людзей? Няўжо гэта гаворыць ён, Біруля? Няўжо гаворыць яго душа? Сам людзям усё аддаваў, а іншаму вучыць любімую дачку? Ды яшчэ перад дарогай у тэатральную школу, на яе першых кроках у тэатр, у мастацтва!

Жыццё складанае, і нават верныя табе людзі сталі нягоднікамі, так засмецілі жыццё, што, далібог, няма ахвоты жыць...

Адкуль гэты настрой? Як з ім працаваць? Як жыць? Як пісаць? Дзе ўзяць для будучых карцін ранейшыя пачуцці?

Можа, гэта часовы настрой? І ці ёсць для яго падставы? Можа, гэта ад нейкіх выпадковых адчуванняў тонкай душы мастака і адчуванні пакуль што не маюць пад сабою глебы?

Ці ён сапраўды бачыць, як распадаюцца людскія душы і распадаецца жыццё?

Прыехаў Іван, расказваў, як весела вы паставілі спектакль. Але паклёпнік ён вялікі, і я сэрцам адчуваю, тонкім чуццём, што ён нам не сябра, што па сваёй натуры сябрам быць нам не можа. Ведаю яго даўно, але верыў, што дабрынёй, пяшчотаю я яго крану. Не крануў. Цяпер канчаткова бачу, што гэта нізкі паклёпнік, страшэнны эгаіст і інтрыган. Ён столькі зрабіў мне зла непапраўнага! Я сам вінаваты, вінаватая мая бесхарактарнасць. Да гэтага часу не магу супакоіцца і забыць яго мярзоту супроць мяне за апошнія восем — дзесяць гадоў...

Хто ён, той Іван? А ці ён адзін быў гэтакі побач з Вітольдам Каятанавічам у доме, за яго сталом? Колькі гэтакіх "сяброў" саграваў Біруля сваёй пяшчотай, спадзеючыся выхаваць людзей дабрынёй, шчодрасцю, чалавечнасцю!

Перажываў, калі гэта не ўдавалася.

І ўсё ж Любашу настройваў на святло:

Ды... не будзем пра гэта гаварыць. Будзем жыць будучым. У цябе ўсё наперадзе. Тэатр — гэта мастацтва самае яркае і самае цудоўнае з усіх мастацтваў. Буду радавацца і жыць тваімі радасцямі, тваімі поспехамі. І сам папрацую, дасць Бог. Часам сняцца карціны, і якія прыгожыя, якія цікавыя...

Аднак жыць светлай будучыняй, пераступіўшы праз мярзоту бліжэйшага дня, не заўсёды ўдавалася, мудрыя думкі не ратавалі ад удараў жыцця, і многія цудоўныя карціны навечна заставаліся ў снах.

Я абавязаны зрабіць усё, каб Ігнат Багагай быў асуджаны народным судом. Для людзей Удомльска-Радскай воласці не сакрэт, што Багагай злодзей, правакатар, нягоднік. Хаваючыся за званне члена РКП, ён беспакарана робіць злачынствы. Ён кругом абакраў мяне, пакраў вадасцёкавыя трубы, сек і прадаваў лес...

Ліст на імя старшыні валаснога выканкама С. П. Смірнова ў дваццатыя гады, рэзкі і гнеўны, зусім нечаканы для Вітольда Каятанавіча. Гэта — выбух бомбы ў "Чайцы".

Што сталася? Прычына — трубы і лес?.. Ужо далей нельга было цярпець побач злодзея з партыйным білетам?.. Ці тое, што Багагай злодзей, не галоўнае? Тады — што яшчэ магло гэтак моцна абурыць Бірулю?..

Яго выступленне на валаснай партканферэнцыі — гэта паклёп на вышэйшых прадстаўнікоў савецкай улады, на нашых наркамаў, якія былі гасцямі "Чайкі"...

Наркамы?..

Так, сюды, у "Чайку", у госці да Бірулі наведваліся Фрунзе, Луначарскі, Рудзутак. Але што ўчыніў супраць іх невядомы нам Багагай? Што за паклёп? Ці пачыналіся гады, калі паклёпы сталі вышэйшым знакам рэвалюцыйнасці? Ліст не дае адказу на шмат якія пытанні. Але ён паказвае самога Вітольда Каятанавіча, ціхае, як многія думалі, жыццё пейзажыста ў "Чайцы".

Вы, Сяргей Паўлавіч, ведаеце, як Багагай тэрарызуе сялян, як ён разам з братам Мікалаем Багагаем выкраў у Сігаўскага млынара дзяржаўны хлеб, як падрабляе квітанцыі, як ён, член партыі, хрысцячы дзяцей, вымагае за гэта паркаль. Вы, Сяргей Паўлавіч, як партыйны чалавек, павінны стаць на абарону аўтарытэту вышэйшай улады, садзейнічаць ачышчэнню партыі ад нягоднікаў. Народ павінен ведаць, што ў партыі не месца злодзеям, правакатарам і жулікам...

Катэгарычныя патрабаванні Вітольда Каятанавіча здаюцца непраўдападобнымі, нават калі Багагай абакраў яго самога, бо колькі гэтакіх нягоднікаў яго абкрадала — ніколі нікому не скардзіўся. Па сваёй натуры мог толькі ратаваць чалавека. Але што ў далейшых радках ліста?

Маё сумленне чыстае. Я беспартыйны, але кожнаму чалавеку быў у жыцці сябрам. Я дапамагаў кожнаму, хто трапляў у бяду, даваў чалавеку, што яму было трэба. Я аддаў людзям, здаецца, усё, што мог аддаць,

нават свае хлявы і стрэльбы. Былі выпадкі, калі я здымаў з сябе вопратку, каб апрануць голага. Я ніколі нічыёй дапамогі не прасіў, хабару ніколі не браў, цёмнымі справамі не займаўся, ад людзей не хаваўся і подкупам не забрудзіў сябе. Гэтага не можа ўявіць Багагай. Самым чыстым ён лічыць сябе. Але вы, Сяргей Паўлавіч, будзьце мужныя і прынцыповыя — нягодніка Ігнація Багагая трэба аддаць пад суд. Мне ўжо пяцьдзесят два гады, але, нягледзячы на гэта, як толькі Багагай будзе асуджаны, я адразу ж, на наступны дзень, падам заяву ў вашу ячэйку, і ўсё жыццё, якое мне засталося пражыць, аддам партыі...

Да партыйнай адказнасці Ігнація Багагая ніхто не прыцягнуў, да судовай — таксама, і заяву ў парт'ячэйку Вітольд Каятанавіч не прынёс. Ішоў 1926 год, краіна стаяла напярэдадні вялікіх выпрабаванняў і, як паказала гісторыя, шмат каму Багагай быў патрэбны. Багагай, а не Біруля.

Багагай аказаўся мацнейшы за наркамаў і акадэміка жывапісу.

Недзе высока, над акном, над столлю ўзнікаюць і заціхаюць трывожныя начныя гукі. Нешта жывое валтузіцца, змагаецца. Што? Хто з кім? Лопае, нібы крыллем, верашчыць. Птушкі? Стрэхі над майстэрняю высокія і крутыя, а ў франтоне акно, шкло ў якім высыпалася, і там, калі надвечар хадзіў вакол дома, бачыў чорных птушак. Было ўжо цёмна, і я падумаў, што гэта галкі. Але калі выйшаў за плот і стаяў пад ялінамі на алеі, якая вяла, некалі пасаджаная Вітольдам Каятанавічам, ад дома ў бок вёскі Стан, пачуўся магільны крык старога кругана, і я ўбачыў, як ён, трупны смурод, сядзеў у тым акенцы франтона над акном майстэрні і драў горла.

Плячысты, чорны, як галаўня.

Ці не ён там, на гарышчы, і цяпер валтузіўся са сваім груганнём?

А можа, гэта чорная душа Багагая, аднойчы прынёсшы сюды, у дом, трывогу, засталася тут і ўсё ваюе, хоць ужо няма з кім ваяваць?

Можа, яна тут жыве?

Заціхла на гарышчы толькі пад раніцу.

Калі ўзышло сонца, я выйшаў у сад. Было ціха і цёпла, паветра пахла густым настоем бэзу і язміну. Усяго хараства я ўчора, прыехаўшы надвечар, не заўважыў, і хоць хадзіў і стаяў тут, на дарожцы ля ганка, цяпер як упершыню глядзеў на вялізныя кусты белага і ружовафіялетавага, з сінім адлівам, бэзу. Дарожка вяла праз сонечныя кусты, і я выйшаў на алею, па якой ішоў учора да возера. Пад касымі промнямі сонца алея была ў белым і ружаватым святле бяроз, тоўстых, безумоўна, тых самых, якія вечна маладзенькімі, танкляведенькімі стаялі за тэрасаю на карціне Вітольда Каятанавіча.

Здавалася, што і не алея вядзе мяне да возера, а святло, калідор бярозавага святла.

Я сыходзіў усё ніжэй да возера, як раптам, ля шэрага камля бярозы, аплеценага пасохлым галлём, заўважыў птушачку. Шэранькая, ладненькая, з жоўтым дзюбікам і ўжо не жоўтымі буйнымі лапкамі, яна сядзела на галінцы і з таго часу, як я яе заўважыў, ніводным рухам не выдала, што жывая. Яна вельмі ўдала злівалася з фонам, пёркі на ёй ляжалі такія самыя пярэсценька-рыжыя, як і камель дрэва, як сушняк вакол яе, і я здзівіўся, якім чынам сваімі слабымі вачыма яе заўважыў? Гэта адбылося, вядома, выпадкова, але яшчэ большым дзівам было тое, што птушачка так і не выдала ніякім рухам, што жывая, хоць я стаяў перад ёю доўга, даючы магчымасць нават і збегчы ад мяне, як яна збегла ўчора, калі напаткаў яе на гэтай самай алеі. Тады, яшчэ не лётаючы, даволі шустра бегала. Але што з ёю сёння?

Я дакрануўся пальцам да дзюбкі — нават і не зміргнула.

Я правёў пальцам па спінцы — не варухнула ніводнай пярынкаю.

Але вока… раптам заміргала, і з яго выкацілася буйная сонечная слязінка.

Згадалася:

Сяджу на тэрасе і слухаю птушак свайго саду...
Люблю слухаць, як спявае дрозд...

Але ж… дрозд і груган — у адным садзе? Як суіснуюць?

Як Вітольд Каятанавіч суіснаваў з Багагаем?

Каму такое суіснаванне патрэбна? Няўжо самой прыродзе? І калі гэта так, то чаму яго не мог прызнаць Вітольд Каятанавіч? Як паляўнічы — прызнаваў? Не мог — як жывапісец?

А ці не маглі жыць і тут свае супярэчнасці — паміж паляўнічым і жывапісцам?..

І ЎСЕ — БРАТЫ

Ён па-ранейшаму любіць "Чайку", любіць Удомлю. Ён разумее, што Багагай — вырадак, што вырадкі ёсць у кожным народзе, нават у кожнай вёсцы. А народ — іншы.

Згадаем яшчэ раз:

Усіх Гаўрылаў, Апанасаў, Петракоў я любіў і да ўсіх іх прывязваўся...

Гэта — з маленства. На ўсё жыццё. Ну а яны — Гаўрылы, Апанасы, Петракі?.. Людзі, калі не браць пад увагу Багагая, як ставіліся да Вітольда Каятанавіча, каго ў ім бачылі — акадэміка, барына, інтэлігента, іншай, як самі, косці і крыві, ці чалавека блізкага па думках, пачуццях? Іх погляд на яго — які?..

Аб гэтым лепш не скажаш, як ён сказаў-расказаў хоць бы на пажоўклых старонках апісання сваёй дружбы з вясковым паляўнічым Шмелем. Вітольд Каятанавіч дае нам такую магчымасць, і грэхам было б ад яе — ягонае ласкі — адмовіцца.

Прыйшоў доўгачаканы канец жніўня. Дні насталі шэранькія, ціхія. Дзе-нідзе стракаціцца зжоўклымі пасмачкамі лес. Азіміна на палетках бурштынавая, а ў гумнах з раніцы знаёмыя гукі: ту-ку, ту-ку, ту-ку — малоцяць новую збажыну. Стаю ля акна, гляджу на возера, чакаю Шмеля, кума Фёдара Валова, свайго прыяцеля, у якога ёсць і яшчэ мянушка — Руця. Ён паляўнічы, рыбак, а па прафесіі шавец: жонка кінула, а ён не разгубіўся, знайшоў другую. Першая была, як у народзе кажуць, ад Бога, а другая — ад людзей, якая і аказалася

яму па думцы. Другая нарадзіла сем хлопцаў, з якіх чатырох мне лёс падарыў у хрэснікі...

Тут можна было б і кропку паставіць. З Шмелем адносіны ясныя. Калі чатырох сыноў яго Вітольд Каятанавіч узяў у хрэснікі, дык жа, вядома, прычынай была не служба, а дружба. Але, як кажуць, дружба дружбаю, а яшчэ нам цікава паглядзець на іх абодвух, калі яны побач,— што гэта за дружба?

Вось маё вока ловіць удалечыні лодку. Угледаюся і пазнаю Фёдара Сцяпанавіча. Вяслом ён грабе неяк паасобаму, стоячы на карме дуба, выгінаючыся ўсім целам. На плячы скураная сумка, у якой кум Фёдар возіць звычайна хлеб, кавалак бараніны альбо сала і звыш таго, як любіць казаць, шыла і дратву на ўсялякі выпадак.

Сустракаючы яго, я з нецярплівасцю пытаюся:

— Ну што бакасы? Ёсць?

— Звыш таго, што гразі. Пад кожнай купінай...

— А дупелі?

— Звыш таго, нібы насыпана...

— А налёт качыны?

— А налёт — звыш таго. Ляцяць — няма канца і краю. Сонца з-за іх не відаць. Больш, як варон...

У мяне па целе прыемныя дрыжыкі. "Ну,— думаю,— калі кум Фёдар збрахаў на ўсе сто працэнтаў, дык і тады надта шмат птушак".

А кум працягвае:

— Патронаў, звыш таго, паболей бяры. Ды на ўсякі выпадак вазьмі буйнога шроту. Вечарам застанёмся на качыны лёт. Там ад іх чорна, як лятуць.— Зноў дрыжыкі па спіне.— Заначуем у стозе. Раніцай пазбіраем качак...

Сеўшы ў драбіны, мы адпраўляемся да пожні ля рэчкі Ціхамандрыцы, далей — да возера Навалок. Сабака бяжыць побач з драбінамі, то адбягаючы ад іх, то зноў падбягаючы. Яму насустрач трапляюцца чужыя сабакі. Баімся, каб яны нашага не пакусалі, ад укусаў вязём з сабою лёд. Праязджаем Сігава, млын. Нудна, трывожна шуміць плаціна. З дрэў сыплюцца кроплі дажджу — слёзы восені. Шэрае пахмурнае неба нізка вісіць над зямлёй.

Па гразкай дарозе валакуцца вазы на млын з жытам. Колы грузнуць да самых ступіц, мужыкі лаюцца, пакурваючы. З дарогі відаць бясконцыя пожні гадомлі, стаяць стагі, ужо абгароджаныя жэрдзем, а ўдалечыні — суровае стальное возера Навалок. Сінее лясная далеч.

Ля дарогі зрываецца бакас, другі, трэці. Са ствала — дымок, яшчэ дымок, і птушачкі, згарнуўшыся, сыплюцца на зямлю. Кум Фёдар бярэ бакаса ў руку і кажа:

— Тлусты, як парася.

Сабака робіць стойку — зноў зрываецца бакас.

Сетка напаўняецца даўганосікамі, цёплымі камячкамі ў іржавых пярынках. Мы спыняемся каля стога. Сабака стараецца зашыцца ў сена, трэцца аб стог, кум Фёдар пад стогам чухаецца і неўпрыкмет засынае. Я гляджу ў яго глыбакадумны твар і думаю: "Трэба яму, звыш таго, вусы абрэзаць..."

Кум храпе.

Спіць і сабака.

Можна, чытаючы, здзіўляцца дакладнасці і мудрасці назіранняў, каларыту характараў, народнай трапнасці слова, а тым больш — раптоўнаму жаданню Вітольда Каятанавіча абрэзаць куму Фёдару вусы, бо тут — і шчырая душа, і гумар, які магчымы толькі паміж вельмі блізкімі, душа ў душу, людзьмі, тут адчуванне, што нават гэты не бяскрыўдны жарт, калі яго ажыццявіць, будзе зразуметы непасрэдна і лёгка, па-сяброўску.

Але вусы ў Шмеля, кума Фёдара, застаюцца: ён прачынаецца. Прачынаецца і сабака.

Паляванне працягваецца.

Пасля доўгага дня, душнага і спякотнага, знайшоўшы шмат цецерукоў, дупеляў, бакасаў, настраляўшы поўныя сеткі, мы ідзём пусташшу, Лапаціхай. Змерклася. Набліжаецца навальніца...

— Накрые нас, Віталій,— кажа Шмель.— Зойдзем у хлеў, абначуем. Хлеба, шкада, няма. Сабака галодны. Самі — нішто. Дождж пройдзе, прыб'емся ў вёску — людзі накормяць. Але сабака...

— Накормяць і сабаку.

Налящеў вецер, і зашумеў лес. Бліснула маланка, і грымнуў гром. Усё навокал стагнала, гуло. Сыпанулі

буйныя кроплі дажджу. У пуні было цёпла, зацішна, мякка на нядаўна абмалочанай цапамі саломе. Мы заснулі.

Прачнуўшыся, я ўбачыў месяц. Ён глядзеў на нас у пуню. У яго́ным святле за варотамі блішчалі мокрыя дрэвы, трава.

Я пабудзіў кума Фёдара, і мы падаліся ў вёску.

Вось і зазірнулі ў душу не толькі Вітольда Каятанавіча, заўважыўшы яе непасрэднасць перад Шмелем, паляўнічым і кумам, селянінам, мужыком, але яшчэ ў душу Шмеля, кума Фёдара — якая дабрыня і шчырасць напаўняюць яе перад Вітольдам Каятанавічам, для яго — проста Віталем, сардэчным сябрам.

Праз прыроду — дыялог Бірулі са Шмелем? Ды не з ім толькі. З усім сялянскім светам. Гэта наогул у характары, у філасофскай і мастацкай канцэпцыі Вітольда Каятанавіча: у чалавеку, зверыне, расліне, гуку прыроды — бачыць жыццё, увесь свет.

Цікавыя і рукапісныя старонкі пра паляванне на мядзведзя ля станцыі Званкі Ноўгарадскай губерні, дзе як бы месца Шмяля заняў селянін Фама.

У адзін са сваіх наездаў у Званкі за мядзведзямі меў я вялікую радасць бачыць з акна поезда Фаму Панкратавіча, які прыехаў па мяне на сваёй пегай кабылцы.

— Здраствуй, Віталь! Колькі я без цябе грусціў, дарагі!

— Ды і я па табе сумаваў таксама. Пастарэў, нябось?

— Што ты? Думкі — як семнаццаць гадоў...

Сказаў гэта настолькі перакананa, што я адразу адчуў, якую няпраўду вымавіў — не пастарэў Фама.

— Ну, кладзі на воз рэчы. Кабыла адпачыла. Паедзем у Мішугі, а там — рукою падаць да мядзведзя.

— Колькі гэта вёрст?

— А мы на пячушцы сядзім — вёрст не лічым.

— Ну дык расказвай, Фама, дзе і які твой мядзведзь?

Такая сустрэча. Пачуцці і словы, радасць. І ці скажаш, што сустракаюцца акадэмік і мужык? Не — два

мужыкі. Хіба ў слове, у гаворцы будзе ў кожнага свой лад — лад селяніна і лад мастака. А душы — як адна.

І пасля Фама, пакуль тое паляванне, не раз і не два пакажа сваю любоў да Вітольда Каятанавіча, але асабліва — калі будуць браць аграмаднага мядзведзя: паставіць яго перад бярлогай, "на штых", на першы стрэл, хоць гэта і будзе самае небяспечнае месца. Тут — не толькі павага, але і вера ў чалавека, яго надзейнасць, смеласць. Ды і астатнія мужыкі — Ягор, Елізар — нібыта спецыяльна для Вітольда Каятанавіча ладзяць паляванне.

Цішыня, зрэдку прабяжыць вецер па верхавінні ельніку, скіне з галля снег, і зноў ціха.

Даходзім да пяты, спыняемся. Ягор шэпча:

— Тут выскачыць. Ля гэтай сасны стой, мядзведзь на цябе выйдзе, на штых. Падпусці блізка. Бі ў галаву. Галава ў яго — цурбан.

Я стаў, абтаптаў снег. З абодвух бакоў ад мяне — па сем чалавек у белых балахонах.

Цішыня пакутлівая. Зімародкі папіскваюць. Дзяцел страсянуў сухастоіну. Зноў ціша.

Таропка, з глыбіні круга, бачу, праз гушчар прабіраецца Фама.

— Ну, Віталій, усіх па месцах расставіў. Пайду ў круг з яршамі, а ты спусціш сабаку і адразу дасі стрэл. Як падымем, чакай.

Хвілін праз пятнаццаць чую:

— Пачынай, пачынай!

Яршы са сваіх месцаў пайшлі ў круг.

— А-ха! А-у!.. У-у-у!..— скалануўся лес.

Сотні галасоў будзілі векавы лес. Сякеры і калы заляскаталі па дрэвах. Стрэл! Яшчэ стрэл! Магутны гул каціўся па лесе.

— Трымайце! Трымайце звера! Звер-зяруга пайшоў, хлопцы! У-а-а-а!.. Бах!.. Бах!..

На мядзведжую пяту выйшаў Фомка і ўсіх гнаў, заводзіў.

Слых злавіў нечаканы шоргат, сапенне. Бачу чорную калматую постаць, як воблака між дрэў, і ўжо зусім блізка — аграмадную чорную галаву, вушы тарчма, язык выкінуты — цяжка, узрываючы камы снегу, на мяне

ішоў мядзведзь. Бліжэй, яшчэ бліжэй. Ложа штуцэра шчыльна легла да пляча, пальцы на гашэтцы застылі — стрэл: здрыгануўся лясны цар, асілак, і паволі асеў на снег. Струмень пунсовай крыві лінуў з ілба.

Я першы падышоў да звера. Вакол яго сабраліся ў круг паляўнічыя. Твары дыхалі сілай, радасцю.

— Ну і Віталій! Усяго адзін раз грохнуў...

Падышлі Фама, Ягор.

— Ну, як зверына? Глянь, што за лбіна!.. Хопіць, хопіць яму мужыцкіх кароў драць, беднага мужыка крыўдзіць!..

Сустрэць нас з мядзведзем на санях выйшла ўся вёска — старыя і малыя. Усе запрашалі ў хаты частаваць.

Колькі радасці!..

І вось — Біруля зноў садзіцца ў вагон на станцыі Званкі і начным цягніком вяртаецца дадому. Іншы падумае: чаго было ехаць за сотні кіламетраў? Каб намерзнуцца, набрацца страху, рызыкаваць жыццём, ды яшчэ і не ўзяць ні мядзведзя, ні футра? Мядзведзь фактычна яго, а вяртаецца з пустым.

Але вяртаўся Вітольд Каятанавіч самым шчаслівым у той дзень чалавекам. Не паляўнічы, вядома, гэта не зразумее.

"Звыш таго", як сказаў бы кум Фёдар, нават гэтае паляўнічае шчасце — не самае большае ўражанне ад пражытага дня. Вёз ён у сэрцы куды мацнейшае пачуццё:

Седзячы ў вагоне, я думаў пра нашых добрых і смелых мужыкоў і пра цудоўны стары лес, у якім жылі гэтыя людзі і мядзведзі.

Яго погляд заўсёды шырэйшы, далейшы за непасрэднае ўражанне. Гэта і прафесійнае — праз малы вобраз шукаць панараму жыцця, лагічныя сувязі, абагульненую сутнасць свету; і прыродны талент, чалавечая сутнасць — вечныя думы аб жыцці, людзях і свеце, трывога за іх.

Сказанае даказваюць і старонкі дружбы Вітольда Каятанавіча з паляўнічым Гаўрылам, пра якую мы зноў шчасліва даведваемся з напісанага самім мастаком.

Была ранняя вясна. Прыехаўшы ў Камянец, я адразу пайшоў да Гаўрылы. Ён збіраўся на палетак, сустрэў мяне з радасцю:

— Вось... саху рыхтую. Трэба араць, ніву паліць, гной у поле трэба вывезці, а там — сяўба. Ды і лог не чышчаны. Жыццё сялянскае ідзе па крузе і нідзе прадыху. Ці давядзецца нам з табою, Віталій, на паляванне вырвацца?..

Гаўрыла завёў у хату, загадаў жонцы Арынні ставіць самавар.

— Няўжо японец нас пераможа? — спытаў.— Што там робіцца? Мы тут, у лесе, нічога не ведаем. Курапаткін, кажуць, вагон з абразамі патрабуе на фронт?

— Пакуль што справы кепскія, а што будзе далей — не ведаю,— адказаў я.

Папілі чаю, пагаварылі пра вайну з японцамі, пра вясну, пра паляванне. Гаўрыла пайшоў паліць ніву, а я — дадому ў Вараніху. Быў вечар ранняй вясны, на кручах возера ляжалі лапікі снегу, качкі ўжо лёталі над возерам, звініла аўсянка, папісквалі чыбісы. У полі мужыкі аралі. Бралася зеляніна.

Яшчэ ёсць у Вітольда Каятанавіча паўстаронкі:

Па вечарах гулі камары, чорны жучок ляжаў дагары — Гаўрыла сеяў яравыя. Качкі лёталі парамі, жывёла хадзіла ў пойме, дзе трава ўжо была ладная. Сустрэліся мы з Гаўрылам у полі — ён падзяліўся радасцю:

— Ржыца ў мяне сёлета, дзякуй Богу, добрая.— Але радасць тут жа і згасла на твары.— Ці давядзецца яе ўбіраць?

Пакапаўшыся ў рабенькім чамаданчыку, дзе ляжаць паперы Вітольда Каятанавіча, знаходзім і яшчэ старонку:

Быў летні вечар, маладым шэры месяц выскачыў з-за лесу. Я ішоў палеткамі, на якіх цвіло жыта, калышучыся густым зялёным морам. Здалёк пазнаў Гаўрылу. Ён крочыў мне насустрач. За ім следам — Арыння. Трывожна забілася сэрца: куды яны?

Падышоўшы да мяне, Гаўрыла сказаў:

— Прашчай, Віталій. Вось і мне на зборны пункт. Позва прыйшла ў хату.— Сарваў жытні колас, цёр у пальцах і маўчаў. Потым падняў на мяне вочы, і я ўбачыў, як дзве буйныя слязіны скаціліся па маршчакаватым твары старога салдата.

Арыння, закрыўшы твар фартухом, ціха заплакала.

— Калі што якое, Віталій, не пакінь Арынню і хлопцаў...

— Табе цэлы месяц яшчэ ехаць на фронт. Пакуль даедзеш, дык і вайна скончыцца,— супакойваў я.

Цяжка, калі не ведаеш, што сказаць, калі ўсе словы, бачыш, пустыя і лішнія.

Месяц серабрыў палеткі, над возерам вісеў туман, драч торгаў сваю песню, перагукваліся перапёлкі. На гару мы ішлі моўчкі. Развітваючыся, Гаўрыла сказаў:

— Гэтакі лёс, Віталій. Мой лёс — быць на вайне...

Я доўга глядзеў услед Гаўрылу і Арынні, пакуль яны не раставлі ў замглёным начным жыце. Было ціха. А на сэрцы — цяжар.

Назаўтра, не ўседзеўшы дома, зноў пайшоў да Гаўрылы. Раным-рана, падыходзячы да яго хаты, заўважыў малую буланенькую кабылку. Белая палатняная катомка Гаўрылы з куравам і хлебам вісела на драбінах, сабака Дзевятка круціўся ля драбін. Стаялі брат Гаўрылы Андрэй і кум Якаў. З хаты выйшлі Гаўрыла і Арыння, высыпалі дзеці.

Пасадзіўшы Арынню на воз, Гаўрыла скамандаваў:

— Ну, баба, паганяй...

І мы пайшлі за драбінамі.

На станцыі Каменка ўжо стаяў воінскі цягнік. У адзін з чырвоных вагонаў, на якім было напісана "40 чалавек, 8 коней", у шырока адчыненыя вароты, якія нагадвалі разяўленую пашчу звера, мы пасадзілі Гаўрылу. Там, у вагоне, спявалі мабілізаваныя, пішчаў гармонік. Прайграла медная труба гарніста, тры разы звякнуў станцыйны звон, здрыгануліся вагоны, і павезлі з Каменкі сыноў, братоў, мужоў у далёкі шлях, да чужых палёў, палітых крывёю рускага народа.

У паветры вісела воблака паравознага дыму, і далёкі ўжо грукат цягніка адбіваў у сэрцы Арынні пякучы

боль. За што? Перахрысціўшыся, яна сышла з платформы, легла ў драбіны тварам у сена, і буланенькая, форскнуўшы, пайшла да палёў Камянца, дзе каласілася Гаўрылам пасеянае жыта. Дзевятка бегла за возам з падцятым хвастом і не брахала...

Такое ўражанне, што Вітольд Каятанавіч не ставіў перад сабою мэту напісаць хроніку жыцця Гаўрылы ці нейкі іншы закончаны твор пра Гаўрылу, хоць талент бачання свету, людзей, прыроды шукаў свайго выяўлення і ў слове, у творчасці мастацкім словам. Проста прыязджаў да Гаўрылы раз, другі, пяты, і кожная сустрэча [redacted] Гаўрылам, з яго сям'ёй, [redacted] Арынняй настолькі хвалявала, што, ад'ехаўшы ад сваіх сяброў, ён па іх сумаваў, за іх перажываў, пра іх думаў і, знайшоўшы нейкі аркушык паперы, нейкую асадку, пяро, проста для сябе запісваў думкі, пачуцці, уражанні.

Сярод старонак пра Гаўрылу і Арынню напісаў некалькі старонак тагачасных падзей у сталіцы, пра тое, што ў гэтыя самыя дні, калі ішла нікому не патрэбная вайна, рабілася ў Пецярбургу. Вось адзін з асабнякоў на Фантанцы, у якім пахне духамі, пудрай, губной памадай, ільецца шампанскае, звіняць бакалы і шпоры, гучаць аркестры, бесіцца ад тлушчу сталічная эліта. Вось — шантан, дзе п'янствуе застолле толькі што спечаных па царскім загадзе маладых мічманаў, якія ў прыпадку лжывага патрыятызму п'юць, б'юць аб падлогу бакалы, крычаць "Ура! Ура!", кулакамі грукаюць сабе ў грудзі, што не пашкадуюць крыві за айчыну, гатовыя загінуць за цара-бацюхну, і спяваюць "Божа, цара ўратуй!" І тут жа —

А там, на ўсходзе, на палях Ляаяна і Цюрэнчэна, лілася кроў людская, і ніхто не ведаў — за што?..

І вось Вітольд Каятанавіч зноў у Каменцы, зноў ідзе да хаты Гаўрылы і Арынні, каб дазнацца, што чуваць адтуль, з фронту.

Мінуў Спас, перад другім Спасам паласу Гаўрылы засяваў яго брат Андрэй. Сустрэўшы мяне, сказаў:

— Не чуў?.. У валаснoе ўпраўленне прыслалі Арынні пакет. Ягораўскі крыж, чатыры рублі і семнаццаць капеек. Усё, што засталося ад Гаўрылы...

Сэрца сціснулася.

— Ты ад каго чуў?

— Толькі што бачыў урадніка. Сказаў, што прыслалі Арынні гэтакі падарунак.

— Гаўрылу забілі? Божа?!

Мы доўга стаялі адзін перад адным, звесіўшы галовы, маўчалі, не ведаючы, што казаць, куды ісці, што рабіць.

Пайшла ў магілу з Гаўрылам чысцейшая душа мужыка-хлебароба, які так любіў свае нівы, сваю Арынню і дзевяць сваіх сыноў.

Пайшоў мой дарагі дружа, мой настаўнік, які вучыў мяне любіць нашых мужыкоў, ведаць усе іх беды і радасці, любіць і разумець прыроду...

Гаўрыла з Каменкі і Гаўрыла са Стараселля — розныя людзі. Як розныя паміж сабою — Шпак, кум Фёдар, Ягор, Фама, Елізар ды і іншыя мужыкі, з якімі сябраваў Вітольд Каятанавіч. Але дзіва дзіўнае: любоў Бірулі да іх усіх родніць іх між сабою настолькі, што яны жывуць у сэрцы Вітольда Каятанавіча як народ, з якім жыць — шчасце, вучыцца ў якога — шчасце.

І ўсе яны гэта ведалі.

І ўсе любілі паляўнічага і мастака Бялыніцкага-Бірулю. Любілі за талент быць кожнаму сябрам і братам.

ДВАЦЦАТЫЯ, ТРЫЦЦАТЫЯ...

Як ні вабіла да сябе "Чайка", акрамя яе была Масква — там свой дом, мастацкія салоны, выстаўкі, Акадэмія, майстэрня, а ў ёй — мальберт і карціны, якія чакалі да сябе. Ды і жыццё ў "Чайцы" патрабавала кантактаў з Масквой. Зямля, на якой стаяла дача, была калгасная, а калгас — жабрак з пустой торбаю: ні плугоў, ні цвікоў, коней абагулілі, а вупраж, якая была, парвалі — дзе ўзяць лейцы, хамут, сядзёлку? Куды ні кінь — клін і клін. Хто пасобіць, як не сталіца. Калі там няма, дык дзе ёсць? А

там жыве свой чалавек — акадэмік. Пасабляй, Біруля! І хадзіў па Маскве, даставаў калгасу то хамуты, то мяхі, то цвікі, то жорны. Казалі: "Ты наш шэф, абавязаны пасабляць". Жартам-смехам, а прыліпла на поўным сур'ёзе: шэф і шэф. І куды, галубок, дзенешся? Калі шэф — мазгуй. Яшчэ і мужыкі ідуць напрамкі ў "Чайку": аднаму прывязі з Масквы мыла, другому — соль. А калі ёсць, а калі няма. Цукерак не заўсёды возьмеш. Без цукерак — як вяртацца? У кожнай хаце дзяцей насыпана. Зойдзеш — глядзяць, як шпакі, у вочы. Ідзеш на паляванне — пасуць, з палявання — пасуць. Пакуль сабака забітую качку прынясе — сялянскі хлапчук валачэ. Як жа без цукерак, з пустой кішэняй?

Сялянскія дзеці — асобы боль. Нібы тыя парастачкі да сонца, яны — да цяпла, прыгажосці, пяшчоты. А дзе цяпло, прыгажосць? У фарбах, колерах! Як гарэлі вочкі, калі глядзелі на карціны, палітру з фарбамі! Трэба вучыць? І Вітольд Каятанавіч адкрывае для сялянскіх дзяцей мастацкую школу. У сябе на дачы.

Школа — не майстэрня. Цішыня для работы ўжо не гаспадыня — госця. А колькі трэба алоўкаў, паперы, фарбаў, пэндзлікаў — зноў вязі з Масквы. А вучыць дзяцей — каму? Самому? Адгукнуліся сябры — Мараваў, Багданаў-Бельскі, Сцяпанаў, Архіпаў, Карэтнікаў.

У "Чайцы" яны працуюць над сваімі карцінамі і выкладаюць. Але новыя цяжкасці: дзецям тут цікавей, як у вясковай агульнай школе, усе іх старанні тут, і ўжо незадаволеныя вясковыя настаўнікі, ды і бацькі — дзяцей дома не бачаць, адбіліся ад сялянскіх гаспадарак, дзе работы поўна. Як быць? У Бірулі выспявае новая задума: не спыняючы заняткаў у мастацкіх класах, ён на свае сродкі адкрывае ў вёсцы Сігава школу працы, для работы ў якой наймае мясцовых майстроў. Тут вучаць ткаць, шыць боты і вупраж, сталярыць, слясарыць, выразаць з дрэва мастацкія рэчы.

Жыць заўсёды хацелася смела, адкрыта, шчодра. Вялікі двухпавярховы дом у Маскве яшчэ ў 1914 годзе Біруля аддае пад шпіталь для параненых салдат першай сусветнай вайны, сам з сям'ёю заняў у ім тры невялікія пакойчыкі. У 1910 годзе Северава, жонка Рэпіна, у кнізе "Інтымныя староні" пісала, як у гэтым доме,

у Бялыніцкага-Бірулі, збіраліся мастакі-перадзвіжнікі, асабліва ў час вялікіх мастацкіх выставак у Маскве, якія былі застоллі, размовы, песні, музыка, як маленькая Любаша, дачка Біруляў, кожнага госця вітала кветачкаю чырвонага гваздзіка ці ружы. І вось гэты дом — для ўсіх, каму трэба столь над галавой, цяпло. Тут жывуць салдаты, калекі, чужыя людзі, якіх гаспадар дома мала ведае ці не ведае. І гэтакае самае жыццё ў "Чайцы" — усім адкрытае.

Час адкрытых дзвярэй і сэрцаў? Вітольд Каятанавіч адкрываўся з ахвотай.

З дванаццаццю вядомымі мастакамі ён — сам трынаццаты — прымае ўдзел у стварэнні АМРР — Асацыяцыі Мастакоў Рэвалюцыйнай Расіі. Асацыяцыя збірае сваю першую выстаўку, і Вітольд Каятанавіч — адзін з яе актыўных арганізатараў. У сааўтарстве са Сцяпанавым ён выстаўляе незвычайную для сябе жанравую карціну "Пярэдадзень Кастрычніка". Выстаўкі наладжваюцца адна за адной, і ва ўсіх прымае ўдзел Біруля. У 1922 годзе яго карціны, разам ■ карцінамі Паленава, Кустодыева і іншых лепшых савецкіх жывапісцаў, упершыню едуць за акіян, у Злучаныя Штаты Амерыкі.

Ён заўсёды і ўсюды не мог спакойна сядзець на адным месцы. На паляванні пра яго сказаў Жукоўскі: "Дзе ты пройдзеш, там трава не расце". Стараўся трымацца падалей ад сябра, але гэта мала ўдавалася — Біруля ўсюды наганяў і апярэджваў. Селянін Міша Рыжанаў, сябра Бірулі і Маравава, які з імі доўгія гады ездзіў на паляванне і на эцюды, майстраваў рамы, падрамнікі, нацягваў на падрамнікі палатно, казаў тое самае: "Конь на ўсіх чатырох нагах". А ў Рыжанава, які пасля стаў старшынёю камбеда, вока было дакладнае, з хітрынкай. На паляванні Біруля мог не толькі сяброў упарыць, ідучы па слядах звера ці шукаючы сляды, але і каня, і сабак. Трыццаць вёрст лёгка выхаджваў за дзень па лясным лам'і, балотах, а раніцай, колькі начных гадзін пагрэўшыся ля вогнішча, зноў ішоў, і гэтак, бывала, дзень за днём. Стомы не ведаў. І не ў адных нагах прычына — натура няўрымслівая.

Прываблівала не толькі тое, што было побач, блізка, на даляглядзе, але і тое, што далёка, за даляглядам. У

1930 годзе ён едзе ў саўгас "Гігант", камуну "Сейбіт", там жыве і піша пейзажы, адны пейзажы. Затым — Данбас, Марыупаль, завод "Азоўсталь". У 1933 годзе ляціць за палярны круг на высакагорную паўночную станцыю Акадэміі навук СССР, працуе на апатытавых рудніках у Кіраўску, у рыбалавецкім калгасе на рацэ Церыберка, плавае з рыбакамі ў Баранцавым моры. У 1936 годзе прымае ўдзел у пад'ёме з марскога дна ледакола "Садко".

Пра ўсе гэтыя паездкі, як шмат пра што, паспявае расказаць не толькі эцюдамі ды карцінамі, але і ў лістах да Любашы, у запісах — для сябе.

Вось і адчалілі ад прыстані Мурманскага порта. Ідзём залівам у Баранцава мора. Кідае моцна, на нагах немагчыма стаяць. Ледзяным снегам лепіць у шкло ілюмінатара. Там усё белае, нібы малако. Хачу выбрацца на палубу, але дзверы кубрыка адчыняюцца, і зусім мокры штурман дае мне пояс:

— Прывяжыся, бацька. І не бойся. На палубу не выходзь. Змые — як муху.

Ён знікае.

Судна здрыганулася, застагнала, і зноў з'явіўся мокры штурман:

— Кінулі якар...

Сеў за стол і пачаў есці хлеб з салам.

— Не панесла б нас у бок Ледавітага акіяна? — нясмела спытаў я, парушыўшы маўчанне.

— Эх, баця! Гэта было б добра. А вось калі нас панясе на Усход, будзе горш. Выкіне на скалу, стаўчэ, як у ступе. Без руля мы засталіся. Сарвала руль...

Але і ў гэтакай сітуацыі Вітольд Каятанавіч не забывае ні на хвіліну, што ён мастак, бачыць усё ў вобразах і колерах будучай карціны:

Мора шалела, кідала нам насустрач ледзяныя горы, упрыгожаныя каронамі падсіненай пены. З далёкага берага даносіўся стогн сірэны...

Пакуль эпронаўцы рыхтуюцца падымаць "Садко", Вітольд Каятанавіч, каб не траціць часу, высаджваецца

на востраве Багамоліха і піша эцюды Белага мора. Тут ён адзін. Вечарэе. За ім павінен прыйсці кацер, каб даставіць на пад'ём "Садко", а кацера ўсё няма. Мёрзнуць рукі і фарбы, з'яўляецца неспакой, што ў клопаце пра пад'ём ледакола на яго забылі, але і ў гэтым становішчы не спыняе работу, працуе над эцюдам мора і вострава, уражаны цішынёю, вусцішнай тутэйшай адчужанасцю ад усяго свету.

А раптам кацер не прыйдзе?

Трывога арганічна зліваецца з загадкавай, суровай прыродай, і гэта абвостранасць пачуццяў застанецца ў карціне, якую ён назаве дакладна і проста — "Белае мора. Багамоліха".

Але вось і кацер...

Я быў сведкам, як у суровую палярную ноч эпрон падняў са дна Белага мора ледакол "Садко" і як уваскрэслы "Садко" на буксіры пайшоў у Архангельск. Я быў усхваляваны тым, што бачыў, і напісаў карціну, на якой тое, што бачыў, тое, што хвалявала...

У цяжкіх для немаладога ўжо чалавека паездках Вітольд Каятанавіч шмат працаваў і напісаў карціны "Пачатак зімы на Белым моры", "Возера Вуд'яўр", "Пасёлак апатытавых руднікоў", "Чыгунка на апатытавых рудніках" і яшчэ, і яшчэ.

Тут важна адчуць час, у які працаваў Біруля. У газетах і на сходах, афіцыйна і неафіцыйна, падкрэслівалася, што месца мастака на будоўлях веку, на гігантах індустрыі, дзе варыцца сталь і здабываецца руда — там героі-ка. Мастакі ехалі — на поўнач і поўдзень, на Далёкі Усход і ў Сібір, хто не ехаў — той як бы не падтрымліваў сацыялістычных пераўтварэнняў у краіне.

Свой малы, родны, дарагі сэрцу з маленства свет стаў як бы варожы сацыялізму. Вітольд Каятанавіч апынуўся ў цяжкім стане. Яго лірычныя пейзажы, поўныя ціхай любові да роднай Беларусі і куткоў сярэдняй паласы Расіі, інтымныя пачуцці да малой радзімы апынуліся на думку мастацкай крытыкі па-за межамі сацыялістычнага рэалізму. Чым гэта пагражала, мастак добра ведаў.

І вось — персанальная выстаўка. Біруля дае творчую

Жукоўскі С. Ю. Плаціна.

Жукоўскі С. Ю. Першыя вестуны вясны.

Жукоўскі С. Ю. Былое. Пакой старога дома.

Жукоўскі С. Ю. Пад вечар.

Бялыніцкі-Біруля В. К. Дні юнага мая.

Бялыніцкі-Біруля В. К. Зялёны май.

Бялыніцкі-Біруля В. К. Вясна ідзе.

Бялыніцкі-Біруля В. К. Ясныя дні верасня.

Бялыніцкі-Біруля В. К. Пачатак вясны.

Вашчанка Г. Х. Спалох.

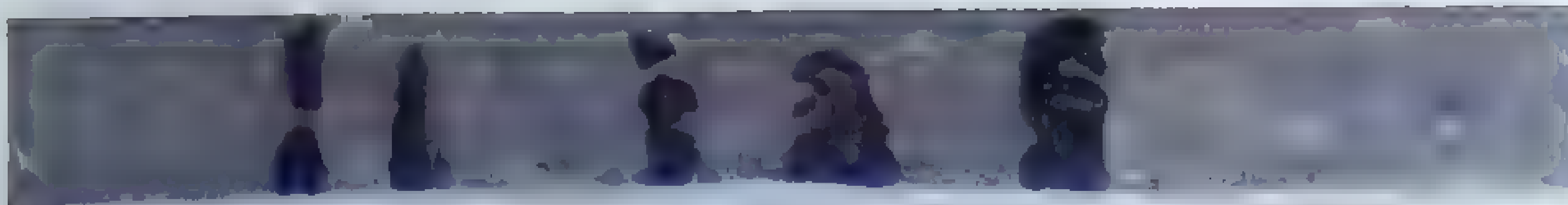
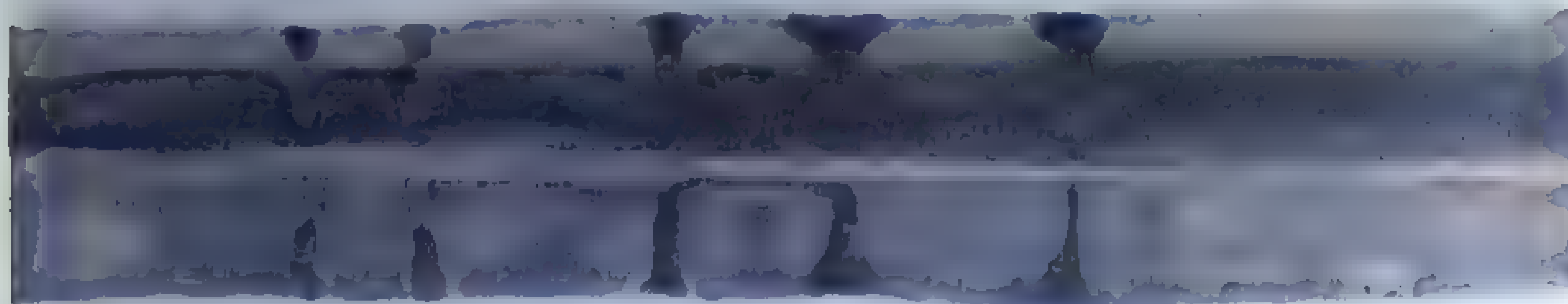

Вашчанка Г. Х. Беражніца.

Вашчанка Г. Х. Дзедаў вятрак.

Вашчанка Г. Х. Зорка Палын.

Вашчанка Г. Х. Таямнічасць.

Бархаткоў А. С. Дарога на Радашковічы.

Бархаткоў А. С. Асенні нацюрморт.

Бархаткоў А. С. Сонечны дзень.

Бархаткоў А. С. Вясна на Нёмане.

Бархаткоў А. С. Праезд у Бялынкавічы.

Бараноўскі А. В. Восень на Прыпяці.

Бараноўскі А. В. Гнёзды.

Бараноўскі А. В. Нараджэнне дня.

Барано́ўскі А. В. Двое.

Бараноўскі А. В. Сабор Пятра і Паўла.

справаздачу аб паездках за палярны круг. Як асмеліўся? Калі туды ехаў — сябры маўчалі. На героіку ды гіганты індустрыі кідаліся многія, не лічачыся з асаблівасцямі таленту. Зрэшты, ехаць можна. Пісаць? Таксама. Але — выстаўляцца? Тым больш — Бірулю з тэмаю Запаляр'я? Не баіцца правалу? Ці хоча прынародна засведчыць, што вось і ён, як многія, здраджвае сваёй душы, таленту ў імя "вышэйшай" ідэі?

Але ні здрады, ні правалу не адбылося. Мастак адкрывае Поўнач такой, якою бачыць толькі ён, Біруля. І "звыш таго", як сказаў бы Шмель, кум Фёдар, выстаўка паказвае, што палітра мастака ўсё роўна як чакала поўначы яе маразамі, снягамі, вятрамі, заледзянелымі і заінелымі контурамі, агорнутымі бляклай марской сінечаю і мёртвай цішынёю, штармавымі хвалямі з каронамі смяротна-жоўтай пены, марознай імглою, заснежаным небам, па вертыкалі прашытым срабрыста-жамчужным ззяннем. Новы свет раптам выявіў яшчэ большую разнастайнасць і насычанасць любімых срабрыстых тонаў, увесь іх спектр, у якім нават гераічнае вяртанне з таго свету ледакола "Садко" не прыглушыла тонкага лірычнага пачуцця. Аказалася, што Біруля не па героіку ехаў. Ён і тут шукаў сябе, як шукаў заўсёды, на гэты раз — у матэрыяле і даляглядах хай іншых, не сваіх, але са сваімі сумежных, сугучных ім непахіснай уладай прыроды, яе свабодным дыханнем.

Я пісаў тое, што мяне хвалявала...
Пісаў прыроду...
Пісаў сваё...

Ён піша незямную цішыню Поўначы, часам — яе немату, якая ледзяніць сэрца. Гэта ўжо і на дарогах Архангельскай вобласці, па якіх ездзіць і ходзіць пад восень 1944 года. Вось — "Ратанавалок. Старая царква". Зямлі на палатне роўна столькі, каб царкве за яе зачапіцца, прырасці, стаяць, але неба, раўнадушна-срабрыстае, схаладнела-ссінелае, на ўвесь памер карціны, і драўляная царква, пажоўкла-срабрыстая і ссінелая — таксама на ўсё палатно. Нібы адны яны — на ўвесь паўночны край: ляціць некуды неба, ляціць з небам царква — куды? Зноў

жа срабрыстая цэркаўка ў канцы вясковай вуліцы, на гары — карціна "Вёска Зачачча". Адзінае, як на ўсю поўнач, абтрэсенае халадамі дрэўца, а перад ім уздоўж вуліцы — хаты, на паўночны крой высокія, з вокнамі аж пад страхой. У вокнах — цёмна: ці ёсць хто жывы? Ёсць! У адной з хат вокны блішчаць белым паўночным святлом. Можа, гэта ў іх адбіваецца прасветліна ў небе? І ўсё роўна — столькі цеплыні ад гэтых акон выпраменьваецца ў холад паўночнай сутані, што нават ёсць і надзея — можа, за тымі вокнамі і людзі жывыя, хоць адна душа? Мастак дае падставы для гэтай думкі, і яна сагравае карціну.

І ў паўночным матэрыяле Біруля знаходзіць грань, яшчэ больш рызыкоўную, дзе самота, нуда, а разам з тым кропля святла, якое грэе і пейзаж, і жыццё. Вось — "Стары млын на Паўночнай Дзвіне", таксама з цыкла сорак чацвёртага года. Зямля, рака і неба нізкае, шэрае, як зямля, у якім цьмяна-белыя аблачыны не ратуюць, тым больш што лініі размытыя, чэзлыя дрэўцы адно ўгадваюцца ў плямах барвовай жаўцізны: вечны нябыт? Але ратуе ад гнятлівага настрою млынок, высока, над зямлёй і ракою да неба ўзнёсшы свае чатыры крылы. Таксама і млынок у паўночнай смузе, яго хутчэй угадваеш, як бачыш, ды ён стаіць, непахісны, на ветры — і гэта ўжо рух, які перадаецца зямлі, рацэ, небу. А дзе рух — там жыццё.

У дваццатыя і трыццатыя гады Вітольд Каятанавіч актыўна працуе ў жанры мемарыяльнага пейзажу. Пэўна, можна лічыць, што ён якраз і пачаў ствараць савецкі мемарыяльны пейзаж. З гэтай работай звязаны шмат якія паездкі па краіне.

Што ж прывяло на мясціны жыцця і творчай працы Пушкіна, Талстога, Леніна, Чайкоўскага? Нейкія выпадкі? Новыя задумы? Чыесьці падказкі? Найперш, мабыць, тое, што для гэтай работы Вітольд Каятанавіч быў добра падрыхтаваны не толькі ў плане жанравага майстэрства, але ўсім сваім духоўным і эмацыянальным вопытам. Так, працаваць у Ясную Паляну ён першы раз прыехаў па просьбе Соф'і Андрэеўны і Касаткіна — пісаў магілу Льва Мікалаевіча, яснапалянскія пейзажы. Але папярэднічаў і не толькі гэты вопыт. Яго заўсёды вабілі старыя сядзібы, векавыя паркі, сажалкі, маёнткі з тэрасамі, мансардамі, шыкоўнымі, як у доме Ушакова на Астравенскім

возеры, лесвіцамі да возера ці ракі, з флігелямі ў садах і парках, альтанкамі і масточкамі праз раўкі і ручаінкі. Гэта — і быт, і культура, якія з маленства акружалі будучага мастака ў маёнтках бацькоў, сваякоў, знаёмых. Ва ўсім гэтым былі і паэзія, і музыка. І ўсё гэта прасілася на пэндзаль. А тут яшчэ побач — Станіслаў Жукоўскі, сэрцу якога гэтыя куточкі наогул святыя і салодкія. Ён пастаянна жыў у маёнтках, пісаў іх і слыў выдатным майстрам іх перадачы на палатне, з ім тут ніхто не мог спаборнічаць. Жукоўскі быў, як тады казалі, каралём у жывапісе панскіх маёнткаў і інтэр'ераў. І хіба маглі яны, самыя блізкія сябры, доўгія гады жывучы побач, палюючы, пішучы, адданыя адзін аднаму, адзін на аднаго не ўплываць як мастакі?

Гэта — [redacted] аднаго боку. А [redacted] другога — трэба ўлічыць артыстычна-эмацыянальную натуру Вітольда Каятанавіча: культуру, эрудыцыю, выхаванасць, тонка інструментаваную душу з яе вечнымі пакутамі за чалавека, цікавасць да цікавых людзей. Усё гэта выводзіла на чалавека і яго духоўнае святло. Ён без якіх-небудзь пераўвасабленняў мог адразу ўлавіць біятокі іншага чалавека, настроіцца на яго хвалю, пранікнуць у яго духоўную сутнасць.

Хіба не пра гэта сведчаць хоць бы лісты Вітольда Каятанавіча да Любашы з Пушкінскіх Гор?

Дарагая мая!..

Няма слоў! Ды і не знойдзеш іх! Каб расказаць пра мае перажыванні і хваляванні...

И пусть у гробового входа
Младая жизнь будет играть,
И равнодушная природа
Красою вечною сиять...

Геніяльны паэт, вялікі прарок! Ля яго магільнага ўвахода гулялі школьнікі. Варотцы былі на замку, і дзеці правялі мяне праз дзірку ў агароджы. Старажытныя, зусім струхлелыя сцены манастыра ў палоне векавых дрэў, з якіх дажджом сыплецца лісце, залатым дыванам накрываючы зямлю, а на пляцоўцы ля амвона сціплы белы абеліск: "А. С. Пушкин". Сядзіш на лаўцы, перад

табою праходзяць вобразы, ты чуеш дзіўныя словы, усім нам даўно вядомыя, зразумелыя. І няма сіл адысці ад гэтага белага слупочка...

Праз дзень — другі ліст. Зноў — да Любашы. Той пісаўся 12 кастрычніка трыццаць шостага года, гэты — 14 кастрычніка:

Прыгажосць і прыгажосць! Куды ні глянеш — прыгожа! Лес залаты, азімыя палеткі — яркі ізумруд! На золаку пачынаюць мармытаць цецерукі. Працую шмат. Падымаюся рана і кладуся рана, каб раней падняцца.

Родныя мае! Толькі што вярнуўся з Трыгорскага...

Ці можна паверыць, што з гэтакім хваляваннем і захапленнем піша чалавек, жыццё якога няўмольна падбіраецца да сямідзесяці? Можна, аказваецца, калі глядзіш, думаючы пра пачуцці мастака, на яго карціну “Трыгорскае. Алея парка”, якую ён пісаў у тыя самыя дні, калі пісаў і ліст да Любашы, ці на эцюды “Святагорскі манастыр. Магіла Пушкіна”, “Святагорскі манастыр, дзе магіла А. С. Пушкіна”, “Трыгорскае. Бяроза ля ракі Сораць”. Над магілай і вакол манастыра голыя — ніводнага лісціка — дрэвы, чорныя цені ствалоў — жалоба, чорныя ствалы і чорнае голле ад іх — натуральна крывыя, пакурчаныя, як у сваіх таемных пакутах. Але барвяная пазалота не зляцела бясследна, самой прыродаю пераплаўленая ў пазалоту зямлі і нябёсаў, якія там, за жалобнымі ценямі на пярэднім плане, ператвараюць усё ва ўсяленскі пажар.

Вітольд Каятанавіч неаднойчы паўтараў словы Рэпіна: “...Я думаю, што найвышэйшая ўзнагарода чалавеку на зямлі — уяўленне”. І развіваў гэтую думку далей:

Неабходна выхоўваць у сабе здольнасць запамінаць уражанні. Гэта дар, які Рэпін называў сілаю ўяўлення...

Дар, безумоўна, маладога сэрца. Ён быў уласцівы Вітольду Каятанавічу да самых апошніх дзён жыцця. Чалавек вельмі глыбокіх пачуццяў, ён меў шчасце і пакуту, то салодкую, то горкую, захоўваць пачуцці свежымі

і моцнымі на ўсё жыццё. А гэта давала радасць знаходзіць дакладнае і моцнае вобразнае рашэнне. Ці не тут найбольшая цяжкасць мемарыяльнага пейзажу наогул і ці не тут загадка выдатных работ Бірулі ў гэтым жанры?

Тая ж пушкінская тэма — "Міхайлаўскае. Дні восені. Алея Керн". Самотны светла-шэры тон, замглёнасць, цёмна-шэрыя голыя ствалы старых ліп, па цэнтры, па самай восі алеі між лужынак восеньскага дажджу шнурочак чырванавата-залацістага лісця, пустыя пад ліпамі лавачкі, а за шэрымі ліпамі, куды вядзе чырванавата-залацістая сцяжынка, бэзавы далягляд неба з імглістa-залатым кругам закатнага сонейка. Цішыня. Яна адчуваецца востра, з лёгкім сумам. Залацістае лісце — сцяжынка пасярэдзіне алеі — узварушанае, як жывое, рухомае, быццам па ім толькі што прайшла сама Анна Пятроўна Керн.

Ці вось яшчэ — "Трыгорскі парк". Тая ж восень, таксама цёмна-шэрыя, як жалоба, ствалы ліп, светла-шэрая лістота пад дрэвамі, а на зямлі, пад ліпамі, пустая белая лавачка, і ты, гледзячы на карціну, увесь час пазіраеш на лавачку, бо табе здаецца, што да яе зараз нехта павінен падысці, нехта на яе павінен сесці. Яна хвалюе. Само паветра — поўнае чакання.

Пачуццё нараджае вобраз. І нават людскія фігуры майстру для гэтага не патрэбныя. Вобраз паэта ствараюць дрэвы, алеі, лавачкі, неба, паветра. Ёсць гармонія цэлага, цэлае — вобраз. На яго працуе кожны штрых, кожная кропля колеру і святла, кожны мазок.

Звернем увагу: першая карціна напісана ў пяцьдзесят другім годзе, праз шаснаццаць гадоў з той паездкі ў Пушкінскія Горы, калі мастаку было ўжо восемдзесят гадоў, за чатыры гады да смерці, а другая закончана ў сорак пятым, амаль праз дзесяць гадоў пасля паездкі на радзіму Пушкіна. Вось што такое "здольнасць запамінаць уражанні" і што такое "сіла ўяўлення".

Але ці кожны раз у гэтых паездках па краіне, у прыватнасці — да ценяў вялікіх, жывых і нябожчыкаў, мастака знаходзіла адкрыццё?

Задумваючыся над гэтым, бачыш яго настойлівую даўгалетнюю працу ў стварэнні сродкамі мемарыяльнага пейзажу вобраза У. І. Леніна. Ён неаднойчы выязджае і падоўгу жыве, працуючы ў Горках ленінскіх, Разліве,

Ульянаўску, піша стары Вянец над Волгаю, шалаш у Разліве, любімыя Леніным лясочкі, азярыны, тэрасы ў Горках. Працуе карпатліва, сумленна, шукае ў прыродзе рысы, фарбы, гукі, якія хвалявалі героя, напаўнялі яго духам і зместам, натхнялі, уплывалі і ўжо самі неслі ў сабе штосьці ад яго.

І пры ўсёй сваёй выканаўчай культуры, пры ўсёй мастацкай адметнасці, работы гэтыя — нібы прыгожыя ілюстрацыі да альбома пра жыццё Уладзіміра Ільіча. У чым прычына? Вобраз аказаўся не па сілах мастаку? Ці, можа, выяўленчыя сродкі пейзажу мала прыдатныя для таго, каб стварыць вобраз палітычнага дзеяча, рэвалюцыянера? Тым больш, калі пейзажыст — лірык, калі пэндзаль ловіць не матэрыяльнае — дух, калі колер празрысты, нібы паветра, і святло фасфарысцыруе. Зрэшты, адносна ленінскага цыкла ўсе гэтыя пытанні не безвыходныя. Напісанае — калі не шэдэўры, дык прыстойныя пейзажы, створаныя ў асноўным для Цэнтральнага музея У. І. Леніна, дзе яны ўсе да месца. Іншае — з паездкай мастака ў сонечную Грузію на радзіму Сталіна. Тут пытанне нават не ў тым, кат Сталін ці не кат, і калі кат, то як мог сумленны мастак, гуманіст і дэмакрат, абраць саму тэму? Ён ехаў у Грузію ў 1926 годзе, і тады Сталін быў у вачах народа не катам, а Ісусам Хрыстом. Пытанне ў іншым: палітра поўдня — не палітра Бірулі. Гэта не Запаляр'е, блізкае па каларыту да беларуска-рускага пейзажу, поўдзень — фарбы яркія і чыстыя, з цюбіка, як кажуць, і на палатно, кантрасты, якіх Біруля баяўся, якія не выяўлялі яго душы, настрою, пачуццяў. Нават яркасць колераў у пейзажах Паленава, Каровіна, Левітана — "Залатая восень" ці паўднёвыя работы — вельмі адрозніваецца ад каляровай гамы Бірулі, хоць у гэтых мастакоў ён вучыўся і каларыту, і жывапісу. Тут у яго было сваё адчуванне. Уплыў не мог аказаць нават самы блізкі сябра Жукоўскі, які ад Паленава якраз узяў і святло, і колер. Тут — і светапогляд. Ужо ў вучылішча жывапісу, скульптуры і дойлідства Біруля прыйшоў са сваім бачаннем прыроды, веданнем яе таямніц. Гэта быў ранні, на маладым пачуцці, паляўнічы вопыт, больш ранні і грунтоўны, як у сяброў. І пагэтаму Біруля не мог бы, скажам, адправіцца ў падарожжа, якое зрабіў Паленаў, па паўднёвых экваторыях Еўропы, Бліжня-

га і Сярэдняга Усходу і Азіі. Для яго было натуральным тое, што сваё першае замежнае падарожжа ён робіць па краінах Скандынавіі, Галандыі (1905 год), што затрымліваецца ў Парыжы, з цікавасцю ўглядаецца ў палотны мастакоў барбізонскай школы, імпрэсіяністаў, блізкіх па духу, у пошуках выражэння свайго аўтарскага пачуцця. Вось на што адгукаецца душа Вітольда Каятанавіча. Гэта ён потым засведчыць і ў лісце, напісаным у Мінск маладому тады беларускаму мастаку Антону Бархаткову:

Я назаўсёды запамятаў словы вялікага французскага мастака Каро, які з'яўляецца заснавальнікам школы барбізонцаў: "Калі мастаку трэба пачуць апошняе слова ад прыроды, ён павінен яе паважаць, ён ёю павінен захапіцца". Гэта — святая ісціна...

Ну, а ці пакінуў Вітольд Каятанавіч хоць нейкі ўспамін ці напамінак у якім-небудзь лісце альбо ў сшытку пра сваю паездку на радзіму Сталіна? Пра кожную паездку ў яго засталіся радкі — пра Пушкінскія Горы, Трыгорскае, Ясную Паляну, Клін — музей Чайкоўскага, Запаляр'е, Данбас. А пра гэтую? Ні слова. Ва ўсякім выпадку — у архівах, якія засталіся, у публікацыях. Адно гэта не можа насцярожыць. Што кажуць самі творы? Якія? Дзе яны? Іх цяжка знайсці. І не варта шукаць. Сталіна не пісаў. Пейзажы Горы? Але сам іх не любіў успамінаць.

Іншыя мастакі, не ствараючы на сталінскую тэму шэдэўраў, стваралі, у ёй працуючы, нейкія для сябе выгоды. На Вітольда Каятанавіча ў адказ на паездку ў Грузію пасыпаліся не выгоды, а непрыемнасці. Шмат разоў яго работы прадстаўляліся да вышэйшай у дзяржаве Сталінскай прэміі, але ніводнай не атрымалі.

І пра гэта Вітольд Каятанавіч не ўспамінаў. Ён быў не толькі мастаком-асобаю, але і гордым чалавекам.

Затое імя яго пачало ўсё часцей з'яўляцца на старонках угневанай прэсы.

Ішоў 1940 год. Аднойчы непагодлівым восенькім вечарам, у слату і шквалісты вецер, калі святло на вуліцы было ад адных ліхтароў, ён вярнуўся з майстэрні ў свой дом у Варатнікоўскім завулку.

Пакоі патаналі ў цемені, хоць дачка была дома — яе прысутнасць адчуў, як заўсёды, не па голасе, па нейкім асобым настроі ў кватэры.

— Штосьці ты мяне не сустракаеш?

Павесіў на вешалку мокры плашч, капялюш, толькі пасля гэтага ўключыў у прыхожай святло, прайшоў у гасціны пакой і апусціўся ў мяккае крэсла. Яно прытуліла, і ўжо, здавалася, ніякая сіла не магла падняць з крэсла.

Падышла дачка:

— Ты стаміўся, дарагі мой?

Яна стаяла побач і цёплымі далонямі грэла яго пахаладнелую на сцюжы галаву, гладзіла светлыя валасы.

— Я, Люба, пятнаццаць гадзін выстаяў за станком. Як некалі, у маладыя гады.

— Ты сябе не шкадуеш.

— Што пішуць газеты?

Дачка маўчала. Але па трапяткіх руках, якія ляжалі ў яго на галаве, адчуў, што пытанне было для яе нечаканае. Што адбылося? Ён вымушаны быў паўтарыць сваю просьбу:

— Прынясі сённяшнія газеты. Такія вакол падзеі, а я ў рабоце не маю часу за імі сачыць.

Яна прынесла газеты, уключыла ў пакоі святло і выйшла. Ужо з кухні пачуў яе голас:

— Я зараз прыгатую вячэру. Ты, мабыць, галодны? Яшчэ, можа, не абедаў?

Ён разгарнуў “Правду”. Не таму, што любіў гэтую газету. Ціха, у думках, каб ніхто не чуў, лічыў яе вялікай манюкай, але што зробіш, калі прэса краіны пачыналася з “Правды” і самая небяспечная мана была на яе старонках. Вочы пабеглі па калонках, не звяртаючы ўвагі на загалоўкі. Чацвёртая старонка — тут заўсёды пісалі пра мастацтва, літаратуру. Толькі на апошняй. Але на гэты раз і тут — нічога? Разгарнуў разварот — так-так: пра мастацтва сацыялістычнага рэалізму? Ага — Мухіна, Герасімаў... Га, галубок — Бялыніцкі-Біруля? Сышоў з рэек сацыялістычнага рэалізму? Не захоплены гераікай камуністычнага будаўніцтва? Дробныя пачуцці, камернасць? Уплыў імпрэсіяністаў? Палітра не загараецца сонейкам, якое ззяе над краінай? Бачыць жыццё ў шэрых туманових колерах?..

— Любаша!..

Ускочыў з крэсла, з газетай у руках прыбег на кухню. Але дачка на кухні была не адна, ля пліты кухмарылася старая тоўстая суседка — кухня была даўно агульная з падсяленцамі. Вітольд Каятанавіч замоўк і вярнуўся ў свой пакой. Але дачка была побач з ім.

— Я чытала, тата. Не хвалюйся. Тры гады назад пра цябе не лепш пісалі. Усё абышлося.

Ён падышоў да акна, уставіўся ў начную цемень горада, засеяную светлячкамі вулічных ліхтароў.

— А ведаеш, Люба? Я сапраўды люблю жывапіс імпрэсіяністаў. Я хацеў бы пісаць, як яны. Не... Я хачу пісаць так, як пішу. Як піша толькі Бялыніцкі-Біруля. Я хацеў бы, каб святла на маіх карцінах было не меней, як у іх. Але для гэтага трэба, каб яно было вакол мяне, у жыцці. Святло і чыстае паветра. Памятаеш, як сказаў пра твайго бацьку Рэпін? "Жывыя павевы праўды, прастаты і свабоды!" Рэпін! Сам вялікі Рэпін сказаў! А яны?.. Хто сказаў тут? — Ён трос у паветры газетай.— Хто?!.

— Пад артыкулам невядомае прозвішча, тата. Мабыць, зноў псеўданім?

— Зноў хаваюцца? Кат хавае свой твар. З-за вугла. У поцемку. Нягоднікі! Служкі!..

— Павячэраем, тата,— сказала дачка.

Але ён апусціўся ў мяккае крэсла і маўчаў. Яна зноў стаяла каля яго, і яе цёплыя танклявыя пальцы ласкава гладзілі яго пасівелую галаву. Чакала, што зараз скажа.

І ён прамовіў:

— Збяры мне чамаданчык. Я еду ў "Чайку".

Яго рашэнне было нечаканым.

— Ты што? Восень, гразь, халадэча. У "Чайцы" нікога няма. Дом халодны. Ты што надумаў?

Але ён паўтарыў непахісна:

— Я еду. Тут — не магу. Збяры мяне, Любачка.

Не першы раз ён нечакана ехаў на дачу ў гэтакім гнятлівым стане, калі ўсё, што акружала тут, у Маскве, станавілася невыносным, калі працаваць не мог і, не працуючы, пакутаваў яшчэ мацней. І яна, дачка, ведала, што як ні цяжка адпускаць бацьку аднаго ў "Чайку", да якой усё ж чатырыста кіламетраў, якая ні цяжкая дарога прадстаяла яму ў немаладым узросце па скалелай ад холаду

і халепы дарозе, гэта было адзінае, што магло вывесці з цяжкага душэўнага стану і што адгаварыць яго ад паездкі яна не зможа.

Выйшлі на вуліцу.

Імжыў халодны дождж.

Жорсткі вецер ірваў на плячах вопратку, хвастаў па тварах мокрым даждждом.

Спыніліся.

— А цяпер вяртайся дадому,— сказаў ён дачцэ.— Да вакзала я даеду адзін.

Цяжка было адпускаць яго ў ноч:

— Можа, вернемся разам? Можа, заўтра? Распагодзіцца? Ды і... ноч, татачка?..

Ён мог змяніць сваю думку, свае намеры, калі яна вельмі прасіла, гэтак было неаднойчы, але цяпер у яго хапіла рашучасці, каб не адступіць ні на крок:

— Ехаць трэба цяпер. У вагоне будзе шмат людзей, цёпла, удасца — яшчэ і высплюся. Мы ж з табою заўсёды ездзім начным? Раніцай я ўжо буду ў нашай любімай "Чайцы". А там — сонейка. Вось я і знайду сонечныя фарбы нашых гераічных дзён.

— Добра хоць тое, што цябе не пакідае жарт. Ён часта цябе ратуе, а мяне — супакойвае.

— Ты не хвалюйся.

Тую ноч Любоў Вітольдаўна не спала. І дзень, і яшчэ ноч і дзень яна толькі і думала пра бацьку: як ён там адзін? Што знайшоў на дачы? Цяплынь ці холад? Хоць бы не захварэў...

На чацвёрты дзень прыйшоў ліст:

Вось я і ў "Чайцы". Але цябе тут няма, і ўсё пуста. І неба сёння халоднае, воблакі свінцовыя, клочкам вісяць над Удомляй, каб плакаць над блеклымі, ужо барвовымі дрэвамі. У кустах шыпоўніку яшчэ гараць агеньчыкамі апошнія бутоны, і Нінушкін табак, макі гавораць пра яе. Вельмі ўзрадаваўся вязень Міценька і дзякуе за папяросы табе і Нінушы і за кавун. Другі кавун я аддаў Лілішы ад Нінушы, хоць есці яго будзем разам. Ліліша ходзіць без фасону і тону, з белымі губкамі, з распатланымі валасамі і лыжы ўжо скіроўвае на Балагое і Маскву.

Ноч, стаміўся ў дарозе. Няма сіл. Хачу спаць.
Моцна, моцна цалую цябе, мая радасць...
Твой Віт. Бял.-Біруля.
"Чайка".

З гэтым лістом у руках яна і звалілася на ложак, каб нарэшце заснуць, супакоеная не толькі тым, што тата ўжо ў "Чайцы", але і яго настроем.

СІНІЯ НОЧЫ, АГНЯНЫЯ БЛІСКАВІЦЫ

Старэнькі бабулін клавесін Вітольд Каятанавіч успамінаў часта як штосьці дарагое, святое.

Чую яго гукі. Яны абуджаюць ува мне святло і цяплынь...

Яшчэ малым, калі прыязджаў [redacted] маці ў Быстрэю, адкрыў дзіўную таямніцу бабулінага клавесіна: вылятаючы з акон дома, хаваючыся ў кветках, траве, дрэвах, пад берагам у шырознай Дзвіне, у паветры, гукі не знікалі бясследна, тыя самыя кветкі, травы і дрэвы ад іх пачыналі ярчэць, ззяць, нават калі не было сонца ці месяца, лілі духмяны водар. Дзвіна несла гукі клавесіна вельмі далёка, а яны ўсё гучалі, пераляцеўшы цераз раку, і там, на тым беразе, прымушалі гучаць паветра, увесь далягляд. Калі ж клавесін замаўкаў, калі бабуля, маці, цёткі, Стэфанія альбо Элеанора, адыходзілі ад яго, за акном, адчыненым у сад, яшчэ доўга гучалі мелодыі. Вітольд Каятанавіч памятаў, як у гэтакую хвіліну ён, малы хлапчук, бег у сад, на бераг Дзвіны, хаваўся ў зацішку ад дарослых і дзівіўся, як доўга бабуліна музыка жыла ў кветках, травах, дрэвах, рацэ, як яна ўсю прыроду напаўняла ўрачыстасцю і маляўнічасцю. Яшчэ тады ён адчуў, што прырода і музыка кроўныя сёстры, як Стэфанія і Элеанора, ці, дакладней, як мама і цётка Элеанора, кроўныя і прыгожыя, і што музыка заўсёды шукае кветкі, травы, дрэвы, раку, неба, хоць нараджаецца ў бабулінай скрынцы, што прырода гукае яе да сябе, чакае сястрыцу-музыку і шчаслівая адно з ёю.

Гэтае ранняе адчуванне пазнейшае жыццё не разбурыла, і ўсюды, дзе б ні жыў Вітольд Каятанавіч, у яго доме гучала музыка.

Без музыкі не магла жыць і Вольга Іванаўна. Калі на беразе Удомлі пабудавалі дом, сюды адразу трэба было прывезці раяль. Які? Выдатны раяль быў у Калакольцавых на беразе Кезадры, і яго Бірулі купляюць для "Чайкі". Яшчэ раней, калі жылі ў Гарусаве, у доме Аракчэевых, быў куплены раяль у Астраўно, у маёнтку Ушакова, той самы, на якім Кувшыннікава іграла для Левітана яго любімую Баркаролу. І калі Шапэн, Грыг, Манюшка прыйшлі ў дом Вітольда Каятанавіча ад бабулі Чарноцкай, ад маці, ад Вольгі Іванаўны, дык Чайкоўскі — не толькі ад іх, але яшчэ і ад Левітана, з'явіўся ▪ вятрамі, што прылятalі на Удомлю з Астравенскага возера, ад дома Ушаковых і з Горкі Турчанінавых. Любімая музыка Ісака Ільіча стала любімаю музыкай Бірулі.

Улада Чайкоўскага над душою ў маладыя гады была загадкавай, няяснай. Яе Вітольд Каятанавіч зразумеў нават не тады, як пакутаваў Левітанам, значна пазней. У аўтабіяграфіі той час будзе пазначаны трыма радкамі:

1942. Вясна.

Ездзіў у Клін, у музей-сядзібу Пятра Ільіча Чайкоўскага. Напісаў некалькі карцін...

Так — была вайна.

Аднойчы, у самы першы дзень вясны другога года вайны, першага сакавіка, Вітольд Каятанавіч рана выйшаў з дому на плошчу Пушкіна, адкуль заўсёды ездзіў падземкай у майстэрню. Пад сцяной дома, насупраць помніка паэту, людскі натоўп слухаў па радыё паведамленне Савінфармбюро пра падзеі на фронце. Яно заканчвалася тым, што нашы войскі пасля жорсткіх баёў вызвалілі ад ворага горад Клін, а далей — пра музей-сядзібу Чайкоўскага ў Кліне, як акупанты ператварылі яго ў салдацкую казарму, як, паспешліва адступаючы, аблілі дом бензінам, каб падпаліць, ды не паспелі. Паведамленне ўражвала. Раней Вітольд Каятанавіч не думаў, што ў доме, дзе Чайкоўскі пісаў Шостую сімфонію і "Пікавую Даму", могуць гаспадарыць фашысцкія салдаты, што чароўную музыку ў ім заглушыць жывёльны інстынкт і брудны акопны

фальклор, што ўсё гэта ўчыніць радзіма Бетховена. Чайкоўскі і Бетховен здаваліся яму вельмі блізкімі духам, гармоніяй таноў і мелодый, багаццем дабрыні і святла сваёй музыкі. Чаму ж людзі, якія выраслі на зямлі Бетховена, нявечаць святыню Чайкоўскага?

Пытанні паўсталі адразу і дзень за днём не пакідалі ў спакоі. Ехаць у Клін? Усё кінуць і ехаць, каб убачыць самому, што там адбылося? Ці пачуе ён цяпер у доме Чайкоўскага музыку?

У дарогу сабраўся, але ад'езд зацягваўся. Вырвацца з Масквы ўдалося толькі ў канцы мая.

Праз Клін ішлі войскі. Адны — на поўдзень, наганяючы фронт, яму на падмогу, другія — на поўнач, на пераферміраванне. Хворыя і параненыя шукалі свае шпіталі. Па ўсім і ўсіх было відаць, што там, на фронце, які адкаціўся ад Кліна, жорсткія баі. А Клін патанаў у гразі, смуродзе, змроку. У горадзе не было святла і было поўна бежанцаў, галодных людзей. Вакол музея Чайкоўскага ўсё згарэла, стаялі толькі дом кампазітара ды дом, дзе жылі супрацоўнікі музея, у якім пасяліўся і Біруля.

У пакойчыку было самае неабходнае: жалезны, нічым не накрыты ложак, стол на трох ножках ды крэсла з адламанай спінкаю. Стаяў смурод, як у хляве. Круглыя суткі было адчынена акно ў сад, а смурод не выводзіўся. Пахла гарэлым, як на пажарышчы.

Затое вясна ўсталявалася цёплая. Як забыўшы пра вайну, на грымоты і пажары, цвілі кветкі, бэз і шыпшына. Да доміка Пятра Ільіча цэлымі днямі, ад сонца да сонца, ішлі салдаты і афіцэры, дарога якіх ляжала праз Клін. У доміку іх прымала Марыя Эрнэстаўна, навуковая супрацоўніца. Перад прыходам немцаў у горад яна рыхтавала музейныя экспанаты да эвакуацыі, цяпер іх збірала зноў.

Першыя дні Вітольд Каятанавіч проста блукаў па горадзе, папялішчах, вакол дома Чайкоўскага, сядзеў на лавачцы ў садзе, у зацішку алеі з ліп і бяроз, углядаўся ў чорныя сляды вайны, у твары людзей, усё больш губляючыся: што тут ён, пейзажыст, можа рабіць? На папялішчах не чуў музыкі любімага кампазітара, а без яе, музыкі, не мог знайсці ні сюжэта, ні вобраза, ні святла для карціны. За гэтыя дні зразумеў адно тое, што музыка

Чайкоўскага і вайна, вынішчэнне жыцця — стыхіі несумяшчальныя, іх нельга прымірыць. Адчуванне варожасці паміж музыкай Пятра Ільіча і вайной наводзілі на думку, што і яго палітру не змогуць натхніць папялішчы, пакуты, варожасць. Не яго гэта час? Не яго пейзажы? Не яго фарбы — чорныя, шэрыя, чырвоныя? Але ж — вясна? Ён, можа, таму і паехаў сюды не адразу, як пачуў пра вызваленне Кліна, паехаў пазней, калі набрала сілы вясна, ведаючы, што вясна яго не падвядзе, яна заўсёды, у самых няўдзячных абставінах, выведзе на карціну. І цяпер чакаў сваёй хвіліны. Жыў і чакаў.

Аднойчы Вітольд Каятанавіч да позняга вечара сядзеў пад старымі ліпамі. Ля доміка цвіў бэз. Яго водар, вострьі і салодкі, перамагаў пах гары з блізкіх котлішчаў. Змрок гусцеў, і ссінела-бэзавая смуга паступова запоўніла сад, ахутала дом. У сінім колеры мастак заўсёды адчуваў драму, горкую таямніцу, неаднойчы бачыў у ім і левітанаўскую Горку, і сваю Удомлю. У той жа час гэта быў колер паветра, у якім гучала Баркарола, што хвалявала і Левітана, і яго, Бірулю.

Думаючы пра ўсё гэта пад ліпамі, Вітольд Каятанавіч бачыў, як да доміка прайшоў табунок салдат. Салдаты зніклі за рогам, а ён яшчэ чуў тупат ботаў.

Змрок гусцеў, і чырвоны пасак на даляглядзе пагас. У акне загарэлася святло, зырчэйшае, як ад запалкі ці свечкі. Салдаты, мабыць, прынеслі газы, і Марыя Эрнэстаўна запаліла лямпу пад шклом і папяровым абажурчыкам.

Пачуліся гукі раяля. Яны адразу зліліся ў мелодыю, такую вусцішна-звонкую, урачыстую, святочную, што падалося, быццам яна ляціць не з доміка, а з нейкага неабсяжнага поля, з прасторы стэпу, з далягляду доўгіх дарог. Біруля яе пазнаў. То быў зімовы настрой з “Пор года” Чайкоўскага, была мелодыя лістападу, першага снегу, першага на ім следу, з пераззвонамі бабаболаў пад дугою карэнніка і святочным выездам захмялелай ад снежнае чысціні душы. Музыка вяла ў звонкую чысціню, абяцала на яе дарогах волю і свята.

За хмарамі, за голлем дрэў узышоў круглы месяц.

Музыка сціхла, але яе апошні акорд гучаў — у акне, дзе гарэла лямпа, у дрэвах, кустах, траве, у небе.

З доміка выйшлі салдаты. Спыніліся, як усё яшчэ слухаючы музыку, той гук, што застаўся, не хацеў памерці, трывожыў. Закурылі і адзін за адным, вузкай сцежкай, панеслі на папяросах агеньчыкі да шашы, якая вяла далей, на фронт.

Біруля ўзяў на калені эцюднік, хацеў падняцца з лаўкі, ісці да свайго стала і жалезнага ложка, але апошні гук усё яшчэ жыў у ім, не пускаў. Ён так і не расклаў сёння эцюднік, не дакрануўся пэндзлем да палітры, да фарбы, але цяпер адчуў, што гук, які застаўся і гучаў, даваў патрэбную надзею, злучаў з нечым яшчэ няясным, але якраз тым, што шукае. Яго нельга згубіць, і ён баяўся паварухнуцца.Трэба было слухаць гэты гук, ісці туды, куды вёў, і раптам, услухоўваючыся ў яго, адзіны гук, пачуў, як з гэтага гука вырастае нясмелая, быццам павеў цёплага ветрыку, мелодыя, не тая, якую толькі што чуў, а новая, без таго снежна-марознага звону, цёплая і таемна-шчымлівая. Яна, новая, паўставала з нейкай смугі, няяснасці, з сіняй раніцы ці... з сіняга вечара? Баркарола? Ах, гэта яна, тая сіняя музыка! Яна, вядома ж, адтуль — з Горкі, з Астраўно, [redacted] Удомлі. Для яго, Бірулі, яна заўсёды жыла там, толькі там, там і засталася — з Турчанінавымі, Левітанам і, вядома ж, [redacted] Чэхавым, Антонам Паўлавічам. Не музыка, а паветра, у якім яны жылі. І Чэхаў, Антон Паўлавіч. У засмужана-сіняй Горцы кахаў і пісаў сваё каханне, пейзажы кахання, Левітан, а калі чароўную цішыню Горкі раскалоў стрэл, як разрыў сэрца Левітана, Чэхаў, атрымаўшы жахлівы ліст ад Ганны Мікалаеўны Турчанінавай з яе просьбай неадкладна прыехаць, каб ўратаваць Ісака Ільіча, прыехаў, прыехаў неадкладна, і ў той чароўнай сіняй смузе знайшоў сваю Баркаролу. Усё ці не ўсё ён апісаў, што знайшоў, у далікатна-стрыманым, але ўсё ж з чароўнай Жэняй, апавяданні “Дом з мезанінам”. З сіняй смугі, нібы з таямніцы душы, з мелодыі Баркаролы сатканы сустрэчы яго героя, мастака, з Жэняю, іх лірычны настрой, іх чыстае, як тое паветра, каханне, іх разлука. І нават спаднічка на Жэні сіняга колеру, колеру тых летніх начэй, вечаровых таноў возера, дачы, бору над возерам, колеру любімай мелодыі Левітана.

Вітольду Каятанавічу часта здавалася, што любая добрая музыка мае свой колер, сваю каляровую гаму, агуль-

ны каляровы тон. І тое самае — з таленавітым мастацкім словам. "Дом з мезанінам" бачыўся ў сінім святле Баркаролы.

І цяпер, слухаючы музыку, якая заўсёды гучала для яго ў цёплым сінім святле левітанаўскіх пейзажаў, Вітольд Каятанавіч пачаў заўважаць, як і тут, у сядзібе Пятра Ільіча, сіні тон перамагае шэры, чорны — у акне, асветленым лямпаю Марыі Эрнэстаўны, на даху, сценах доміка, у якім жыў кампазітар, па ўсім садзе. Можа, адно неба выбівалася з тону, нацягнуўшы на сябе бялесыя, нібы жамчужныя ракавіны, воблакі, але далей, за воблакамі, яно было таксама сіняе, ды і воблакі злёгку падсіненыя, нават месяц, круглы і зусім блізкі, адліваў зямным колерам.

Карціна? Домік кампазітара, акно ў ім, асветленае лямпай, парк, поўня над гэтым просценькім зямным пейзажам як бы і не галоўныя, галоўнае — сіні тон, колер, які павінен быць самой музыкай, самой Баркаролай, духам і вобразам кампазітара. І калі б ён, Біруля, пісаў партрэт Чайкоўскага, напісаў бы яго абавязкова ў цёмна-сінім фраку ці касцюме, пад цёмна-сінім капелюшом на срабрыстым падсіненым фоне. Ці ёсць яшчэ тон, які б гучаў гэтак суладна з музыкай кампазітара? Няма. Нават вочы... Дарэчы, якога колеру ў Чайкоўскага былі вочы? Ён, Біруля, раней ніколі пра гэта не думаў. Сінія?.. Падалося, што вочы ў кампазітара павінны быць абавязкова сінія, як кропелькі неразведзенага ўльтрамарыну.

Вітольд Каятанавіч расклаў эцюднік. Хоць бы прамянёк святла пад пэндзаль, адзін усяго прамянёк на палітру. А калі яго няма? Ці гэта вельмі важна? Галоўнае, што ён зразумеў пейзаж, адчуў, як яго трэба пісаць, злавіў тон, музыку любімага кампазітара не толькі пачуў, але і ўбачыў, ва ўбачаным — пачуў, усё астатняе — тэхніка, тое, што можна рабіць з заплюшчанымі вачыма.

Пісаў, спяшаючыся, ловячы момант, які гучаў. Святло ў акне пагасла, а ён пісаў. Замоўкла ў доміку музыка, а ён яе ўсё роўна чуў і пісаў. Чуў яе ў сініх фарбах, а ў ёй — бачыў сіняе святло зямлі і неба. І дом кампазітара мог пісаць пры пагашаным у акне святле, хоць ведаў, што на карціне акно абавязкова павінна быць светлае, агеньчык у ім павінен гарэць. Нідзе больш, адно ў ім. Калі на яго з дарогі звярнулі салдаты, якія, можа, сёння ці ўчора

выйшлі з бою, ці ідучы на фронт, у бой, значыць, ён патрэбны на гэтай зямлі, усім патрэбны. Ён сам, мастак, запаліць яго.

Ноч выдалася трывожная. Нават збег ночы, калі ён, вярнуўшыся ў пакойчык, ляжаў на жалезным ложку, кінуўшы пад бок куртку, у якой працаваў. Нібы высокага суддзі, чакаў раніцы.

На золаку нечакана заснуў, змогшыся. Прачнуўся, як узышло сонца. Падхапіўся, кінуўся да незакончанага эцюда і ўбачыў, што пісаў недарэмна. І зноў трэба было чакаць вечара, пільнаваць тую самую поўню над сінім домікам, блакітнае святло ў акне.

На гэты раз да лавачкі пад ліпамі прыйшоў загадзя. Дачакаўся і сіняга вечара, і поўні ў небе, але акно ў доме Пятра Ільіча не загаралася. Гучала музыка, Баркарола, а ў акне было цёмна. Музыка гучала ў ім, мастаку, ён выразна яе чуў, яна яго хвалявала, як і ўчора, увесь свет яднаючы тым самым сінім тонам, але святла ў акне не было. Вітольд Каятанавіч дапісаў неба, поўню, сад, але дзе святло ў акне?

Пачуў жаночы голас:

— Вы працуеце? Ноччу?

Азірнуўся: перад ім стаяла Марыя Эрнэстаўна.

— Так. Пішу гэтую ноч.

— А я думала, што вы проста збеглі з галоднай Масквы. Там, кажуць, няма чаго есці. Тут хоць і гаспадарылі немцы, але нядоўга. Пражыць у нас лягчэй, чым у Маскве.

— Хіба я вам не сказаў, з якой нагоды прыехаў?..

— Так-так... Але столькі людзей бяжыць з Масквы! Ды і... я музыкантка, жывапіс ведаю кепска, асабліва сучасны. Мастакоў... цяперашніх, прабачце, амаль не ведаю. Ды і... вайна. Якіх толькі людзей не сустрэнеш...

Яна спахапілася, што магла чалавека зняважыць, пакрыўдзіць, не жадаючы, але ён не пакрыўдзіўся, зняважаным сябе не адчуў, наадварот — усміхаўся, разгаварыўся, і гэты яго настрой, у якім адчувалася годная вышыня, прымусіў яе сумецца, бо раней яна сапраўды сумнявалася, што перад ёю мастак, жывапісец. Замоўкла, апусціла вочы. Маўчаў і ён, разглядаючы яе, іранічна чакаючы, што яна яшчэ яму скажа. Яна мелася сказаць іншае, дабрэйшае, але раптам запрасіла:

— Пойдзем да мяне на чай.

І што дабрэйшае можна было прыдумаць?

— Я... абавязкова. Вы мяне чакайце. Я прыйду.

Ён адразу ўявіў, як яна зараз завітае ў свой пакойчык, запаліць лямпу, будзе заварваць чай, чакаць яго, і гэта якраз тое, што яму трэба,— у доміку засвеціцца акно, з якога ў сад будзе ліць цёплы ясны блакіт. Гэтак і адказаў, каб яна яго пакінула, ішла і запаліла святло ў акне. І яна зрабіла так, як ён хацеў: пайшла адна і запаліла святло.

Было блізка да поўначы, калі Вітольд Каятанавіч завітаў да Марыі Эрнэстаўны. Ціха адчыніўшы дзверы пакойчыка, ён убачыў стол, засланы белым абрусам, на ім — сінія кубкі на сініх сподачках, чайнік і сінюю вазачку з варэннем. Марыя Эрнэстаўна сядзела за сталом у мяккім крэсле, усё роўна як спала, падпёршы рукой галаву. Ён паставіў перад ёю на стале толькі што дапісаны эцюд. Яна падняла галаву, адкрыла вочы. З хвіліну ўглядалася ў эцюд, потым перавяла позірк на госця:

— А я думала...

— Што з Масквы прыехаў ніякі не мастак, а звычайны галодны? Ваша праўда. Вечна галодны на цудоўную музыку.

— Я два разы падагравала чай, а ён усё роўна астыў.

Вітольд Каятанавіч дакрануўся рукою да чайніка — яшчэ цёплы.

— Я гэтакі якраз люблю.

Яна налівала чай у сінія кубкі і глядзела на эцюд.

— Як на вашу думку? Ці гучыць мой эцюд? — раптам, можа, не вельмі сціпла, спытаў ён.— Ці чуеце вы ў ім музыку? Калі чуеце, то якую?

Ён ведаў, што ад яе адказу ў значнай меры залежыць яго заўтрашні дзень: застанецца ён тут, каб пісаць эцюды і карціны, альбо вернецца назад у Маскву.

Яна не адказала, і яны моўчкі пілі чай з густым клубнічным варэннем.

Але вось Марыя Эрнэстаўна паставіла кубачак на стол і падышла да піяніна. Папрасіла, каб ён падаў эцюд — паставіла на пюпітры. Яе танклявыя маладыя пальцы прабеглі па клавішах, і тая самая сіняя чароўная музыка запоўніла пакойчык, дом, усю гэтую майскую ноч. Марыя Эрнэстаўна не зводзіла вачэй з эцюда, быццам ні пра

што іншае не думала, быццам сама слухала Баркаролу, якая цяпер гучала ў эцюдзе, у акне, якое было на ім. Музыка здавалася і ўспамінам светлых дзён, і моваю ўсяго свету, які хваляваўся, кахаў і плакаў, і яго заўтрашнім днём, у якім будзе ўсё тое самае, што было ўчора і вечна,— каханне і слёзы, чаканне і страты.

Май 1942 года быў нялёгкі. Але гэта быў цёплы і светлы май.

Я жыў на зямлі Чайкоўскага, дыхаў яго паветрам, слухаў яго душу, чуў яго музыку.

Я з хваляваннем пісаў "Дом Чайкоўскага", "Ціхую светлую ноч", "Вечар юнага мая", "Алею сада Чайкоўскага".

Я хацеў, каб у маіх карцінах гучала любімая музыка...

ГОД 1947. БЕЛАРУСЬ. ДОЖДЖ І ХЛЕБ АДРАДЖЭННЯ

У кожнага чалавека ёсць радзіма. Яна жыве ў сэрцы, у думках. Можна разлюбіць нявесту, жонку, але разлюбіць радзіму — жахліва, немагчыма...

Была вясна. Я хадзіў па роднай беларускай зямлі. Я быў шчаслівы...

Гэта радкі з ліста Бірулі да першага сакратара ЦК КП Беларусі Панцеляймона Кандратавіча Панамарэнкі, які мастак напісаў у 1954 годзе, успамінаючы сваю першую пасляваенную паездку ў Беларусь у красавіку — маі 1947 года.

Вясна — любімая пара года Вітольда Каятанавіча. За сваё доўгае жыццё ён пражыў шмат вёсен, і кожная, якая б цяжкая яна ні была, прыходзіла святам, кожную памятаў па днях і падзеях, кожная была непаўторнай, са сваімі фарбамі, галасамі.

Нідзе на поўдні няма такой шматфарбнай, урачыстай вясны, як у нашых краях. На поўдні яна кароткая, хуткая. Наша прыходзіць надоўга. Яе вітаюць амаль усе птушкі. Гнёзды яны робяць толькі ў нас...

Калі сябра па кіеўскім кадэцкім корпусе генерал і пісьменнік Аляксей Аляксеевіч Ігнацьеў, адчуўшы, што надышлі апошнія дні жыцця, дорыць сваю кнігу “Пяцьдзесят гадоў у страі”, Біруля высылае яму ў адказ эцюд “Квітнеючы май”.

А неўзабаве ў сшытку напіша:

Ён адчуў свой канец. Заўсёды трэба памятаць, што каля апошняга парога нас чакае блакітная вясна...

Блакітнай называў апошнюю вясну чалавека.

Вясну 1947 года Вітольд Каятанавіч не лічыў сваёй блакітнай вясной. Ён проста ведаў, што на радзіму павінен ехаць вясной. У яго жыцці гэта была вясна светлага настрою і прадчування цікавай работы. Да яе рыхтаваўся загадзя. Пасля работы над шэдэўрамі драўлянага дойлідства Поўначы, якім аддаў восень сорак чацвёртага і зіму сорак пятага года, шмат працаваў у ленінскіх Горках і Ульянаўску, працягваючы стварыць пейзажную ленініяну. Але на пачатку вясны сорак сёмага дапісаў карціны, якія стаялі на мальбертах і ў Чарнышоўскім завулку ў Маскве, дзе была майстэрня, і ў “Чайцы”. Адчуваў, што паездка ў Беларусь — вясна, якой яшчэ не было і якую павінен вітаць без цяжару ўчарашніх недаробак.

Мінск сустрэў цёпла. Яшчэ горад стаяў у руінах, але ўжо выраслі новыя прыгожыя дамы, на Савецкай вуліцы званіў трамвай. Ведаў загадзя, прыехаўшы — убачыў, як цяжка землякам, колькі трэба працы, каб узняць з папялішчаў вёскі і гарады, але тым мацней усхвалявала цеплыня, з якой сустрэла радзіма. Едучы сюды, усю дарогу думаў, ці той час выбраў, ці да яго тут людзям? А яны, гаспадары спапялёнай зямлі, зразумелі нават настрой, яго клопат — вывезлі за горад на Курасоўшчыну і пасялілі ў парку са старымі ліпавымі алеямі і яблыневымі садамі на беразе вялізнага рова, па дне якога бегла прыгожая ў маладой зеляніне рачулка, у белым невялікім, прыгожым і зграбным, з мансардамі і балконамі дамочку, які некалі належаў генералу Курасаву, цудам уцалеў у вайну, і цяпер называўся Белай дачай. Пад акном стаяла легкавая аўтамашына, прасторная, вельмі зручная для паездак на натуру. Яе, сваю службовую, Панцеляймон Кандратавіч

даў гасцям, Вітольду Каятанавічу і Алене Аляксееўне, на час жыцця ў Белай дачы.

Кожную раніцу, прачнуўшыся, Біруля выходзіў у яблыневы сад. Нізкія сонечныя прамяні, яшчэ не абласкаўшы зямлю, знаходзілі беласнежную кіпень яблынь і запальвалі яе ружовым святлом. Спявалі салоўкі, дразды. Слухаў вясновы грай на роднай зямлі і пачынаў трывожыцца. Нідзе, здавалася, не бачыў гэтакіх ружовых, у квецені, садоў. Усё роўна як на яблынях ляжала не толькі цяплынь сонца, але і гарачыня ваенных пажараў. Яшчэ і зязюля трывожыла. Забыўшы на снеданне, выносіў у сад эцюднік і пачынаў пісаць яблыневую квецень.

Была думка:

Калі мне ўдасца адлюстраваць на палатне адраджэнне роднай зямлі, паказаць выключную працавітасць майго народа, я буду шчаслівы.

Тут — і мэта, і праграма. Шчасце вызначана жаданнем народа адрадзіць зямлю, бацькаўшчыну. Вітольд Каятанавіч кожную раніцу спяшаецца да палатна.

Сама Белая дача і сад у квецені бачацца мастаку найчысцейшым астраўком знявечанай ворагам роднай зямлі, вобразам і сімвалам вернутага жыцця. Ён з захапленнем піша эцюды Белай дачы і саду ў майскай квецені. Настрой расквітнелай зямлі завалодвае душою. Але жыве і памяць. Яна пячэ. Сад Белай дачы — не той, што ў “Чайцы”, які пісаў на беразе Удомлі, хоць і той лавіў на пэндзаль у майскай квецені. Гэты цвіце цяжка, яшчэ ўвесь у бліскавіцах вайны. Майская зеляніна пад дрэвамі адлівае чырванню бяды, шэранню папялішчаў, далягляд і акрайчык неба трывожна пунсавеюць, майская прозелень і просінь не змылі апёкаў. Яблынькі цвітуць нясмела, бель квецені, як сівы туманок, як першае вяселле ў спаленай вёсцы, і гэты чысты туманок маладога жыцця падымаецца да неба яшчэ на пакрыўленых злыбядой танклявых ствалах, на пакурчаных у нядаўняй бядзе галінах. Не, гэта — не проста яшчэ адзін май, не звычайная квецень яблынь. Гэта тое, што ў самой назве эцюда: “Беларусь. Яблыні ў квецені. 1947”. Усё павінна быць ясна: на якой зямлі цвітуць яблыні, калі, якой вясною.

Штосьці падобнае адчувае мастак у вобразе Белай дачы. Прыгожы чысты дамок старой пабудовы мог бы стаяць на першым плане, у яго белізне каларытна глядзелася б сама вясна, яе мяккая ружовая цяплынь, яна адбіла б і палітру майскай сінізны неба, і квецень саду.

Але не белы дамок спакушае мастака. Яму патрэбны вобраз зямлі, арганічны, закаранёны ў другой пасляваеннай вясне. Чысты колер, белы колер дамка не паглыбіць пачуцці, зняважыць іх, у гэты час ён павінен сам сябе пасаромецца. І мастак хавае белы дамок за старой ліпай, ён у яго толькі выглядае адным сваім акном з-за аднаго боку ліпы і другім акном з-за другога боку ліпы, і цяпер ужо не белы, проста светлы, замглёны вясной і не толькі вясной, ці не самой пасляваеннай парою, якая мае свае адметныя колеры і сваё адметнае святло. А на пярэднім плане — зямля, на якой вясна разводзіць складаную каляровую палітру, у якой жыве ўчарашняя трывога, хоць жыццё маладое перамагае: праз шэрань і бурую жаўцізну леташняй мёртвай травы прабіліся маладыя парасткі зяляніны, і яны гаспадарліва зацягваюць шэры дзірван. І не белы дамок прываблівае з першага погляду, нават не расцвіўшыя яблынькі, а зямля пад імі, раскатаная стужка дарогі па збалелай і шчаслівай у сваім прадчуванні і ў сваёй вясне руні. Усё як бы расступілася — мы глядзім на родную зямлю. Хоць назва эцюда: “Мінскія ваколіцы. Белая дача. Квітнеюць яблыні. 1947”. У тым самым лісце ёсць радок:

Калі я выходжу пісаць, мне цяжка адарвацца ад заселянелай калгаснай руні...

Рунь — жыццё. Вітольд Каятанавіч таму і любіў вясну больш за ўсе поры года, што любіў жыццё. Тут усё арганічна, як гэта можа быць толькі ў выдатнага мастака, дзе кожная фарбачка і кожная рысачка не могуць гуляць абы-як, абы-дзе, павінны ляжаць на сваіх месцах. Прыродная любоў да жыцця, якая вызначыла ў ім усё дарэшты — і працу, і сяброў, і настаўнікаў, і захапленні, і нават слабінкі характару,— роўная любові да вясны, а ў вясне ён бачыў перш за ўсё рунь, што не толькі апранала зямлю ў маладыя вопраткі, але давала ёй рух да мары, спадзяванняў, дастатку,

заможнасці, шчасця. А гэта так трэба было зямлі і людзям, якія выйшлі з вайны. І вось ён, мастак, ужо не можа доўга сядзець і пісаць на Белай дачы, ён выязджае на дарогі, якія вядуць ад дачы ва ўсе бакі Беларусі. А найперш — па ваколіцах Мінска. І піша — піша эцюды. Яго захапляе ўсё, што бачыць. Напісанае так і называе: “Мінскія ваколіцы”. Вось — “Мінскія ваколіцы. Калгас “Сенніца”, “Мінскія ваколіцы. Сенніцкая царква”, “Мінскія ваколіцы. Беларуская вёска”, “Мінскія ваколіцы. Вёска. Эцюд да карціны”, “Мінскія ваколіцы. Белая дача”.

Што ні дзень, то эцюд. І якія эцюды! Яму хочацца перш за ўсё схапіць настрой пасляваеннага беларускага поля, лесу, неба, пасляваеннай беларускай вёскі, дарогі, вясны, настрой перш за ўсё, настрой і агульны тон, каларыт, але жывапіснага каларыту мала, трэба злавіць нацыянальны каларыт, каларыт часу. Эцюд не канчатковая мэта, але Вітольд Каятанавіч заўсёды пісаў карціны па эцюдах з натуры, у гэтым была, магчыма, галоўная сутнасць школы, якую ён прайшоў і засвоіў ад перадзвіжнікаў, ведаючы, што добрыя эцюды амаль заўсёды давалі добрыя карціны. Але эцюды мінскіх ваколіц — хіба толькі эцюды? Нават не ставячы перад сабою складаных задач, ён піша пейзажы, якія цяжка не назваць карцінамі. У іх — і глыбокая перспектыва, і ўраўнаважанасць фігурамі, колерамі, лініямі, і аўтарскае не толькі пачуццё, але крэда, погляд, пошук абагульненага вобраза. Тая ж “Сенніца” — ці не вобраз зямлі?

Зрэшты, гэта заўсёды было пытаннем з пытанняў жывапісу — што такое эцюд і што такое карціна? Пытанне практыкі і тэорыі жывапісу. Тут, у Беларусі, Вітольд Каятанавіч сваімі эцюдамі і карцінамі нібы зноў, як у маладыя гады, працягвае спрэчку, для яго вельмі прынцыповую. Стаўленне да карціны і эцюда, якое ён дэманструе сваімі работамі, не пакідае раўнадушнымі маладых беларускіх мастакоў, для каторых Бялыніцкі-Біруля сам па сабе — школа жывапісу, пры тым свая, нацыянальная. І вось, ужо вярнуўшыся ў Маскву, праясняючы даўнюю спрэчку, ён піша ў Мінск мастаку Бархаткову:

Дарагі Антон! З твайго ліста я зразумеў, што ты спрабуеш высніць пытанне, якое ўсё жыццё хвалявала

мяне, маіх сяброў мастакоў, маіх настаўнікаў. Пейзаж-карціна ці пейзаж-эцюд? У гэтым пытанні лягчэй разабрацца, калі звярнуцца да мастакоў, якіх даўно няма, але іх карціны, эцюды, эскізы пейзажаў упрыгожваюць і цяпер наша мастацтва. Я сябраваў з мастаком Пераплётчыкавым, які быў шмат старэйшы за мяне і шмат пісаў акварэллю, пастэллю, пісаў з натуры вялікія эцюды, а іх прымалі за карціны. Пра карціну ён марыў усё сваё доўгае жыццё і гаварыў: "Вось паеду на Урал ці ў Сібір, там усюды, куды ні глянеш, карціны ў натуры, і я напішу карціну, выстаўлю на конкурс і адбяру ў Жукоўскага і Бірулі першую прэмію". Ёсць ліст Левітана да Траццякова, ён у фондзе Траццякоўскай галерэі. У ім, адказваючы на прапанову Траццякова, Левітан піша, што згодны сваю карціну "Над вечным спакоем" уступіць галерэі, яму будзе прыемна бачыць яе там, бо ў ёй,— ён гэтак і піша,— "увесь я выліўся! У ёй я сам! Уся мая сутнасць". Між тым Ушаковы і Ганна Турчанінава гаварылі мне, што гэту карціну ён пісаў цяжкахворы на астму, што працаваў над ёю ў час паміж прыступамі хваробы. Гэта не ўсе ведаюць. А на Удомлі, на нашым астраўку, пісаў эцюды да карціны. Вось што такое карціна. Гэта праспяваны сабе на адыход рэквіем!

Карціну трэба адчуць, убачыць — у гэтым яе таемная сіла!

Такая патрабавальнасць да карціны была ў Вітольда Каятанавіча. І недарэмна ён зноў загаварыў пра гэта пасля паездкі ў Беларусь. Загаварыў — пасля. Але, працуючы на роднай зямлі, знявечанай вайною, пісаў пейзажы з мараю аб карціне, якую адчуе, убачыць. Шукаў праз эцюды, якімі намацваў галоўнае, у якіх знаходзіў карціну пакрысе, па рысачцы, па фарбачцы.

Аднойчы выехаў за гоні калгаса "Сенніца", за гаёчкілясочкі, паехаў на поўдзень слуцкай дарогай. Вясновыя краявіды, якімі хацелася любавацца бясконца, змяняліся то спляжаным лесам, то здзічэлым полем, то папялішчамі. Зноў і зноў прасіў шафёра спыніцца, выходзіў з машыны, забрыдаў ад яе далёка — вялі то нечаканыя сляды вайны, то знакі ўваскрэслага жыцця, то галасы птушак, якія так старанна рабілі гэту вясну падобнай на

ўсе ўдалыя вёсны. І раптам, адышоўшы далёка ад дарогі, здрыгануўся — перад ім, пад зазелянелым узгоркам, сунуўшыся жалезным тупым рылам у кручу, задраўшы свой усё яшчэ грозны хобат, стаяў мярцвяк — фашысцкі танк. За апошнія дні Вітольд Каятанавіч нямала пабачыў гэтакіх пачвараў, гармат ды танкаў, на палях, пад адхонамі дарог, па ўзлесках, але цяпер, толькі цяпер, гэта ўбачылася іначай, па-новаму, значна. Быў іншы антураж? Так, вядома. Пад танкам дружна зелянеў мурог, вырасла ўжо маладая трава, і здавалася, што танк зарастае травою, урастае ў зямлю, што яна яго паглынае. Але і не гэта нават у першую чаргу кінулася ў вочы. Перад мёртвым жалезным мамантам на ўзгорку стаяла белая, у квецені, яблынька. Яны, танк і яблынька, жалезная махіна і танклявы жывы парастачак, стаялі адно перад адным, як на дуэлі,— вечныя ворагі. Процістаялі жыццё і смерць. І смерць была пад узгоркам, зарастала травою, а жыццё, як белым ветрам апранутае, урачыста ўзвышалася над смерцю, падпіраючы белым голейкам чыстую просінь вясновага неба. Усё, рашуча ўсё, тут, у пейзажы, падкрэслівала вечнае, як зямля, як свет, процістаянне жыцця і смерці: хатка за яблынькай, прасёлак у лагчыне, якім сюды прыпоўз чужынец і па якім цяпер у поле спяшаліся сеяць вясковыя людзі, сейбіт далёка ў полі, за танкам, які ішоў за канём, за плугам.

Вітольд Каятанавіч расклаў эцюднік.

Але чаму ўспомнілася панарама “Абарона Царыцына”? У сорак першым годзе, калі пачалася вайна, ён пісаў яе ў Маскве разам з мастаком Дубоўскім на Харашоўскай шашы, якая абстрэльвалася фашыстамі. Аднойчы яны прыйшлі ў павільён, а панарама — пабітая снараднымі асколкамі. Тады яе перавезлі ў Музей прыгожых мастацтваў і дапісвалі ўжо там. Успомнілася таму, што і гэты далягляд з яблынькай у квецені і танкам на пярэднім плане прасіўся на жывапісную панараму абуджанай да жыцця зямлі.

Не, гэта не панарама. І не эцюд тым больш. Гэта — карціна! Ён адчуў, што стаіць перад карцінай, аб якой марыў, да якой ішоў і ехаў, якую шукаў у напісаных эцюдах. Недарэмна іх пісаў. Яны далі пачуццё адраджэння зямлі. І яблынькі ў белай квецені на Белай дачы, і сенніц-

кая рунь, і ўзгоркі, па якіх днямі хадзіў у мінскіх ваколіцах, растрывожылі душу, далі дакладнае адчуванне вызваленай ад ворага роднай зямлі, і гэтым пачуццём, болем ён раптам убачыў і зразумеў паядынак яблынькі з танкам, жыцця са смерцю.

Карціну "Зноў расцвіла вясна (Па слядах разбітага ворага)" я ўбачыў у натуры, хоць напісана яна з выкарыстаннем эцюдаў.

Веданне роднай прыроды дапамагло мне стварыць пейзажны вобраз...

Цікавае сведчанне. У ім — шлях да карціны, яе разуменне, значэнне натуры, работы над эцюдамі, унутранай падрыхтаванасці для спасціжэння вобраза.

Здаецца, Біруля даўно не ведаў такой унутранай засяроджанасці і паўнаты адчуванняў, як гэтай вясною. Абвастраецца, па-новаму выяўляецца прагнасць "праўды, прастаты і свабоды", якія ў ім некалі заўважыў Рэпін. Ідзе восьмы дзесятак гадоў, маладосць даўно пражыта. Яшчэ на пятым дзесятку ён з усёй сур'ёзнасцю называў сябе старым, але надзіва маладымі, па-маладому тэмпераментна, пішуцца эцюды і карціны. Вочы і слых абвостраныя, думка працуе, пэндзаль у руцэ дакладны і лёгкі. Няўжо — другая маладосць, падобная на другое дыханне ў спартсмена?

Пазней у тым самым лісце да Панамарэнкі, згадваючы гэтую вясну, Вітольд Каятанавіч дасць ёй тлумачэнне:

Вы наблізілі мяне да маёй радзімы. Дзён, праведзеных у роднай Беларусі, я не магу забыць да самай смерці...

Гэтыя радкі шчырага прызнання нельга не прыгадаць, углядаючыся ў карціну "Зазелянелі беларускія бярозкі". Пагорак, малая рачулка, тры маладзенькія бярозкі стаяць нібы ў абдымках, на голлейку зеленаваты раёк лёгкіх матылёў, а там, на тым беразе, ваколіца вёскі, некалькі светлых хатак — так няшмат усяго, такое ўсё не кідкае, сціплае, а колькі хараства, якая гармонія жыцця, значнасць і закончанасць. Бо ёсць глыбокае пачуццё, якое нават малое і непрыкметнае робіць вялікім і значным.

Здаецца, толькі маладым вокам усё гэта можна ўбачыць і маладым сэрцам адчуць.

А маладому заўсёды нечага не хапае. І Вітольду Каятанавічу, як у маладыя гады, нечага нестае пры ўсёй паўнаце ўражанняў.

Я хадзіў па роднай зямлі, я быў шчаслівы. Але гады мяне скоўваюць. Іначай пабываў бы на Палессі, у Краснаполлі, каля мястэчка Чавусы на Магілёўшчыне...

Вось яна, натура мастака, яго прагнасць жыцця: пры поўнай радасці радасць не поўная, бо да ўсяго ахвота дайсці, усё ўбачыць, зразумець, асабліва тое, што тваё з маленства, што кроўнае, роднае, да чаго некалі раней, хоць аднойчы, датыкнуўся ці прырос душою.

З гэтакіх сустрэч, даўно жаданых, і сустрэча з Якубам Коласам.

Быў канец мая, вясна губляла свае блакітныя, салатна-срабрыстыя, ружова-жаўтлявыя таны, паветра нагрэлася і загусцела, сонечнае святло страчвала далікатнасць, лагоду, цнатлівая чысціня святлаценяў набывала цяжар, глухату разрослай зяляніны, ліній. Вясна пераходзіла ў лета, ды яшчэ і адразу ў гарачае, бо сонца смаліла, дажджоў не было. Спадзяванні на тое, што маладая рунь дасць збавенне ад нястачы і голаду, неўзабаве прынясе на стол хлеб, рабіліся няпэўнымі. Патрэбны быў дождж. Колеры жыцця гаслі.

У адзін з гэтакіх дзён Вітольд Каятанавіч сабраўся ў госці да Якуба Коласа. Жаданне гэтае было з першых дзён прыезду ў Мінск, было і запрашэнне паэта. Нарэшце, адклаўшы работу, сеў у машыну, пасадзіў побач жонку, сяброў, якія жылі з ім на Белай дачы, і прыехаў да Коласа.

Канстанцін Міхайлавіч сустрэў гасцей каля дома. Вітаючыся, ён пазіраў на неба. Там збіраліся хмары, і Колас вельмі перажываў: ці будзе дождж? Гаворачы з Вітольдам Каятанавічам, зноў і зноў устаўляў у размову: "А ўсё будзе добра". Часам прыказка была як быццам дарэчы, але не заўсёды, і Вітольд Каятанавіч замаўкаў, гадаючы: да чаго б гэта?

Селі за стол на тэрасе. Размова пайшла весялейшая. Неба ўжо зацягнулі хмары, пачаў накрапваць дож-

джык. Якуб Колас усхапіўся з-за стала, выйшаў у сад і, задраўшы галаў, падстаўляючы твар небу, лавіў ім нябесныя кроплі.

Дождж пайшоў дружнейшы, залапатаў у кронах дрэў.

Колас вярнуўся за стол павесялелы, гаваркі, і ўжо ўвесь вечар, прыслухоўваючыся да дажджу, углядаючыся ў неба, паўтараў, пра што б ні ішла гаворка: "Будзе дождж — будзе і хлеб, і ўсё будзе добра".

Нібыта ягоны паўтор быў заклёнам: дождж мацнеў, пайшоў заліўны. А Колас усё паўтараў: "Будзе дождж — будзе і хлеб, і ўсё будзе добра".

Дождж ліў увесь вечар, усю ноч і толькі раніцай адпусціў гасцей ад Якуба Коласа. І да раніцы, пакуль яны не раз'ехаліся, гаспадар быў вясёлы, весялейшы за ўсіх. І калі Вітольд Каятанавіч абняўся ім на развітанне, то над самым вухам пачуў яшчэ раз яго бясконцую радасць: "Будзе дождж — будзе хлеб, і ўсё будзе добра".

Гэта была незабыўная паездка да незабыўнага чалавека...

Калі Вітольд Каятанавіч ад'язджаў з Мінска, ён, развітваючыся з сябрамі-беларусамі, казаў ледзь не кожнаму Коласавымі словамі: "Будзе дождж — будзе і хлеб, і ўсё будзе добра". Словы паэта ўрэзаліся ў памяць, бо ўрэзаліся ў душу. Адчуўшы ў іх глыбіню народнай мудрасці і любові паэта да сваёй зямлі, Біруля прыняў іх як свае, яму падораныя, і ўжо сам, кажучы іх, зычыў роднай зямлі і хлеба, і дожджыку адраджэння.

КУДЫ ВЯДЗЕ БАЛЬШАК?

Сустрэча з бацькаўшчынай была настолькі хвалюючай і творча плённай, што калі роўна праз год, у наступным маі, мастакі Беларусі сабраліся на свой першы пасляваенны з'езд, Вітольд Каятанавіч з радасцю прыязджае ў Мінск. Ён ужо не бярэ з сабою ні сабаку, ні стрэльбу, ні фарбы, пэндзлі, эцюднік, хоча проста пабачыцца з жывапісцамі роднай зямлі, усіх абняць, усім прызнацца ў тым, што хвалюе,— апошні год быў доўгім роздумам аб Беларусі.

І вось — з'езд. Што сказаць мастакам роднага краю? Работы многіх з іх бачыў — у майстэрнях, на выстаўках. Сачыў за беларускай прэсай. Стараўся чытаць усё, што пісалі мастакі, што пісалі пра мастакоў. Хацелася ведаць, на якой глебе набірае сілы тутэйшае выяўленчае мастацтва, яго адносіны да свайго мінулага, да традыцый, яго маладыя павевы. У зале сядзела моладзь. Якая яна? Што шукае? У што верыць?

Вітольд Каятанавіч выходзіць на трыбуну.

— Дарагія землякі!

Я бязмежна рады магчымасці выказаць перад вамі думкі, якія хвалююць мяне. Гэта думкі пра традыцыі і нашых славутых папярэднікаў. У кнігах, артыкулах па мастацтве, якія з'явіліся ў апошні час, пра гэта гаворыцца, як правіла, у падрадкоўных заўвагах, быццам пра штосьці зусім не абавязковае...

Пашану да папярэднікаў, выдатных настаўнікаў, ён сам пранёс праз усё жыццё ў сэрцы і не ўяўляў, як можна працаваць, рабіць нешта вартае, ігнаруючы традыцыі? Убачыўшы ў зале маладых мастакоў, на момант успомніўшы сябе маладым, падумаў: ці ведаюць цяперашнія маладыя, нашчадкамі якіх традыцый з'яўляюцца? Ці вучацца на нацыянальных традыцыях? Прэса, якую чытаў, само гэта пытанне закрэслівала. Быццам спадчыны ў беларусаў не было і няма. Мог ён, Біруля, стары мастак, пра гэта маўчаць?

— Некаторыя мастацтвазнаўцы сцвярджаюць, што да канца дзевятнаццатага стагоддзя Беларусь на карце мастацтва была белай плямай, што заснавальнік беларускага выяўленчага мастацтва — Ю. Пэн. Гэта няпраўда. Гэта фальсіфікацыя нашай гісторыі. Пэн з'явіўся ў Беларусі, калі беларускае мастацтва мела ўжо сваю вялікую гісторыю. Пэн не меў ніякага ўяўлення аб яго нацыянальных традыцыях. Звязваць крыніцы з імем Пэна — гэта значыць усё ставіць з ног на галаву, ігнараваць гістарычнае мінулае, яго цудоўныя рэалістычныя традыцыі. Мастацкая крытыка прыніжае лепшых мастакоў-рэалістаў, якімі мы павінны ганарыцца...

Рэзка? Але — ці праз̆мерна? І наогул, ці ўласцівы гэтакі тон выступлення Вітольду Каятанавічу?

Інтэлігентны, добразычлівы, ён ніколі ні з кім не абвастраў адносін. Тое, што ў чалавеку не падабалася, як бы не заўважаў, цаніў яго па тым добрым, што ён меў, што рабіў. У яго не было ворагаў. І ён сам нікому не быў ворагам. Тым больш тут, у Мінску, куды ехаў з такой любоўю да ўсяго роднага: як мог дазволіць сабе гэтую рэзкасць?

Мабыць, трэба яшчэ раз згадаць ліст да ўлад пра Ігнація Багагая. І там — усё роўна як не ён пісаў: столькі гневу!

Значыць, бывалі выпадкі, калі стрымаць гнеў не мог. Калі бачыў, што маўчаць — ганьба. І маніць — ганьба.

І выступленне ў Мінску на з'ездзе — такі выпадак. Маўчаць немагчыма. Ужо столькі свайго спаганілі, стапталі! Колькі можна яшчэ таптаць святыні?

— Ці шмат хто з маладых сённяшніх мастакоў ведае Мікодыма Юр'евіча Селівановіча? Сын прыгоннага селяніна з Вілейшчыны, ён дасягнуў высокага ўзроўню жывапіснай культуры ў выдатных мазаічных і жывапісных творах, такіх, як "Вязень", "Раніца мудрэйшая за вечар", "Партрэт бацькі мастака", "Галава дзяўчынкі" і многіх іншых. Ён упрыгожваў Ісакіеўскі сабор у Пецярбургу, а створаная ім галава Матфея — адзін з шэдэўраў сусветнага мазаічнага мастацтва...

Ці ўспомнім Сяргея Канстанцінавіча Заранку з Магілёўшчыны. Як і Селівановіч, ён нарадзіўся ў сям'і прыгоннага селяніна, а вырас да акадэміка жывапісу. Вучань Венецыянава стаў настаўнікам Пярова, Прянішнікава, Макоўскага, Саўрасава, Пукірава і іншых карыфеяў жывапісу. Заранка — гэта сапраўднае ўпрыгожанне беларускага нацыянальнага мастацтва, наш вялікі нацыянальны гонар. Яго рэалістычныя традыцыі маюць выключнае значэнне і непагасны сэнс для кожнага з нас. Трэба зрабіць усё, каб імя Заранкі гучала як імя найвыдатнейшага сына свайго народа. Беларусы павінны ім ганарыцца, а не замоўчваць, як гэта робіцца сёння...

Пра Заранку мог расказаць такое, што стала сваім лёсам. Яшчэ калі першы год вучыўся ў Маскве, разам з

Жукоўскім хадзіў па ўсіх музеях і выстаўках, шукаючы работы Заранкі, з дзіўным адчуваннем, што гэта — роднае, сваё. Побач у вучылішчы былі Макоўскі, Пранішнікаў — вучні Заранкі,— і калі яны расказвалі пра настаўніка, кожнае іх слова лавіў як святое. А калі жыў у доме Калакольцава на Кезадры, колькі разоў прыносіў кветкі на магілу Венецыянава, думаючы і пра Заранку. Выстройвалася дзіўная дарога ў мастацтве, на якой апынуўся і ён, Біруля: Венецыянаў вучыў Заранку, Заранка вучыў Саўрасава, Саўрасаў вучыў Левітана, Левітан вучыў яго, Бірулю. Які бальшак! І ён, Біруля, на гэтым бальшаку? Хіба нельга разгубіцца? Здавалася, што бальшак ад самога Бога! Няўжо і ён, Біруля, боскі абраннік? Так, ён губляўся ад такога суседства на сваім бальшаку. Але падтрымлівала думка: Заранка — не з неба, з Магілёўшчыны, амаль з суседняй вёскі, свой мужык, зямеля, а без яго хіба не рассыпаўся б увесь бальшак? Здавалася, што ён жывы і побач.

— А нядаўна ў газеце “Літаратура і мастацтва” ў артыкуле Есакова з дзіўным невуцтвам чарнілася імя яшчэ аднаго славутага беларускага жывапісца Апалінара Гілярыевіча Гараўскага, які названы вучнем Дзюсельдорфскай школы і прапаведнікам мастацтва для мастацтва. Артыкул паказвае, што Есакоў нічога не ведае ні пра Дзюсельдорфскую школу, ні пра Гараўскага, ні пра прапаведнікаў мастацтва для мастацтва і што ён, крытыкуючы, не бачыў ніводнай работы мастака. А хто такі Гараўскі? Ён быў адным з выдатнейшых перадзвіжнікаў і выстаўляў свае карціны разам з вялікім Рэпіным. У адным з лістоў да Траццякова ў 1873 годзе Рэпін пісаў: “Мая карціна на выстаўцы аказалася каларытнай нягледзячы на тое, што яе паставілі паміж вельмі моцнымі рэчамі па тэхніцы — Гуна “Прышываннне крыжа гугенота” і Гараўскага “Галава бабулі”. Аказваецца, што Рэпін гаварыў пра сваю славутую карціну “Бурлакі на Волзе”. Я асабліва звяртаю вашу ўвагу на словы Рэпіна, што яго карціну паставілі паміж вельмі моцнымі па тэхніцы рэчамі і што да гэтых вельмі моцных рэчаў Рэпін адносіў карціну Гараўскага. Мастак напісаў шмат першакласных рэалістычных пейзажаў,

у якіх паказаў сябе сапраўдным песняром беларускай прыроды. Нельга не захапляцца яго пейзажамі "Перад дажджом", "Пераход статка праз раку Бярэзіну", "У ваколіцах Бабруйска", "Луг ля ракі Бярэзіны", "Від дубровы каля Бабруйска", "Дубы на радзіме". Паглядзіце яшчэ раз на яго карціну "На радзіме" — вы адразу адчуеце, якая гарачая любоў да Беларусі грэла сэрца нашага суайчынніка...

Вітольд Каятанавіч спыняецца на трох імёнах, але падкрэслівае, што гэтыя тры — з вялікай плеяды беларускіх жывапісцаў, не толькі не ацэненых на радзіме, як іх даўно ацанілі ў вялікім свеце, але знарок замоўчаных ці зняважліва забытых і нават аплёваных.

Што робіцца?

Пра гэта ён доўга думаў. Адны адмаўлялі ў мастацтве заходнія матывы ды ўплывы, другія — усходнія, адны намагаліся спісаць мастацтва ўсходняга краю, другія — заходняга. А ўрэшце? Кроілі па жывым целе, збядзнялі і нішчылі душу народа, самі сябе абувалі ў лапці і апраналі ў зрэб'е. Якія маглі быць схемы? Асабліва ў гісторыі беларусаў. Што ні чалавек — то і лёс. Мастаку-жывапісцу патрэбна школа, акадэмія, калі ён не жадае абмежаваць сябе лубком, вясковым прымітывам, калі хоча заявіць пра сябе і свой народ у цывілізаваным свеце. Што было б з Заранкам ці Гараўскім, калі б яны засталіся ў вёсках, у якіх нарадзіліся, ці ў Бабруйску, у Магілёве, у Мінску, нарэшце, дзе не было сапраўдных прафесійных школ? Ці з ім, Бірулем, калі б ён не знайшоў бальшак на Мясніцкай у Маскве, школу перадзвіжнікаў, Паленава і Левітана, Рэпіна і Куінджы, Касаткіна і Сцяпанава? Пытанне было ў гэтым. Тут пралягаў падзел на "нашых" і "не нашых", хоць адкрыта пра гэта сказаць ніхто не асмельваўся. Вялікая палітыка? Ці балотная валтузня? Калі гаварыць пра нацыянальную ідэю, дык ці не трэба ставіць пытанне інакшай: тыя ж Заранка і Гараўскі, Жукоўскі і Біруля ці засталіся беларускімі мастакамі, прайшоўшы школы Масквы, Пецярбурга, Еўропы? Дзе і ў каго больш душы беларуса? Калі мастак усё жыццё адседзеў на балотнай купіне і не падняўся ў сваёй песні вышэй за крумканне балотнай жабы — гэта беларускі мастак? Ці

калі ён спасціг вышыню мастацтва і з той вышыні вяртаецца да свайго народа?

Прыехаўшы ў Маскву, Вітольд Каятанавіч пра гэта доўга думаў. А можа, вінаватая вайна? Можа, яна абвастрыла пачуццё недаверу, варожасці? Нават — паміж сваімі?

Усё гэта былі зусім нечаканыя ўражанні. Але яны не адштурхоўвалі ад Беларусі. Наадварот, мацней, як летась, пасля той прыемнай паездкі, Біруля адчуў, што без роднай зямлі, далёка ад яе, жыць становіцца ўсё цяжэй, што яна, родная, вабіць да сябе не толькі чысцінёй і святлом, але і сваімі бедамі, што без яе ні жыць, ні пісаць не зможа.

І зноў збіраецца ў Беларусь, на ўсё лета — жыць, працаваць.

Але ён не ведаў, што чакала яго ў тое лета.

СТАРЫ ГАРШЧОК ДВА РАЗЫ ЖЫВЕ

Дарагі мой Віктар Міхайлавіч!

Аказваецца, не так проста і лёгка памерці, нават калі хочаш памерці. У мінулым годзе, калі мяне на машыне везлі з Масквы ў "Чайку", ехалі міма Троіцкай царквы, якая стаіць на берагах двух славутых азёр, і я не мог не спыніць тут машыну. На старым, зарослым векавымі таполямі могільніку, ля бакавога ўваходу ў царкву абгароджана магілка Любачкі, адзінай маёй дачушкі, якая была ў мяне. На тым месцы, дзе павінна быць мая магіла, стаіць лавачка. Я сеў і, успамінаючы Любачку, убачыў, што дзірван зрэзаны рыдлёўкай ад магільнага курганка да лавачкі, прычым зрэзаны беражліва. Я адшукаў вартаўніцу могільніка, і яна мне сказала: "Ваш служачы Рыбакоў прыйшоў з "Чайкі" і сказаў, што Біруля памірае ў Маскве, што яго прывязуць цягніком і пахаваюць у агароджы побач з дачкою — гэтак сам прасіў". І ўсё гэта праўда. Але я яшчэ жыву. Вось ужо настае пяцьдзесят другі год, мне будзе восемдзесят, мы яшчэ раз убачымся на маёй выстаўцы, на якой я развітаюся з вамі, сказаўшы: "Даруйце мае грахі, вольныя і нявольныя, не памінайце ліхам..."

Ліст напісаны напярэдадні новага 1952 года, у самым канцы пяцьдзесят першага, праз тры з лішнім гады ад другой пасляваеннай паездкі ў Беларусь, якая навяла на думку прыехаць сюды зноў і назаўсёды. Што ж адбылося тады, у сорак восьмым? Што не пусціла зноў на радзіму?

З Мінска вярнуўся акрылены, упэўнены ў тым, што ў ягоным жыцці адбываецца зрух, якога даўно чакаў. Як некалі, паўстагоддзя назад, захоплены пошукам творчых таямніц Левітана, ён апынуўся на берагах Удомлі і Астраўно, Песьво і Кезадры і ўжо не змог не звязаць сваё жыццё з гэтым блаславёным краем, прыйшоў і застаўся ў ім, нешта гэтакае адбывалася цяпер — вяртаўся ў родны край, якім жыў заўсёды, які сніў і памятаў, любіў і славіў, вяртаўся з адчуваннем, што робіць, магчыма, самы неабходны крок у сваім жыцці. Гэтым хваляваннем жыў цяпер кожны дзень. Ужо абдумаў сваю наступную паездку. Але крылы абрэзала вестка з "Чайкі". Самая жахлівая.

У той перадапошні дзень чэрвеня, на макаўцы лета, Люба выйшла са свайго пакоя, пастаяла на тэрасе, на сонцы, палюбавалася садам, ясным небам і дарожкай, ядрана-духмянай ад квецені бэзу, сышла да любімага возера. Дзень быў сонечны, цёплы, ціхі. Яна зайшла ў белую купальню, якую ёй падарыў любімы бацька, увайшла ў ваду і паплыла да вострава Аржанік. Яна выдатна плавала, даплыць да вострава ёй было проста, як увайсці ў ваду, але на гэты раз паплыла, каб ужо ніколі адтуль, з таго боку вады, не вярнуцца.

Боль страты быў роўны любові да Любы. Невымерная любоў абярнулася невымернай бядою.

Сілы пакінулі, дзе паратунак — не ведаў. Які паратунак? Ад чаго? З Любаю адышло, здавалася, усё. У "Чайцы" месца яму ўжо не было. Але не было месца і ў Маскве. Сядзець тут, калі яна ляжыць там? І ён зноў вяртаецца ў "Чайку".

Кожны дзень яго бачаць пад белымі калонамі Троіцкага сабора, ля магілы дачкі. Побач з ёю — зямля, яго зямля. Тут — яго месца. Але жывы ў магілу не ляжаш. І, як цямнее, ён вяртаецца ў "Чайку".

А што цяпер у "Чайцы"? Што "Чайка" без Любачкі?

10. Зак. 341.

“Жнівень не за гарамі, а з ім і “Чайка”, і наша мілае возера, і ты, дарагі і любімы...”

Гэтак яна пісала са Свярдлоўска, калі была там на гастролях з тэатрам, яшчэ ў дваццаць дзевятым годзе. І гэта пачуццё любові да “Чайкі” ў яе было моцным да апошніх дзён.

“Калі я буду старэнькай, я прыеду сюды дажываць свой самотны век”. І гэта — пра “Чайку”. Пісала пасля вайны, у сорак пятым. Дзе той цудоўны ліст?

Ён памятаў ці не ўсе лісты, якія яна пісала яму, і ўсё, што пісала, кожны радок з яе лістоў. Але вось ужо і жнівень, яшчэ адзін жнівень без Любы, першы — без яе, ужо яе не бачыць любімая белая “Чайка”, не бачыць яе любімае возера, і ўжо ён, яе любімы бацька, без яе, любімай дачкі. Жнівень, яе любімы месяц, першы жнівень — без яе.

Ён хадзіў па дачы, як чужы ў чужым. Падняцца ў майстэрню не мог, не ішлі ногі. Туды, на гару, іх заўсёды гналі душа, сэрца, ахвота працаваць, але цяпер сэрца было знясіленае і ледзь трымалася ў грудзях, а душа апусцела. Нават думаць не мог пра майстэрню. Яна ўжо быццам не яго чакала. Заходзіў у пакой Любы, запальваў свечку і доўга сядзеў перад агеньчыкам. Гэта было і ўдзень, калі свяціла сонца. Навошта свечка ўдзень? Тушыў, садзіўся да акна і глядзеў у сад. Тут усё, што любіла дачка: пакой, акно, сад. Але яе не было, і таму — пуста. Не, не толькі цяпер адчуваў, як пуста без яе. Гэтак было заўсёды. Даўняе адчуванне, даўняя думка: “*Цябе няма, і ўсё тут пуста*”. Некалі гэтак пісаў ёй у Маскву. Пуста! Выходзіў з пакоя на тэрасу, садзіўся за вялізны, на вялікую сям’ю і шмат гасцей, стол. І зноў не мог доўга сядзець. Тут любіла сядзець яна — яе не было. Пуста. Сыходзіў з ганка ў сад, сцежкай ішоў міма калодзежа да возера. Стаяў на беразе, глядзеў на Удомлю, на белую купальню, на востраў Аржанік — усё дарэшты гаварыла пра дачку, пра яе любоў да гэтых куткоў. Не мог і тут стаяць — ішоў назад у дом. Куды? Зноў, апынуўшыся ў яе пакоі, запальваў свечку на яе любімым кандэлябры, які стаяў на століку, садзіўся ў яе любімае крэсла. На століку пад кандэлябрам стаяла яе запаветная шкатулка. У ёй — лісты. Ён ніколі не заглядаў у шкатулку. Тут жыла яе таямніца. Але ця-

пер яму гэта было дазволена лёсам, і ён дастаў са шкатулкі некалькі лістоў. Адны — яе, пісала яму, другія — яго, якія ён пісаў ёй. Яна берагла. Вось... тое, якое сёння ўспомніў, напісанае ў сорак пятым, у жніўні, дваццаць другога, з "Чайкі" ў Маскву. Яна тады прыехала ў "Чайку" першы раз пасля вайны:

"Сёння ўжо дзесяць дзён, як я тут, [redacted] мне здаецца, што прайшоў усяго адзін дзень. Каб ты толькі ведаў, як добра ў "Чайцы". Тут проста казка, чароўная казка. Возера, неба, сад, цудоўны наш белы дом — ды няўжо ўсё гэта існуе сапраўды, рэальнае, не сон? Пасля чатырох гадоў разлукі якая радасць — вярнуцца ў месца, з якім звязана ўсё маё жыццё з маленства, убачыць старых сяброў, якія так прыветліва мяне сустрэлі. Ох і добра ж тут! Мару: як толькі наладзіцца жыццё, большую частку яго буду праводзіць у "Чайцы". У дом вярнуўся твой любімы цвіркун, ды не адзін, а з цэлай кампаніяй. Пад іх утульную песеньку прыемна пасядзець вечаркам на кухні [redacted] Марыяй Патапаўнай у задушэўных размовах. З Калініна вярнуўся Алёша Рыжык. Ён вызвалены..."

Марыя Патапаўна з мужам Рыгорам Іванавічам жылі ў "Чайцы". Свой дом быў у вёсцы, але тут, як свае людзі, елі, спалі, тут, як для сябе, штосьці рабілі ў садзе, у доме. Што ж, дом вялікі, догляд патрэбны, а яны, людзі працавітыя, сумленныя, за гэты клопат не былі ў страце, і пра іх тут быў клопат. А цяпер? Колькі на іх плечы легла са смерцю Любы? Як без іх управіўся б? І хаваючы, і стол збіраючы. Яны любілі Любу, як дачку. А хто яе не любіў? Хто, можа, не ведаў? Яна была да людзей з усёй душою, як да радні. Гэта — ад яго, бацькі. У яе было шмат ад яго.

"Разам з калгаснікамі святкавала заканчэнне сяўбы. Наш калгас у раёне першы. На свяце была прынятая як дарагая госця. Я нават забыла пра гады, выбівала рускую са старым Хвядосам. Мілы, добры ў нас народ. І моладзь цудоўная. Заўтра пачынаюць касіць".

Гэта яна пісала яму ў Маскву летась, 25 чэрвеня, год назад. Ён тады вярнуўся з Беларусі, быў пад уражаннем ад паездкі на радзіму. Яе голас — як з ягонай душы. Тая самая радасць.

А яшчэ яна пісала яму з "Чайкі": "Тут добра да болю, да слёз". Зноў — нібы з ягонай радасцю, з ягоным болем.

Божа мой! Што ён страціў! Каго страціў! Люба — увесь свет у вачах. Яна і ён — адзін свет. Як без яе?

"З Каурцаўскага балота прынеслі з Любачкай аграмадны кошык маладзенькіх падасінавікаў. Збіраемся па рыжыкі. Іх таксама шмат. На дарожку рыба не ловіцца. Не ведаю, што здарылася? Езджу кожны дзень, і ўсё дарэмна".

Гэта — з ранейшых лістоў. Яна вельмі любіла прыроду, што таксама ад яго, бацькі. Неаднойчы пра гэта пісаў ёй у лістах, падтрымліваў. Вось ліст — у шкатулцы, тры гады назад напісаны, у сорак пятым, першым пасляваенным летам:

Я вельмі рады за цябе, што ты ў сваёй белай "Чайцы", якую бясконца любіш. Як цудоўна ты пішаш пра нашага старога сябра Цвіркуна! Друг ты мой, Любачка! Родная мая! Табе гэта і трэба, табе гэтага не хапала — ты так тонка ўспрымаеш і разумееш прыроду! Яна табе ніколі не здрадзіць...

— Вітольд Каятанавіч?

Ён узняў галаву: насупраць, у прачыненых дзвярах, стаяла Марыя Патапаўна, трымаючы ў руцэ лямпу. Кнот гарэў няроўна, як на ветры, агеньчык матляўся, і святлацені гулялі па яе маршчыністым твары. У рухомых плямах святла і цемені яна была падобная на здань. Ажно адхіснуўся назад у крэсле, яе ўбачыўшы.

— Ты-ы... Патапаўна? Яшчэ тут?

— А дзе ж я цяпер буду? Вы тут, і я тут. Вячэру, можа, сабраць на стол? Рыгор рыбкі свежай прынёс, я пасмажыла.

— Што вы ўсё ля мяне? А дома? І жывёла, і дзеці.

— А там Рыгор. Ён прыйшоў і пайшоў.

Хацеў сказаць, што есці не хоча, але казаў гэта Патапаўне кожны раз, як нагадвала пра снеданне ці вячэру. Яна, душа добрая, перажывала, што нічога не есць, а таму цяпер, каб не перажывала зноў, спытаў:

— Рыгор ужо сёння не прыйдзе?

— Дасць свіням і прыбяжыць.

— Скажы яму, каб адвёз мяне да вячэрняга цягніка. Трэба з'ездзіць у Маскву.

Марыя Патапаўна нічога не параіла, ехаць ці не ехаць, але абрадавалася, што едзе. Апошні час яна часта думала, што хай бы ён адарваўся ад "Чайкі", дзе кожная дробязь нагадвае Любу, ад магілкі, на якую кожны дзень носіць кветкі. Тым больш што ў Маскве жонка Алена Аляксееўна, якая, пакуль у "Чайцы" жыла Люба, амаль не бывала тут і цяпер чакала яго прыезду ў Маскву. Марыя Патапаўна бачыла, што трэці шлюб Вітольда Каятанавіча прынёс яму таемныя, схаваныя ад усіх, хваляванні ад разладу, які быў паміж Любай і Аленай Аляксееўнай. Ён апынуўся паміж іх і, усё жыццё ўсіх мірачы, у сваім доме не мог прымірыць самых блізкіх яму людзей. Цяпер практычны сялянскі розум Марыі Патапаўны не знаходзіў адказу на пытанне яе разгубленай душы: чаму, калі такая бяда, калі Вітольд Каятанавіч тут, не можа адарвацца ад магілкі Любы, яна, жонка, там, у Маскве? І ў той жа час адчувала, што яму трэба ехаць да жонкі.

Пра гэтыя свае думкі і адчуванні Марыя Патапаўна не сказала, але зрабіла ўсё, каб сабраць да ад'езду. Павячэраўшы, развіталіся. Рыгор Іванавіч адвёз Вітольда Каятанавіча на станцыю і пасадзіў у вагон маскоўскага цягніка.

У тое лета ён яшчэ неаднойчы прыедзе сюды, у "Чайку", але ўжо лягчэй будзе пакідаць яе.

Лета скончылася, адгарэла і восень. Час пакрысе як быццам лячыў жахлівую рану на сэрцы, і ўжо Вітольд Каятанавіч усё часцей думаў пра свае карціны. Пісаць у "Чайцы" па-ранейшаму не мог. Цяжка было глядзець вачыма мастака на пейзажы, якія дачка так любіла, і ён прымае рашэнне пакінуць "Чайку", каб вярнуцца да мальберта ў сваёй гарадской майстэрні, пісаць па мінулагодніх эцюдах цяперашнім болем.

Позняй восенню вяртаецца ў Маскву.

Але нечаканая бяда, яшчэ адна, зноў бурыць усе задумы. Ідучы ў майстэрню, ужо на пачатку зімы, ён нечакана падае на тратуары. Хуткая дапамога прывозіць дадому. Дыягназ дактароў жорсткі: інсульт з частковым паралічом рукі і нагі. Хвароба прыкоўвае да ложка.

Пра гэты яшчэ адзін злом жыцця Бірулі ёсць сумнае сведчанне Аляксея Аляксандравіча Маравава, сына Маравава-мастака, Аляксандра Віктаравіча, сябра Бірулі,—

у лісце, напісаным да мастацтвазнаўца А. І. Кац у Калінін:

“На Бірулю вельмі падзейнічала нечаканая смерць яго дачкі. Ён неверагодна яе любіў. Сасуды не вытрымалі, тым больш што яму ўсё даводзілася рабіць самому — ехаць, хаваць. Гэта — замест таго, каб старому чалавеку даць магчымасць пабыць у спакоі, апамятацца. Прайшло гады два-тры, пакуль настала невялічкае паляпшэнне. Тады ён змог цвяроза гаварыць, нават пісаць лісты, на ложку — рухацца...”

Але магчымасць пісаць лісты, рухацца, хоць і на ложку, прыйшла пазней, не ў Маскве. Значна раней, зусім бездапаможны, у нейкія хвіліны прасвятлення, ён неверагоднай сілаю волі прымушае сябе рэальна зразумець свой стан, умовы, у якіх апынуўся, і прымае на першы погляд жахлівае рашэнне ехаць з Масквы на дачу, за чатырыста вёрст ад дактароў у лес, на сваё возера, да магілы Любы.

Ні дактары, ні блізкія людзі яго не падтрымліваюць. Што за трызненне? Але ён настойвае.

Пра гэта сам Вітольд Каятанавіч напіша пазней у знаёмым нам лісце да Панамарэнкі:

Павінен Вам растлумачыць, чаму я, хворы, пакінуў Маскву і паехаў на дачу “Чайка”. Я і ў тым цяжкім стане не мог уявіць сябе, як мастак, без работы над карцінамі. А ў якіх я апынуўся ўмовах? Хоць жыў у сваім, некалі багатым вялізным доме, маімі засталіся тры пакоі, у якіх не было ні святла, ні паветра. У двух пакоях трэба было круглыя суткі паліць электрычнае святло, бо натуральнага сонечнага святла ў іх не было, у трэцім пакоі быў паўзмрок. Не было нават ванны. Нават туалетам карыстацца было цяжка ў доме, перанаселеным чужымі людзьмі. Цяжкахворы, я ляжаў, закрыўшы вочы, пры электрычным асвятленні, а пада мною і нада мною грукатала, бо ішоў рамонт дома.

Яго чакалі на Троіцкім могільніку, каб пакласці, як сказала вартаўніца, побач з дачкою, а ён праехаў міма да “Чайкі”, запыніўшыся на могільніку адно затым, каб паглядзець на магілку Любы. Можа, ён сапраўды хацеў па-

мерці, як сказаў аб гэтым у лісце да Лабанава? Не, сказаў, пэўна, пад нейкі часовы настрой, і гэты настрой не быў галоўным настроем.

Праз два гады ў лісце з "Чайкі" ў Маскву да жонкі Алены Аляксееўны ён выкажацца на гэтую змрочную тэму іначай:

З нагоды маёй выстаўкі я напісаў Герасімаву Сашу, што прыблізна ў другой палове лістапада 1952 года прашу даць мне магчымасць прачытаць свае вершы, каб паслухалі маю развітальную сімфонію і не паміналі ліхам. І яшчэ скажу ўсім, што жыць хачу!

Вось гэты настрой — *жыць хачу!* — вызначаў не толькі думкі, але і паводзіны Вітольда Каятанавіча. Прага жыцця моцная, бо моцнай застаецца прага работы над карцінамі, якія сняцца па начах.

Яшчэ больш выразна ён скажа пра гэта ў тым самым лісце:

Цяжкая хвароба мяне не забіла, а толькі скалечыла, і стары беларус усё яшчэ жывы. Недарэмна ў нашым народзе ёсць прымаўка: "Стары гаршчок два разы жыве".

Калі гаршчок лопне, разваліцца, яго абгортваюць карою з бярозы, бяростаю, ці карою з лазы, і пасудзіна зноў служыць, яе зноў можна ставіць у печ.

Відаць, у беларусаў ад прыроды тыя сілы, што дапамагаюць ім змагацца са смерцю...

Ён дарэчы ўспамінае разбіты гаршчок, які гаспадар абвязвае бяростай ці карою лазы. З горада бяжыць не ад дактароў, а да доктара, які — у поўным сэнсе ягоны — не ў Маскве, а ў прыродзе. Калі нават малады і здаровы задыхаўся ў горадзе, то якое лячэнне можа быць тут цяпер, калі хвароба прыкавала да ложка? Так, ён ужо не зможа класці сцежкі па лясах і балотах з палітрай і стрэльбай, не зможа начаваць на снезе ля вогнішча, хадзіць на мядзведзяў і качак, але ён будзе бачыць, хоць у акно, сонца і месяц, будзе дыхаць чыстым паветрам лесу, саду і возера, будзе чуць, як за акном шапочуць дажджы, мяце

завіруха, шуміць каля берага, пад сцяной дома, Удомля, яму ў акно будуць шкрэбціся на ветры галінка яблыні, лісце, зляцеўшы з дрэва, снег і дождж, за акном будуць спяваць дразды і салоўкі, а доўгімі зімовымі вечарамі, прыгрэўшыся недзе за печчу, зноў будзе заводзіць сваю песеньку цвіркун — усё гэта бяроста, якая не дазволіць выкінуць гаршчок на сметнік, уратуе і верне да жыцця. Ён пакуль што не зможа выйсці з эцюднікам на пейзажы, стаць з палітраю да мальберта, але калі будзе бачыць святло сонца і месяца, снегу і возера, паветра пад пераменлівым небам Удомлі, хоць і ў квадраце акна, усю каляровую палітру свайго саду, лесу і возера, ён будзе без палатна і пэндзля пісаць з гэтай палітры пейзажы. Сюжэты і вобразы падкажа памяць. Колькі ў ёй цудоўных малюнкаў, вобразаў! Іх ад яго не схавае ў цемень ніякая хвароба. Іх хапіла б на ўсіх жывапісцаў зямлі. І яны прагоняць хваробу. Слухаючы галасы і гукі прыроды за акном, ён зможа зноў пісаць. Спачатку будзе пісаць у сваім уяўленні. Урэшце, калі ніякіх гукаў і галасоў не пачуе, калі там, у лесе, надта ціха, ён напіша цішыню, тую самую цішыню, якой просяць сябры. Яны неаднойчы называлі яго чараўніком цішыні, асабліва пасля карціны "Час цішыні. Возера Удомля", і вось ён зноў падорыць ім хвіліны цішыні на Удомлі. Пейзажы, напісаныя ўяўленнем, якога ад мастакоў патрабаваў Рэпін, перамогуць хваробу, паставяць на ногі — да мальберта, бо яго пейзажы не могуць памерці разам з ім.

Гэтак думаў цяжкахворы мастак, пакідаючы Маскву.

ХВАРОБА. РАЗМОВА З ДУХАМ

Жыць — два разы?

Гэтак ён скажа і напіша праз колькі гадоў, а тады, у тую зіму, усе зразумелі дарогу ў "Чайку" як апошнюю — да дачкі, пад белую сцяну Троіцкай царквы.

На дачу яго прывезлі на пачатку вясны. Паклалі ў Любашыным светлым пакоі, і з гэтага часу хранометр пачаў адлічваць месяцы амаль нерухомага жыцця ў ложку.

Дом стаяў халодны, паліць у печах не было дроў. Іх можна было атрымаць толькі ў леспрамгасе, які знахо-

дзіўся ў райцэнтры. Там абяцалі, прасілі пералічыць грошы. Марыя Патапаўна і Рыгор Іванавіч неаднойчы хадзілі туды, за пятнаццаць кіламетраў, пералічылі тысячу семсот пяцьдзесят рублёў, на якія можна было заваліць "Чайку" дрывамі, але іх усё не было. З лесу вазілі галлё, але як галлём нагрэць вялізны дом? Узяліся разбіраць старыя хлявы, платы. Нарэшце сплавам па возеры леспрамгас падагнаў чародку бярвення, набрынялага вадою,— дровы не гарэлі, хоць дыму было шмат.

Вітольд Каятанавіч ляжаў нерухомы, як адрэзаны ад усяго свету, і свет не ішоў да яго, не чуў яго.

Паратункам былі Марыя Патапаўна і Рыгор Іванавіч. Але ў Рыгора Іванавіча работы хапала ў сваім двары ды ў калгасе, часта заглядаць у "Чайку" не ставала часу. Марыі Патапаўне таксама цяжка было разрывацца на дзве гаспадаркі, бегаць з дачы ў вёску, з вёскі на дачу. Там, дома, і дзеці, і свае непрыемнасці.

Бывалі дні і ночы, калі ў доме ляжаў зусім адзін. Самыя цяжкія дні і ночы. Здавалася, што жыццё канчаецца.

З Масквы прыязджала Алена Аляксееўна, прывозіла прадукты. Але яна зноў ад'язджала ў Маскву, і тады кола адзіноты вакол яго зноў змыкалася. Ляжаў і думаў: "Хто цяпер разамкне гэтае кола? Марыя Патапаўна ці Алена Аляксееўна?"

Аднойчы пачуў, як за сцяною ляснулі дзверы. Цёплы праменьчык надзеі крануў сэрца. Але ў пакой ніхто не заходзіў. Можа, кашчавая? Ляжаў, чакаў, ужо хацеў крыкнуць: "Хто там?" — як раптам адчыніліся дзверы пакоя, у акне адляцела фрамуга — уварваўся шалёны вецер. Гардзіны ад акна падляцелі да столі, вецер шугануў у дзверы. Раней ад гэтакага ветру, ад скавыша, вокны і дзверы бераглі, баючыся, каб нічога не паскідаў са сталоў, падаконнікаў, шафаў, каб не паразбіваў вазы і посуд, але на гэты раз вецер уварваўся як паратунак. Мяккі, цёплы, сонечны, ён напоўніў пакой водарам вясны: Вітольд Каятанавіч адчуў і золкую свежасць азёрнай паводкі, і сонечную духмянасць маладых пагонаў, бутонаў, лісцікаў, дыханне сагрэтай зямлі. У пакой заляцелі галасы драздоў, саловак, блізка крычалі чайкі, за садам у лесе прачнулася зязюля. Ніхто нікому не перашкаджаў спяваць, гукаць вясну, цёплую радасць. Сэрца моцна закалаціла-

ся. Вітольд Каятанавіч, закрыўшы вочы, дыхаў гучна, як сам вырваўся з ледзяной зімовай клеткі.

Услухоўваўся ў голас зязюлі, адчуўшы, што зязюля, яна адна, ведае, ці доўга яму яшчэ жыць на любай зямлі. Лічыла, вядома, ягоныя гады. Чые ж яшчэ? Адзін, два, тры, чатыры, пяць, шэсць, восем... Няўжо ўсе — яму аднаму? Любая зязюленька! Няўжо сапраўды ведае, колькі яшчэ жыць?.. Няўжо — восем?..

Вецер шугаў па пакоях, калі з'явілася Марыя Патапаўна. Кінулася зачыняць акно, але Вітольд Каятанавіч спыніў:

— Не трэба!..

— Вы... прастудзіцеся. На вясновым ветры гэта вельмі лёгка.

— Не трэба, Марыя Патапаўна. Дзверы зачынілі — даволі. Акно не трэба. Я чакаў гэтага ветру. Мне сёння лягчэй. Цяпер я папраўлюся. Вясна, Марыя Патапаўна! Я так доўга яе чакаў. Зязюлю чуеце?..

— Я прыбегла вас пакарміць.

— Сядзьце на ложак. Будзем слухаць зязюлю. Зараз зноў пачне лічыць мне гады.

— Колькі ж яна вам налічыла?

— Неверагодна многа. Цэлых восем гадоў! Не верыце? А я ёй веру. Я ўжо нікому не веру. Усе збрахаліся. Веру вам, Марыя Патапаўна, і зязюлі.

— Зязюлі і я веру.— Жанчына села на край ложка, падгарнула яму пад плячо коўдру, паправіла пад галавой падушку і ледзь прыкметна ўсміхнулася.— Вам, Вітольд Каятанавіч, сёння лепш? Вочы чысцейшыя, твар паружавеў. І вось — гаворыце. Слоўкі светлыя.

— Я тады зрабіў памылку, паехаўшы ў Маскву.

— Не трэба было вас пускаць.

— Душа ваша чыстая. Перад усімі. І перад Богам. А я... Мне яшчэ Бялоў сказаў... Памятаеце Бялова, цесляра, які ставіў гэты дом?.. Дык вось ён, як мы тут за сталом сядзелі, сказаў: "Жыві і дому не здраджвай, не здрадзіш — будзеш жыць доўга". Мне не трэба было яго пакідаць. Але цяпер я вярнуўся, і ўсё будзе добра. А там, у Маскве, я ўжо, можа, памёр бы. Я, Марыя Патапаўна, дзіця зямлі, вады, неба. Там, дзе іх няма,— мая турма і мая смерць.

Надвечар зноў застаўся адзін. Павінен быў наведацца Рыгор Іванавіч, ды ўжо сцямнела, а яго не было. Не то санлівасць, не то мроя замружвала вочы, адчуванне было такое, быццам правальваўся ў мяккую яміну, дзе нічога і нікога. Як бы засынаў, але прачынаўся, быццам выплываў з яміны, тут жа засынаючы зноў. У сне пачуў голас. І ад яго прачнуўся. Расплюшчыў вочы. У вячэрнім змроку перад ложкам стаяў мужчына ў чорным доўгім плашчы. Рыгор Іванавіч? Адкуль гэты доўгі чорны плашч? Муж Марыі Патапаўны заўсёды хадзіў у старой куфайцы. А калі не ён, дык хто яшчэ? Вітольд Каятанавіч ціха, колькі тых сіл, спытаў:

— Чаго ты, Грыша, стаіш? Запалі лямпу.

Чалавек дастаў з кішэні плашча карабок, шмаргануў па ім — у руцэ загарэлася запалка, і ў тым святле Вітольд Каятанавіч разгледзеў незнаёмы твар.

— Запаліць лямпу? — перапытаў чалавек.

Вітольд Каятанавіч адкрыў рот, каб адказаць, але сілы не хапіла, і ён, не сказаўшы ні слова, закрыў яго зноў.

На століку ля ложка стаяла лямпа, і госць, заўважыўшы яе, зняў шкло, паднёс запалку да кнота — задыміў агеньчык. Надзеў шкло і зноў, апусціўшы рукі, стаяў перад ложкам. Толькі цяпер Вітольд Каятанавіч заўважыў у яго ў руцэ малы чамаданчык.

— Вы... хто такі? — прашаптаў.

— Не хвалюйцеся. Я ваш сябра.

Вітольд Каятанавіч паспрабаваў прыўзняць галаву, але яна, як свінцом налітая, зноў звалілася на падушку. Голасу хапала толькі на шэпт, і ён захліпнуўся, замоўк. Што зрабілася? Калі прыходзіла Марыя Патапаўна, добра ж гаварыў. Куды дзеліся голас, сілы? Зноў намогся — прашаптаў:

— Адкуль вы? Хто вы?..

Чалавек падышоў бліжэй і рукою дакрануўся да рукі Бірулі, якая ляжала зверху на коўдры:

— Я з Мінска. Беларускія мастакі прыслалі вам грошы на лячэнне.

Ён падняў чамаданчык на столік, дзе стаяла лямпа, адчыніў, дастаў з яго штосьці ў белай анучцы.

— Вось... гэта мы сабралі для вас. Мы... вас любім, і вы павінны адолець хваробу.

Цела паліла гарачыня, твар быў мокры ад поту. Чалавек узяў са спінкі ложка ручнік, выцер ім змакрэлы лоб Вітольда Каятанавіча. Той зноў намогся прыўзняцца насустрач, але галава і на гэты раз звалілася на падушку. Ужо закрыўшы вочы, прашаптаў:

— Я вас чакаў...

Праз колькі гадоў Біруля ўспомніць пра тое з'яўленне начнога госця ў адным з лістоў:

Якой радасцю было для мяне, калі ў вельмі цяжкія дні хваробы — я тады ляжаў у ложку, аддаўшыся на волю няўмольнага лёсу,— да мяне зайшоў незнаёмы чалавек і сказаў, што ён з Мінска, што яго паслалі мае землякі, сябры, якія хоць чым-небудзь хочуць аблегчыць мае пакуты. Убачыўшы, што я вельмі слабы і моцна ўсхваляваны ад яго з'яўлення, ён пайшоў.

Ноччу Вітольд Каятанавіч некалькі разоў бачыў земляка ў доўгім чорным плашчы. У сне? Так. Але, калі прачынаўся, здавалася, што ён па-ранейшаму стаяў каля ложка. Нехта хлябаў дзвярыма. Зноў ён? Ці, можа, Марыя Патапаўна? Чаму зямляча, прыехаўшы здалёк, гэтак хутка пайшоў? І ці пакарміў яго хто ў доме? Хто мог пакарміць? Галодны пайшоў? Дзе заначуе? Каб з дому Бірулі ўноч калі-небудзь пайшоў чалавек, не атрымаўшы прытулку? Ды яшчэ і галодны? Божа! Ці было такое? Ды і чалавек здалёку, тут — у чужым краі, прывёз любоў, памяць роднай зямелькі! Пайшоў, каб не прымушаць хвожага гаварыць праз сілу, хвалявацца? Але хіба ў гэтым супакаенне?

І яшчэ той ноччу Вітольду Каятанавічу здалося, што вакол яго лётае цень. Кволым агеньчыкам гарэла лямпа, і ён бачыў той цень, які то падымаўся пад столь, то соваўся ў акно. Можа, хацеў пакінуць пакой, ды акно было зачыненае, дзверы зямляча зачыніў таксама, і цень ніяк не мог вылецець з пакоя. Потым памроілася, што гэта не цень, а душа. Калі душа, то чыя? Яго, Бірулева? Чыя ж яшчэ? Можа, Любашы? Гэтай думкі ён ані не спалохаўся, наадварот — абрадаваўся. І хоць голасу свайго не пачуў, але спытаў:

"Любачка? Ты?"

Ніхто не адказаў. Але цень, нібы злоўлены ў сіло, замітусіўся на сценах, кінуўся ў акно — дзынкнула шыбка.

“Дачушка? Не бойся мяне. Я рады, што ты тут”.

Ён адчуў, як трэба яму, бацьку, пагаварыць з дачкою, бо хоць яны шмат гаварылі ў жыцці, шмат пісалі адно аднаму, усё не сказалі, не напісалі. Ён мог бы шмат чаго сказаць цяпер, але раптам пачуў іншы голас:

“Я — твой Дух”.

“Мой Дух?.. Як жа гэта так? Я ж яшчэ жывы? Пакуль чалавек жывы, яго Дух не пакідае?”

Загаварыў як быццам са сваім Духам. І той адказаў:

“А я цябе не пакінуў. Я з табою. Мне цяжка, і ты, мой гаспадар, бачыш цень майго гарачага дыхання”.

“Я — твой гаспадар? Што ты кажаш? Хіба не ты заўсёды быў маім гаспадаром? Хіба не ты, Дух, валодаў мною ўсё жыццё? ”

“Гэта так — я валодаў табою. Але ты мог мне здрадзіць, як багата здраджвалі свайму Духу іншыя. Хіба ты не бачыш, як раскалоўся свет, як усюды цела адмаўляецца ад Душы, як цела жарэ і душыць Дух, як Душа пакідае цела, нават калі яно яшчэ здаровае і маладое?”

“Але цела без Душы маладым і здаровым не бывае?”

“Так. Яно тады ператвараецца ў мех з вантробамі, пачынае смярдзець, гніць, само пачынае жыць гніллём, падлаю. І таму гэтак засмуроджана зямля, жыццё на ёй быццам на бойні, смярдзіць гніллём і крывёю. Чалавек робіцца дваісты, каб служыць Сатане і Богу, але служыць аднаму і другому нельга, бо дзе жыве Сатана, там не жыве Бог. Бог ніколі не зміры́цца з Сатаною. І таму, калі чалавека пакідае Душа, той пачынае смярдзець, як падла. А які чалавек, такая і ўся зямля. Ты ж гэта сам бачыш. Багагай хіба не смурод? Ці ўся тая машына, якая абараніла яго ад суда — не машына смуроду? Людзі самі адракаюцца ад сваіх Душ. А ты не адрокся. І таму я цябе не пакіну, пакуль ты жывы. І нават калі перастанеш дыхаць, я буду з табою. Я ўсё зраблю, каб жыццё цябе не пакінула. І пакуль я буду з табою, смерць цябе лёгка не возьме. Смерць і я, твая Душа, і твой дух — вечныя ворагі. Калі ты сам не хочаш памерці...”

“Я хачу жыць! Хачу напісаць тыя пейзажы, што жы-

вуць ува мне. Гэта будуць пейзажы майго развітання з жыццём, якое я так любіў!”

“Яны жывуць у тваёй Душы».

“Я любіў зямлю, ваду, неба і хачу развітацца з імі прыгожа. Я павінен ім штосьці сказаць, чаго яшчэ на сказаў”.

“І ты скажаш...”

Я ляжаў без памяці, правалійшыся ў топкую, як палеская багна, яміну, мне здавалася, што я знікаю. Чуў гэта нейкім кволенькім пачуццём, апошняй ніточкаю сваіх пачуццяў. Але Душа жыла, яна мяне не пакідала, спавядала мяне, гаварыла са мною, ужо амаль нябожчыкам, адганяла ад мяне смерць.

Аднойчы я пачуў, як расчынілася акно. Я расплюшчыў вочы. У пакоі нікога не было. Але хто адчыніў акно? Мне здалося, што яго адчыніў мой Дух.

Гэта адбылося раніцай.

Надвечар мне палягчэла...

БЛАКІТНЫЯ РАЗВІТАЛЬНЫЯ ВЁСНЫ

Вясна 1950 года прыйшла ў “Чайку” не так, як прыходзілі ўсе ранейшыя вёсны. Яе цяплынь і святло рана абудзілі сад, адчынілі вокны пакоя, у якім ляжаў Вітольд Каятанавіч, не пагражаючы яму ні наравістым ветрам з возера, ні вяртаннем халадоў. Пакой напоўніўся сонцам, песнямі драздоў, шпакоў, салоўкаў, усялякай вясёлай птушынай драбязы. У акно залятали жаўтлявыя і стракатыя матылі, стракозы прыносілі плямкі сонейка на празрыстых крылцах. А калі вечарэла, калі вокны зачыняліся на ноч, галасы з саду замаўкалі, Вітольд Каятанавіч ляжаў і ўслухоўваўся ўжо не ў жыццё за вокнамі, а ў самога сябе, чуў, як у ім, у ягонай крыві, у кожнай жылцы і костачцы іграла вясна. Ён, паляўнічы, заўсёды вітаў вясну кожнай жывой тканкаю, фізічна адчуваючы тое, што адчувалі зямля, вада, неба, кожная галінка і травінка, але ранейшае адчуванне было іншым, то было адчуванне здаровага цела, хворае — адчувала інакш. Вастрэй і паўней? Так. Але і больш балюча, калі ад аднаго сонечнага

прамянька, ад шолаху цёплага ветру, ад нейкага птушынага голасу, які чуў усё жыццё, наварочваліся слёзы.

Аднойчы раніцай, пачуўшы ў пярэднім пакоі Марыю Патапаўну і Рыгора Іванавіча, паклікаў іх да сябе, папрасіў падтрымаць і, пераадольваючы цяжар аслабелаатлусцелага ад доўгай нерухомасці цела, падняўся на ложку. Сеў, звесіў з ложка ногі, доўга сядзеў, а пасля, пасмялеўшы, абапёрся на Марыю Патапаўну і Рыгора Іванавіча, устаў, прайшоў два крокі, яны даліся цяжка, але выйшаў на тэрасу. І тут яшчэ мацней здзівіўся: тэраса, сад, двор пахлі не проста вясною, а фарбамі, якімі ён пісаў вясну, ягонай палітраю. Жахнуўся: як даўно не чуў іх? Няўжо, калі памірае цела мастака, то памірае і пах ягонай палітры? Калі гэта так, то цяпер, зноў пачуўшы яго, будзе жыць?

Фарбы і палітра наверсе, у майстэрні, але тут, на белай сонечнай тэрасе, у садзе, Вітольд Каятанавіч чуў іх востра, і гэта абвостранае адчуванне не знікала.

Неўзабаве ён напіша ліст у Мінск — Панамарэнку:

Я жывы...

Мая прага жыцця, мая любоў да жывапісу мацнейшыя за смерць.

У тыя дні, пішучы ліст, ён ужо будзе ў садзе з эцюднікам. Стаяць перад ім не зможа, не ўтрымаюць ногі, але ён будзе працаваць, седзячы ў крэсле. Левая рука не зможа трымаць палітру, але правая ўжо не захоча выпускаць пэндзаль. Яшчэ ён не рызыкне выходзіць за межы саду, тым больш — на паляўнічыя сцежкі, але будзе пісаць сад, бераг Удомлі, яе далячыні, неба, ускраіну суседняй вёскі, хлявы, дарогі, якія вядуць ад дома ў палі і лясы. Што пісаць — не галоўнае. Злавіць непаўторны міг у прыродзе, напоўніць яго пачуццём, сэнсам, каларытам — вось што трэба. А гэта — ад вастрыні перажывання, ад свайго болю.

Ён піша эцюды. На большае сілы пакуль што няма. Але эцюды, як заўсёды, набліжаюць да карціны. Гэта ён ужо адчувае. Эцюды вясны — дарога ўваскрэсення, пошукаў самога сябе, тут усё маладое, у пачуцці і бачанні, нібы піша, вярнуўшыся ў маладосць. Колькі разоў, узіра-

ючыся ў рунь, выкінутыя да цяпла парасткі, пупышкі, пялёстачкі, слухаючы птушак, раптам лавіў сябе на знаёмым пачуцці, якое некалі ўжо здзіўляла, уражвала. Калі дакладна — успомніць не мог, але было і было даўно. Адчуўшы паўтор маладога пачуцця, ажно ўвесь скалануўся: як можа ён, стары і хворы чалавек, толькі-толькі адступіўшы ад мяжы паміж жыццём і смерцю, адчуць свет, як некалі, молада?

Але ўжо настае лета, а з ім — іншыя фарбы, іншае святло. Вясна не вылілася ў карціну. Не хапіла смеласці? Страціў яе за час хваробы? Пісаць лета? Але яно звычайна не хвалявала душы. Ды і што за лета? Дажджы не спыняюцца, нібы гэта восень. Калі-нікалі неба яснее, распагаджваецца, але зямля не паспее абсохнуць, як ліе зноў. І гэтакае ўсё лета. З дажджамі і вятрамі пачынаецца восень. Надвор'е гняце душу мацней, як хвароба. З дому не выйсці. Застаецца адно: сядзець за сталом ці ляжаць у ложку, думаць, глядзець у акно, чакаць лепшых дзён, пісаць лісты, а паміж імі — старонкі проста роздуму, шчырасці. Невядома — каму, навошта?..

Цяжка. Прычына нават не ў тым, што лета жахлівае. Такая і восень. Плешчуць, не суціхаючы, дажджы. Ліўні. Удомля паднялася на паўтара метра, выйшла з берагоў, на лугах затапіла стагі сена, прыйшла ў сад. Навальнічныя вятры, цяжкія хвалі параскідалі каля берага ўсе нашы дровы. Ад берага іх панесла да плёсу. Акрамя таго, у доме няма ні кроплі газы, няма свечак. Дні і ночы за вокнамі, за сценамі, у комінах выюць лютыя вятры. Халодна і цёмна. Нервы агаліліся. Цяжка...

Ад ранніх халадоў на беразе Удомлі раней, як звычайна, пажоўклі бярозы. Але за імі, нібы варта, шчыльнымі купінамі стаяць зялёныя ялінкі. Яны збягаюць, быццам па рэчышчы вясновага ручая, паміж узгоркам, на якім стаіць дача, і калгасным полем да возера, зліваючы ў яго і жаўкву, і чырвань, і шэрань, і зялёніну няўдалай восені. Ад гэтай ранняй палітры, змытай з пагоркаў у возера, яно не толькі сіняе, але і шэрае, і пажоўклае. Дый не адна Удомля гэтак пагасла, абмылася не сваімі фарбамі. Неба таксама шэрае, пажоўкла ад заўчаснай

змены вопраткі на зямлі, пажоўкла і зазелянела, а жаўква з зелянінаю даюць яшчэ большую шэрань, цяжкую, з напамінкам блізкай зімы. Эцюд? Не, гэта — карціна. Просты і ясны сюжэт — простая хай будзе і назва: “Бераг возера. Асенняя чырвань”. Цяжкаватае неба? Можа, і так. Але куды дзецца ад хваробы, якая гняце сваім цяжарам? Ды і ад восені. Зіма з яшчэ большай жорсткасцю заганяе ў дом. Вясновыя, летнія, восеньскія дні абяцалі вывесці на ранейшыя сцежкі, але зіма адбірае светлую надзею: снег, каўзата, мяцеліцы робяць кожны крок небяспечным. Вітольд Каятанавіч з дапамогай Марыі Патапаўны і Рыгора Іванавіча пераносіць мальберт у пакой, дзе стаіць ложак. На мальберце ўсё яшчэ “Бераг возера”. Ён здымае карціну з мальберта і просіць Рыгора Іванавіча нацягнуць на падрамнік палатно крыху меншае. Пісаць зіму? Седзячы ў пакоі? Па памяці? Бачачы яе з акна? Гэтак пісаць зіму не будзе. З чыстым палатном на мальберце будзе чакаць наступнай вясны. Ён напісаў шмат вясновых эцюдаў, якія просяцца ў карціну. І ёсць задума карціны. Даўно, яшчэ да хваробы, неаднойчы любаваўся прыходам вясны праз варотцы сваёй сядзібы, як яна падкатвала пад дом з лесу па алеі ці, дакладней, прагалам між бяроз і ялін ■ усходу. Там, за прагалам, глыбокая перспектыва, заледзянелы сакавіцкі наст маляўніча збягаецца з даляглядам. Святло адтуль мяккае, асабліва ранняй вясной, на золаку,— вітае “Чайку”. А пярэдні план — бераг “Чайкі”: лёгенькі, зліты з падлескам частакольчык, адчыненыя на поўніцу, як толькі снег і лёд на зямлі дазваляюць, варотцы ў свет, да святла за прагалам, на даляглядзе, і дарога ад дома ў той свет. Усё ёсць на эцюдах. Але гэта — карціна. І яе трэба напісаць цяперашнім станам душы, жаданнем кінуцца ў далёкі лясны далягляд, у тое святло — з журбою, болем і надзеяй. Тую, пакуль што недасягальную, але знаёмую, зведаную раней радасць наблізіць да сябе, запрасіць праз адчыненыя варотцы ў госці. Гэта можна пісаць цяпер. Па эцюдах, па памяці.

А пакуль мальберт стаіць з чыстым белым палатном, і Вітольд Каятанавіч не асмельваецца падысці да яго з палітрай і фарбамі. Нагледзеўшыся на белы квадрат, садзіцца да стала і на меншым белым квадраце, на аркушы паперы, выводзіць буйнымі літарамі:

ДАРАГІ СЯБРА ЛАБАНАЎ!

Падумаўшы, закрэслівае напісаны радок, які здаецца халаднаватым, афіцыйным, і почыркам, непадобным на ранейшы прыгожы почырк, піша:

Дарагі мой Віктар Міхайлавіч!

Сардэчна дзякую табе за твой ліст. Ён сагрэў мяне такой цеплынёю, якую рэдка бачыш у нашы дні ад людзей...

Ліст да Лабанава — не проста ліст, не адзін з многіх, напісаных за жыццё лістоў. Ён — як тыя варотцы ў свет, грэе далёкім, родным, але ўжо адгарэлым святлом. Ён — вяртанне ў пражытае, самае дарагое. Вяртанне да самога сябе, у сваю маладосць. Вітольд Каятанавіч піша яго не адзін дзень — дзень за днём. Па вечарах, калі зааконны свет у цемені і святло толькі тут, у ягоным пакойчыку, ад каміна, у якім гарыць бярозавае паленца, ды ад свечак ці лямпы. Гэта і не ліст. Гэта — размова сам-насам з тым, што было. Тут нішто не павінна распыляць думкі, адчуванні. Нават белы квадрат палатна з падрамнікам на мальберце Вітольд Каятанавіч завешвае посцілкай, каб не думаць пра яго, каб яго не бачыць. Увесь там — у пражытым.

Размова з мінулым прыходзіць як вострая неабходнасць. Больш таго — у доўгія зімовыя вечары ля каміна Вітольд Каятанавіч адчувае, што калі зязюля не зманіла, калі яна сапраўды адлічыла яму нейкія гады на гэтым цудоўным свеце, дык усе гады і дзянёчкі, да самага апошняга, будуць гадамі і днямі яго развітання з дарагімі сэрцу людзьмі, зямлёю, дрэўцамі, кусточкамі, птушачкамі, вадою, азёрамі і рэкамі, якія ён так любіў, з небам, на якое маліўся ўсё жыццё, са сваімі эцюдамі і карцінамі, напісанымі і ненапісанымі, з бацькаўшчынай, Зосяй, Любай, з усімі Гаўрыламі, Петракамі, Апанасамі, з мядзведзямі і зайцамі, якія застаюцца жыць у яго любімым лесе. Не, ён не мог памерці, не развітаўшыся з усім дарагім, што на гэтай зямлі. Душа раптам не памірае. Як паміралі вялікія настаўнікі? Талстой як паміраў? Хіба ён не рыхтаваўся да смерці доўгія і доўгія гады? Хіба яго духоўныя пакуты, пошукі сэнсу

жыцця і веры не на дарозе да курганка пад высокім святлом зялёнай палачкі? Ці Левітан? Хіба “Над вечным спакоем” — не развітанне з зямлёю, вадой і небам? І што такое ўвесь яго боль, як не боль прадчування нябыту, як не развітанне з жыццём? Усё ў ім развітальнае: і карціны, і каханне да Турчанінавых, і дружба з Чэхавым. Тут сакрэт ягонага болю: рана пачаў развітвацца з жыццём. Нават кахаў — як развітваўся. Папракалі за эгаізм. Але яго не разумелі. Так, свет рана замкнуўся вакол мастака, ён паглыбіўся ў свой унутраны свет, у сваю душу. Нават дружба з Чэхавым не вылілася чэхаўскім настроем, чэхаўскім матывам і вобразам на ніводнай карціне Левітана. Але ўсё гэта ён, Вітольд Каятанавіч, зразумеў толькі цяпер, калі сам, адчуўшы непазбежнасць развітання са светам, зачыніў вокны і дзверы, апусціў на вокнах шторы, белы квадрат палатна на мальберце схаваў пад посцілкай, калі адключыўся ад усяго, што акружала, застаўся адзін на адзін з агеньчыкам у каміне. Вось ён які — Левітан. Яго боль — боль развітання. Вось дзе загадка! І ён, Біруля, гэтага не мог спасцігнуць раней, бо ён іншы, ён пісаў — як уваходзіў у жыццё, усе гады да самай глыбокай старасці пісаў кожную карціну як карціну сваёй першай сустрэчы з жыццём. А Левітан — як развітваючыся. І ў гэтым яны розныя. Вось у чым вучань не сышоўся з любімым настаўнікам. І таму, толькі таму, так доўга не мог зразумець боль настаўніка.

Тут ужо не загадка талентаў. Загадка лёсу? Ён, Біруля, быў паляўнічым. Левітан таксама хадзіў у лес са стрэльбай, але як хадзіў? Нібыта з кіёчкам. А вучань? Успомніўся бацькаў кухар Антось — вунь хто першы даў яму, малому, стрэльбу ў рукі. Колькі тады было? Шэсць, сем гадкоў?

Паляванне многае высняла ў ім, Бірулю, як у мастаку. І калі развітвацца з усім, што дарага, люба, што вызначыла лёс, жыццё між людзьмі ў прыродзе, у мастацтве, дык трэба яшчэ і паляўнічая споведзь. Так паралельна з лістом да Лабанава, у адзін з тых зімовых вечароў, Вітольд Каятанавіч кладзе перад сабою чысты аркуш паперы і зверху на ім выводзіць вялізнымі літарамі:

ПАЛЯВАННЕ.

Ніжэй — радкі прысвячэння:

Вам, смелым паляўнічым, хто ведае таямніцы лесу; вам, хто жыве ў шэрых хатах і чуе стогн завірухі; вам, хто разумее гоман ветру, сустракае і праводзіць зоры...

Пад радкамі прысвячэння — пачатак споведзі:

У Беларусі вакол мяне было шмат паляўнічых. Хадзіць на паляванне я пачаў без стрэльбы з нашым кухарам Антосем. Ішоў годна, несучы ягоны ягдташ, не даючы яму забітых ім зайцоў і птушак. Потым Антось даў мне стрэліць са свайго ружжа па сойцы, якая сядзела на елцы. Вялікім было хваляванне, калі шэра-карычневая птушка з блакітнымі пёркамі на крылах камячком звалілася на зямлю. Антось быў задаволены:

— Малайчына. Першы раз стрэліў і не спудлаваў. Будзеш паляўнічым...

Ёсць у Вітольда Каятанавіча і ўспамін, які пачынаецца з немімалётнага радка:

Яшчэ юнаком я пачаў паляваць адзін...

Гэта — ці не пачатак асэнсаванай дарогі да самога сябе як мастака. І больш таго — як чалавека. Дарогі ў паэзію жыцця і прыроды. Праз паляванне, якое толькі і магло звесці найбліжэй, тварам у твар, з кожнай галінкай і птушкай, з кожным лясным голасам і зверам, з кожнай таямніцай у прыродзе.

Успамінаючы сваё доўгае паляўнічае жыццё, мастак запіша і яшчэ адно цікавае назіранне:

Як жывапісец, я зразумеў вельмі шмат з таго, што можа спасцігнуць толькі паляўнічы, які ва ўсе поры года зжываецца з прыродай, чуе дыханне і гоман кожнага дрэва, кожнай лісцінкі ў любое надвор'е, у розныя часы дня і ночы. Яе гукі — размова, якая то заціхае, то раптам зноў ажывае, у якой ёсць і пачуццё, і думка.

Якая б ціхая ні была ноч, а перад самым світаннем, на золаку, старая асіна, што стаіць на ўзлеску, абавязкова прашэпча ў трывозе сваю малітву...

Думаючы пра лёс кожнай знаёмай рачулкі, стромы ці ровіка, якія ўначы схаваюць ад ветру, кожнага гаёчка і бора, у якіх знаходзіў натхненне, і разам з тым пра лёс сяброў-паляўнічых, Вітольд Каятанавіч неаднойчы згадае і запіша ў сшытачку назіранні і разважанні, карані якіх у народным паляўнічым вопыце, у маралі. Ён выказвае свае погляды на жыццё са стрэльбаю, на правілы паводзін чалавека ў прыродзе і радуецца, якім высокім гуманізмам і патрыятызмам кіраваліся яго сябры, аднадумцы па мастацтве, настаўнікі, з якімі жыў, пісаў і паляваў. Часта думае пра Сцяпанава, які быў самым блізкім па поглядах, разуменні і адчуванні прыроды. Успамінае, як аднойчы Сцяпанаў і Бакшэеў спяшаліся на цягу, баючыся спазніцца. Нягледзячы на спешку Сцяпанаў раптам, пачуўшы нечаканую песню дрэва пад ветрам, спыніцца, заслухаецца, забудзецца на цягу, а калі Бакшэеў пачне, злуючы, падганяць, раскіне на ўсю шырыню рукі і ўзмоліцца: "Божа любы! Не будзе нас на гэтым свеце, а прырода застанецца такой, як цяпер, цудоўнай! З чым балюча развітвацца? З ёю — з прыродаю!.."

Адкуль гэтая мудрая сардэчнасць? Пра гэта Біруля таксама думае. І вось ад Сцяпанава, ад захаплення настаўнікам ідзе думкаю ў народ, да мастакоў старэйшага пакалення. Што сказаў Несцераў? "Прaнішнікаў і Пяроў былі паляўнічымі тургенеўскага тыпу, яны вучылі нашага Сцёпачку любіць паляванне за тое, што адбываецца ў прыродзе ў час цягі — любіць паэзію палявання". Ён, Біруля, неаднойчы перажываў, што не ўдалося паляваць з Пранішнікавым. А мог бы. Калі вучыўся ў вучылішчы, у Пранішнікава. Не асмеліўся далучыцца да старэйшых? Між іншым, пра Пранішнікава як паляўнічага ведаў усё — ад Сцяпанава. Стары кожны раз вяртаўся з палявання хворы, у яго былі слабыя лёгкія, прастуджваўся, кашляў, але жыць без палявання не мог.

А паляўнічы Саўрасаў?

А Шышкін — як паляўнічы?

А Куінджы, які аднойчы заплакаў, убачыўшы, як прыгожа садзіцца за ракою сонца?

Пра кожнага з іх, выдатных жывапісцаў і паляўнічых, Вітольд Каятанавіч скажа хоць радок, хоць слова.

Саўрасаў — пачатак разумення рускай вясны, любові вясны...

Шышкін? У кожнага дрэва свая душа. Набяжыць ветрык — і кожнае дрэва скажа штосьці сваё, сваім голасам. Лясны цар Шышкін чуў гэта як ніхто іншы.

Астраухаў. Хто-небудзь са мною, магчыма, не згодны, але яго "Сіверка" — найвялікшы пейзаж, шэдэўр...

Пайлаў?.. Не магу забыць яго расказ, як ён малым хлапчуком аднойчы сядзеў з вудачкай на рацэ і ўбачыў старога — той таксама сядзеў на беразе і думаў. Да вады прыляцела чапля. І вось хлопчык пытаецца: "Дзядуля, што ты робіш?" І той адказвае: "Па вечарах сюды прылятае чапля, па начах яна тут корміцца, а я прыходжу, сяджу і назіраю, любуюся ёю". Як жа гэта цудоўна заўважана: "А я назіраю, любуюся ёю"...

Вітольд Каятанавіч запісвае свае думкі пра Сурыкава, Левітана, Макоўскага, Касаткіна, Рэпіна. Ён ставіць любімых мастакоў у акружэнне прыроды, углядаецца ў іх арганічныя сувязі з ёю, у іх лепшых мастацкіх палотнах бачыць высокі паэтычны дар, які ад прыроды, ад яе разумення і адчування. Пра некаторых, каго любіў асабліва моцна, атрымліваюцца цэлыя апавяданні, як пра Левітана.

І ўсё гэта, кожны радок успамінаў,— светлы сум развітання. З дарагімі сэрцу мастакамі, паляўнічымі. З прыродай. З мінулым, пражытым у лясах, балотах, палях.

Ад успамінаў святло адбіваецца на яго самога, і ў гэтым святле мы бачым Вітольда Каятанавіча тым самым: у старой паляўнічай куртцы, высокіх ботах, аблавухай шапцы, на адным плячы — эцюднік, на другім — стрэльба, з адной кішэні тырчаць пэндзлі, загорнутыя ў анучку, з другой — анучка, у якой цюбікі з фарбамі, і ў тых самых кішэнях — патроны. Гэтакім яго бачылі ва ўсіх вёсках, дзе ён жыў, паляваў, пісаў. Тут, у народзе, як пра паляўнічага, пра яго разышлося шмат расказаў, успамінаў, легенд — пра яго сустрэчы з мядзведзямі, ваўкамі, лісамі, пра тое, як ён страляў — наўскід на заказ, дакладна ў вока ці ў птушыную дзюбу,— пра яго смеласць, пра яго стрэльбу, пра яго сабаку. Раённая газета пісала, што Біруля ўзяў адных мядзведзяў — сорак восем, спасылаючыся тут

жа на спрадвечную ў народзе думку, што самы мужны і ўдалы паляўнічы жыве да свайго саракавога мядзведзя. І гэта — праўда. Калі дзе-небудзь аб'яўляўся небяспечны мядзведзь, шатун, які паляваў за людзьмі, браў хатнюю жывёлу, людзі прыходзілі да Бірулі, каб ён іх ратаваў. І ён адразу адпраўляўся шукаць мядзведзя. Аляксей Аляксандравіч Мараваў пісаў: "Ён заўсёды дакладна ведаў, дзе ў любую пару года, у любы час дня і ночы, у любую пагоду знаходзіцца звер, птушка. І ніколі не памыляўся. Ён адчуваў прыроду сэрцам". Звера браў заўсёды, але дадому вяртаўся звычайна без трафея: дзічыну пакідаў сябрам, дзе-небудзь у вёсцы, у хаце, якая сагрэла пасля палявання. Той жа Мараваў заўважаў: "На паляванні Вітольд Каятанавіч быў ні на каго не падобны. Ён не глядзеў на паляванне як на адпачынак ці здабычу звера, птушкі. Калі б ні гаварыў пра паляванне, гэта заўсёды была размова пра прыроду, яе стан, вобразы, пра назіранні мастака ў прыродзе, а працэс палявання, трафеі адступалі на другі план". Пра гэта сам Вітольд Каятанавіч сказаў так:

Бываюць радасці, якія хвалююць неверагодна моцна. Да мяне яны прыходзяць асабліва тады, як я адзін, сам з сабою, калі вясной ці ўвосень я на паляванні, блукаю па нашых бясконцых палетках і пералесках з фарбамі і са стрэльбаю, не ўзяўшы з сабою нават сабакі, каб яна не пужала цішыню, а з ёю разам успаміны і пачуцці, якія авалодваюць мною. У маўклівых назіраннях вечара, сутоння, золаку я падоўгу слухаю цішыню і сваё сэрца, якое ўсхвалявана б'ецца ў грудзях...

Ён паляваў у тыя часы, калі звера і птушак было вельмі многа. Пакінуўшы дом, як успамінаў Мараваў, усяго на гадзіну, можна было прынесці поўную сумку дзічыны.

А Вітольд Каятанавіч, бліскучы стралок, пакідаў дом на дні, на тыдзень і часта вяртаўся без трафеяў.

Зімовыя вечары пачыналіся рана, цягнуліся доўга. Біруля звыкся са сваёй адзінотай, не адчуваў сябе адзінокім, калі думкамі і душою авалодвала мінулае, пражытае ў мастацтве і прыродзе, сярод сяброў, любімых лю-

дзей. І ледзяны дождж за акном, і злосны вецер мяцеліцы, і глухое, як з мёртвых нетраў, выццё ваўкоў, што падбіраліся блізка да дома, вылі пад вокнамі, адчуваючы ў доме знясіленага, ужо не страшнага ім паляўнічага. Успамінаючы, жыў не адзін. Гэта былі цудоўныя вечары і ночы ўспамінаў. Горш тое, што не мог доўга пісаць. Стамлялася рука, балела плячо, у вачах пачыналі гуляць кругі святла і цемені. Тады клаўся на ложак і ўспаміны ўжо не запісваў. Мог чытаць. Зноў даставаў лісты з Любашынай шкатулкі.

Асабліва часта ў рукі трапляўся ліст, напісаны ў пару, можа, самых вялікіх спадзяванняў на Любу:

Дарагія Любачка, Нюрачка, Міцюша!

Вялікае сардэчнае вам дзякуй за памяць, за ласку. Усё, што датычыць вас, вашы перажыванні, настрой — усё гэта блізкае мне. Скажу больш: хацеў бы на закаце свайго жыцця дапамагчы ўсім вам жыць, часам падказаць, параіць, парадавацца вашымі радасцямі. Я так палюбіў вас усіх, вашу студыю, вы мне ўсе такія блізкія пасля "Чайкі", і я ўжо не ўяўляю "Чайкі" без вашых галасоў, без мільгацення ў садзе вашых сукенак. Вы запалілі мяне маладосцю. Пуста без вас. Калі я бываю на Удомлі, на станцыі, заўсёды гляджу на тэатр, у якім вы гралі. Успамінаецца вечар пасля дажджу, недзе ў палях крычаць перапёлкі.

Як хочацца быць з вамі!..

Цяжка было чытаць гэты ліст, не перапыняючыся, не адплываючы ледзь не ад кожнай яго фразы да Любы, яе сяброў па тэатральнай маладзёжнай студыі, з якою яна прыязджала ў тое лета ў "Чайку". Тады яму здавалася, што яе маладосць — працяг яго маладосці, што старасць — пара не толькі не сумная, але шчаслівая, калі побач маладое жыццё і ты не адгарадзіўся ад яго, ты яму, маладому, патрэбны. Ён тады, можа, мацней як калі-небудзь яшчэ, раней ці пазней, адчуваў не абавязак, а радасць быць падтрымкаю маладым талентам, і гэта была як бы не яго асабістая радасць, а традыцыя інтэлігенцыі, якая бачыла ў гэтым свой лёс.

Вас хвалюе стан студыі? У сённяшнім жыцці яна і не можа быць іншай. Якія цяпер выкладчыкі? Адны стаміліся, іншыя хочуць самі выгадна ўладкавацца, вылучыцца, набыць папулярнасць. Хіба яны працуюць дзеля таго, каб вам даць, забыўшы пра сябе?

Памятаю, як вялікія мастакі адносіліся да моладзі. Ім не трэба было сябе высоўваць. Яны былі богі. Сваю працу любілі дзеля мастацтва. Мэта жыцця была — праца. Памятаю, як Рэпін, Сурыкаў, Макоўскі гаварылі: "Маладыя, нібы воск, паддаюцца любым формам, у кожным трэба намацаць матэрыял". З аграмадным аўтарытэтам, імем, талентам як яны нас запальвалі, якія ў нас з імі былі гутаркі далёка за поўнач! Яны нас любілі, глядзелі на нас як на дзяцей, якім трэба перадаць спадчыну. Але гэта былі вялікія людзі. Цяпер гэтакіх аўтарытэтаў няма. Вазьміце сваю студыю. Адзін Пятроўскі, і той падбіўся, стаміўся. А самае сумнае, што нідзе яшчэ, як у тэатры, няма столькі інтрыг, хітрых падкопаў, дробязнага самалюбства. Мяшчанства не дае сумленна працаваць, не дае жыць, атручвае юныя душы. І ўсё ж — будзьце мужныя, не паддавайцеся расчараванням. Мастацтва — шлях цярністы, але бываюць такія светлыя, такія радасныя хвіліны! Я ўпэўнены, што жыццё вас прызнае. Вы яшчэ маладыя. Трэба жыць, жадаць, упарта імкнуцца да мэты, і не жыццё вас пераможа, а вы пераможаце жыццё!

А можа, ужо тады, пішучы ліст, ён развітваўся з жыццём? Ці не гучаць тут ноткі развітання? Можа, сам таго не ўсведамляючы, выконваў непазбежную місію развітання? Хіба ў тых адносінах, якія былі да моладзі ў Паленава, Левітана, Макоўскага, Пранішнікава, у той іх бязмежнай шчырасці са сваімі вучнямі не было адыходнай мелодыі? Можа, адчуванне гэтай мелодыі і нараджала адносіны вялікіх настаўнікаў да моладзі як да сваіх нашчадкаў? Гэта — так натуральна! Бо гэта — эстэтыка самога жыцця, калі яно не парушана хлуслівымі палітыканамі, маралістамі, рознымі там наватарамі, чырвонымі ці карычневымі. А ён, Біруля? Хіба не захапляўся сваімі настаўнікамі? Хіба ён не браў ад іх усё іх багацце? І чаму ён павінен быць іншы?

Толькі цяпер зразумеў, што таемна, натуральна ў ім не сёння прачнулася мудрасць па-людску развітацца з жыццём, сказаць маладым, адыходзячы, што мог і хацеў сказаць. І ўжо свой стары ліст чытаў быццам першы раз.

У гадзіну ночы сяджу каля каміна, слухаю, як плача мяцеліца, і думаю, думаю пра вас усіх, бачу вас, чую вашы галасы, і так хочацца паклікаць вас, насцярожыць, прыгрэць...

Мае любыя! Мае добрыя! Беражыце адзін аднаго, памятайце, што ў кожнага з вас ёсць балючыя раны. Не варушыце іх. І без таго яны смыляць.

Цалую вас, дзяцей "Чайкі". Яна ўсіх вас чакае. Яна вас заўсёды аблашчыць белымі крыламі, дасць адпачынак, неабходны кожнаму, бо вы жывяце нервамі і ад нерваў згараеце...

Чайку не забывайце...

З глыбокай любоўю да ўсіх вас
Віт. Бялыніцкі-Біруля.
P. S.
Усе вы павінны жыць разам...
У сяброўстве — сіла...

Што гэта? Бацькоўскі наказ, завяшчанне? Так. Але і большае. Прадбачанне бяды, што насоўвалася на моладзь, на яе чыстыя душы, якая пагражала затапіць маладую чысціню багнаю страху, паклёпу, мяшчанства? І гэта — так. Вітольд Каятанавіч шмат ведаў, бачыў і прадбачыў. Жыццё абяцала навальніцу — ён яе чуў.

Адно не прадбачыў — што, развітваючыся з маладымі, яму суджана пакінуць любы свет пазней за шмат каго з іх, маладых, пазней за Любу.

Доўгія, да поўначы, думкі пра дачку заўсёды вялі да кашмарнай ночы, калі цяжка было адрозніць, дзе сон, дзе ява, і гэтая ноч выдалася не лягчэйшая. Заснуў пад раніцу, але неўзабаве прачнуўся: над Удомляю гучаў звон царквы Мікола на Стане — была бацькоўская субота, масленка, і ў акно глядзела яшчэ белае, праз снежныя завеі, вясновае сонейка.

Вітольд Каятанавіч падняўся, запаліў свечку і зноў пагасіў. Галава была цяжкая, балелі вочы, нямеў левы бок, і ён доўга сядзеў на ложку, баючыся стаць на ногі. Але стаў, выйшаў, трымаючыся за сцяну, з дапамогай кійка, у суседні пакой, прынёс палатно на падрамніку, якое там стаяла з восені. Мінулым летам задумаў напісаць лён у час цвіцення, калгаснае поле на ўзгорку за садам. Дачка любіла тое высокае, з нахілам да возера, поле, калі лён зацвітаў. Яна часта гуляла сцежкаю па-над возерам, захопленая разлітым па полі блакітам. Даўно марыў напісаць гэта палатно, даўно напісаў бы, але ўсё думаў, што блакітнага поля ды блакітнага неба мала, трэба яшчэ нешта для карціны, хоць якая дробная дэталька, і не знаходзіў яе. А мінулым летам адчуў, што ніякай дэталькі не трэба, трэба напісаць адно блакітнае поле і блакітнае неба, у гэтым суцэльным блакіце будзе гук, які ў ім некалі знайшоў Левітан, будзе музыка, падобная на Баркаролу Чайкоўскага, якую так любіў, і яна, музыка, з глыбінёю блакіту зняжа зямлю і неба, яшчэ раз адгукнуўшыся Ісаку Ільічу. За эцюды поля ўзяўся з захапленнем. Нават паспеў пачаць карціну. Адчуваў, што атрымаецца развітанне з Удомляй, яшчэ раз — з Левітанам, з Любашай. Глыбозны блакіт поля і неба аб'яднае натуральная срабрыста-перламутравая смуга, і яна будзе нагадваць пра возера, якое побач. Ужо знайшоў тон, адчуў блакіт праз срэбра, гарачае летняе паветра, якое павінна аб'яднаць прастору поля з глыбознай прасторай неба. Закончыць работу ў час цвіцення льну не паспеў, пісаць па эцюдах не асмеліўся. Цяпер паставіў карціну побач з мальбертам на крэсла, насупраць акна, і падумаў: лён па льне ніхто не сее, і сёлета ці не засеюць тое поле жытам?

З думкамі пра карціну адседзеў на ложку ўсю раніцу, чакаючы Марыю Патапаўну. Але яна не ішла. Хацелася не так чаго-небудзь з'есці, як выпіць добрага чаю ці кавы. Што надумаў! Устаў з ложка, каб выйсці на кухню, але адчуў, што да кухні не дойдзе. Пастаяў, трымаючыся за спінку ложка, зрабіў два крокі да стала, на якім ляжалі паперы. Напісаць ліст у Маскву? Як там жонка? Чаму не едзе? Сказаць, што чакае яе? Нагадаць пра сябе?..

І Вітольд Каятанавіч піша адзін з самых невясёлых лістоў:

Паважаная Алена Аляксееўна!

Пра што марыць забыты, выкінуты лёсам з жыцця так званы Вітава? Ён марыць пра лыжку супу і пра кубачак смачнай кавы. Атрымаўшы іх, ён удзячна ўсміхнецца — будзе рады і шчаслівы...

Цяпер я ведаю, што такое лёс, як ён можа гуляць з чалавекам. То ўздыме высока, то кіне ў бездань і — ані следу...

Але ў бездань я не збіраюся...

Ваш некалі Вітава.

2.20 папоўдні. "Чайка". 1952.

Паклаў ліст у канверт, напісаў адрас, заклеіў, лёг у ложак і адразу заснуў.

Толькі надвечар прыйшла Марыя Патапаўна. Зварыла, пакарміла і панесла ягоны ліст, каб кінуць у вёсцы ў сінюю паштовую скрынку.

Сцямнела. Вітольд Каятанавіч запаліў лямпу і сеў за стол, за паперы. У апошнія дні ён часта ўспамінаў сялян, з якімі пашчасціла сысціся, пасябраваць, успамінаў пра сумесныя з імі паляванні. Прыгадалася, як паляваў на лісу, на кабана, на мядзведзя, на глушца, на зайца, на воўка. Якія былі дзянёчкі! Хацелася пра кожнае паляванне напісаць, пра кожнага паляўнічага — мудрая была б кніга.

Але святое жаданне азмрочыла адчуванне, што дарэмна напісаў ліст жонцы без дабрыні і пяшчоты. Можа, ёй няма як прыехаць?

І ён піша іншы ліст, каб заўтра ж раніцай адправіць, наўздагон сённяшняму.

Алёнушка, памятай пра мяне, не забывай, яшчэ я вам з Іллюшам згаджуся. Яшчэ вы таксама дапаможаце дзядзьку Вітольду, які вас любіць. А каго ж яму любіць? Старая мая някепская, а ўнучак, хоць і маленькі, мае такое вялікае, такое цудоўнае сэрца...

Час бяжыць. Рэзкі ліст да жонкі не забываецца. Вітольд Каятанавіч пачынае пакутаваць новай думкаю: а ці не пакрыўдзіў ён у сваім жыцці яшчэ каго? Развітваючыся, павінен кожнаму сказаць хоць адно ласкавае слова, сказаць, што крыўды былі выпадковыя, што ён

усіх любіў. З гэтымі думкамі зноў сядзіць за сталом. Хочацца кожнага нечым адарыць: хоць словам, калі не карцінай. Чым яшчэ можа адарыць стары мастак? У яго, праўда, ёсць сапраўдны скарб, самы дарагі — лісты Рэпіна. Іх трэба аддаць блізкаму чалавеку.

Вітольд Каятанавіч піша яшчэ адзін ліст жонцы:

Самае дарагое, што ў мяне ёсць, я хачу падарыць табе. Гэта лісты, папера якіх пажоўкла, чарніла на якіх выцвіла, але змест іх застанецца назаўсёды. Яны былі мне радасцю, суцяшэннем, калі я траціў веру ў жыццё. Лісты напісаны найвялікшым мастаком, усімі любімым, які шмат пеpажыў, шмат адпакутаваў і толькі таму так многа стварыў у мастацтве. Гэта лісты Ільі Яфімавіча Рэпіна.

Я веру, што яны і табе прынясуць радасць, суцяшэнне і падтрымку, калі ты будзеш сядзець за мальбертам. Працуй, не азіраючыся назад. Праца і лісты Рэпіна будуць палёгкаю твайму сэрцу. У гэта вер...

Цалую.

Твой, як раней і заўсёды,

Віт. Бялыніцкі-Біруля.

Снег вакол дачы шарэў, сплываў.

Аднойчы, у цудоўны вясновы дзень, Вітольд Каятанавіч з дапамогай Рыгора Іванавіча выносіць мальберт з дому пад яго ўсходняе крыло, ставіць ля ганка, цёпла апранаецца, каб на вясновым ветры не прастудзіцца, і на мальберт ставіць палатно, каб пісаць у леташніх эцюдах знойдзеную карціну ранняй вясны. Ён любіў назіраць, як вясна абуджае зямлю, прыроду. Напісаў дзесяткі карцін і эцюдаў вясны, але заўсёды пісаў нібы першы раз, нібы першую вясну ў сваім жыцці. Гэта мог сказаць пра сябе сам. Але і не толькі сам. Бачылі ўсе. На адной з выставак Віктар Лабанаў спыніўся перад ягоным эцюдам “Дзень прыбавіўся на адну хвіліну”. Што прымусіла доўга стаяць перад ім? Пазней прызнаваўся: “Як быццам звычайны пейзаж Вітольда Каятанавіча, срабрысты, снег пад красавіцкім сонейкам як бы нечым незадаволены, гарызонт далёкі. Але недзе ў адным бліку, усяго ў адным, раптам адчуў — так, дзень прыбавіўся на адну хвіліну. І гэта не нейкае

там агульнае ўражанне, якім нас захаплялі імпрэсіяністы, а канкрэтнае ўражанне мастака недзе на цязе слонак ці яшчэ ў нейкі момант палявання". Той роздум запомніўся на ўсё жыццё, бо Лабанаў сказаў вельмі дакладна: "Момант палявання". Пейзаж павінен перадаць пэўны стан прыроды, пэўны момант, а гэта заўсёды глыбей адчувае паляўнічы. Лабанаў наогул больш за ўсіх бачыў у ягоных, Бірулевых, пейзажах моманты палявання, і гэта Вітольду Каятанавічу падабалася. Вось і цяпер, пачынаючы новы сакавіцкі пейзаж ля дачы, ён ужо захапіўся ім, бо адчуў момант. Яшчэ ляжаў снег, шафранава-сіні, як быццам няўтульны ўсяму жывому на пераходзе зімы ў вясну, шарпачок, як кажуць на Магілёўшчыне, аплылі зімовыя санныя каляіны, сінее лужынка талай вады сярод снегу, ад дрэў загусцелі цені на шарпачку, і ў дрэвах, у кустах ужо разгараецца вогнішча вясновага, на зары, сонейка, зімовая зяляніна — там-сям, як бы сама сябе саромеецца на ялінках, бо ў куточку неба загараюцца барвы, жаўтлява-ружовае святло адтуль, з куточка неба, маладзіць узлесак, снежную прасеку, і ўсё гэта — момант раніцы на золаку, золак дня ранняй вясны, калі і заяц недзе пад ялінай зашыўся ў разгубленасці, баючыся парэзаць аб шарпачок лапкі, чакае ці мякенькага свежага снегу, ці першых пратален — куды паверне гэты дзень, назад да зімы, ці наперад да цяпла?

У гэтакі дзень усё жыве прадчуваннем цеплыні. І гэта — першая вясновая радасць.

Люба заўсёды хоць на дзень ці на два ехала ў такую пару з Масквы ў "Чайку". Вярталася ў добрым настроі. Калі бацька пытаўся, чаму гэтак раптам паехала і хутка вярнулася, яна весела адказвала, што ездзіла прывітаць вясну, бо ў Маскве яе першых крокаў не пачуеш і не заўважыш, папракала бацьку, што ўпускае сваё шчасце, свой момант. І тады ён пачынаў збірацца ў "Чайку".

Так, гэта пейзаж Любашы. Ён назаве яго проста: "Прыйшла вясна". Яшчэ як бы ідзе, і ўжо — прыйшла. Момант, які заўсёды ўлоўлівала Люба. Пейзаж будзе яго развітаннем з ёю.

Вітольд Каятанавіч працуе над пейзажам вясны кожны дзень — як некалі, у маладыя гады. Сілы, вядома, не тыя, але бачыць і адчувае з ранейшай непасрэднасцю, свежасцю, усё роўна як нанова адкрывае вясну. Здаецца, што

хвароба, пакуты апошніх гадоў не прыглушылі адчуванняў новага ў прыродзе, наадварот — абвастрылі. Калі ляжаў, не пісаў, самай невыноснай пакутай быў страх: няўжо ён, яшчэ жывы, памёр як жывапісец, няўжо фізічны параліч прывёў да паралічу душы, зроку, слыху, да глухаты сэрца? Не, не прывёў. У гэтым годзе яму будзе восемдзесят, і ён адкрые сваю выстаўку ў Акадэміі мастацтваў, выставіць новыя работы, і на ёй, толькі тады, развітаецца з сябрамі, з Акадэміяй.

Карціну заканчвае, не ўпусціўшы сваю вясну да самага апошняга мазка, і адчувае, што на ёй -— ніводнай фальшывай фарбачкі, ніводнай лішняй плямы.

Вітольд Каятанавіч пераносіць мальберт і карціну ў майстэрню, і якраз тады прыязджае Алена Аляксееўна. Цяпер яна застаецца ў "Чайцы", і яны пачынаюць прыводзіць да ладу сад, запушчаны за месяцы і гады хваробы. У Горцы, высечанай і здзічэлай пры новых гаспадарах, адшукваюць любімыя ружы Левітана, перавозяць іх у "Чайку", высаджваюць каля тэрасы побач ■ тымі, якія раней, яшчэ да хваробы, Вітольд Каятанавіч таксама прывёз з Горкі.

Лета пачынаецца новай вялікай работай. Цяпер яму не дае спакою цвіценне лёну за садам. Усё ж тут зноў пасеялі лён. Можа, у калгасе кепскія аграномы, не ведаюць севазвароту, а можа, Рыгор Іванавіч угаварыў старшыню, адчуваючы, як яму, мастаку, патрэбны тут сёлета лён? Прайшлі цёплыя майскія дажджы з навальніцамі, і пасля іх дружна высыпала зялёная маладая шчацінка. Вітольд Каятанавіч захапляецца новымі вясновымі эцюдамі, пакуль падрасце лён, па гэтых эцюдах пазней напіша і "Дні юнага мая", і "У дні майскіх навальніц". Але май хутка адкаціўся, прыйшоў чэрвень, а з ім зялёны ўзгорак успыхнуў блакітным полымем, усё роўна як высокае неба абмыла яго блакітным дажджом.

Карціна давалася не адразу. Пісаць было цяжка. Тут не было нічога, акрамя срабрыстага блакіту. Ніякіх фігур, дамкоў, дрэўцаў, кусточкаў. Гэтак задумаў. Але на чым павінна трымацца карціна, акрамя колеру, тону? Поле няроўнае, схіл гары — гэта ўжо добра, гэта знаходка. Але ці не мала? Ці будзе глядзецца адным тонам зробленая карціна? Задача складаная. Але адмаўляцца ад яе Вітольд Каятанавіч не мог.

Аднойчы, калі зноў працаваў на блакітным полі, заўважыў, як у небе пачынаюць збірацца лёгкія, быццам дыханне, бялюткія аблачыны: яны не хавалі блакіт неба, а прасвятлялі яго, яснейшым рабілі далягляд, вышэй прыўзнімалі поле, давалі пейзажу вертыкальнае вымярэнне, а блакітнаму тону — срабрыста-перламутравае ззянне. З процілеглага берага Удомлі дакаціўся саборны звон. Ён разлёгся па-над ціхай прасторай возера, узняўся высока ў неба і не змаўкаў.

Вітольд Каятанавіч пачуў месу Грыга, а з ёю ўбачыў прасторы возера Няшчэрда, званы над возерам, белы дом з калонамі і каля калон — Зосю. Як даўно было ўсё гэта, і як усё блізка! Падалося, што тое — тут, на гэтым блакітным узгорку. І тады зразумеў, што гарачы летні дзень, урачыстасць поля і неба ён павінен пісаць не столькі блакітам, колькі сваім каронным срабрыста-перламутравым тонам, у якім некалі ўбачыў Зосю, пісаць з думкай пра Зосю, вяртаючы яе да сябе, з блакіту возера Няшчэрда на гэтае поле, і ў той жа час з ёю развітваючыся. Так, ён яе не забыў. Ён усё жыццё пражыў з ёю ў сэрцы. Яго срабрыста-перламутравы тон — гэта яе, Зосіна, дыханне, якім ён пісаў усе свае лепшыя эцюды і карціны.

Вітольд Каятанавіч робіцца маўклівы, замкнёны. Кожную раніцу ідзе ў поле, што за садам, сядзіць, думае. Надвор’е цёплае. Ціха, ясна ў прыродзе. Неба высокае. Тут ён адзін. Да сябе нікога не падпускае, ні з кім гаварыць не жадае. Тут ён і Зося. А паміж іх, з імі разам — толькі блакіт поля ды блакіт неба, ды срабрыста-перламутравае паветра, жывое, рухомае.

Пачнецца 1957 год. Ён будзе рыхтавацца да сваёй выстаўкі, з хваляваннем думаючы пра тое, каб зрабіць яе, апошнюю, маладой па каларыце, дыханню. Клопаты з выстаўкай запатрабуюць прыездаў у Маскву, і там ён таксама не зможа пражыць дня без работы з палітрай. Але як працаваць хвораму? Майстэрня ад кватэры далёка, а ў кватэры ніводнага пакоя з натуральным святлом. Як быць? Ён садзіцца за стол і піша ліст самаму галоўнаму чалавеку краіны — Хрушчову. Просіць дапамагчы змяняць трохпакаёвую кватэру ў калісьці сваім доме па Варатнікоўскім завулку на любую светлую кватэру, каб можна было паставіць мальберт і працаваць. Гатовы ад-

даць і сваю майстэрню ў Чарнышоўскім завулку, бо хадзіць туды няма сіл. Працаваць цяпер можа толькі ў сваёй кватэры.

Самы галоўны чалавек яму не адказвае.

А неўзабаве...

У адзін з апошніх дзён чэрвеня 1957 года над Удомляй зазвоняць жалобныя званы Свята-Мікольскай царквы — з "Чайкі" вынесуць яе гаспадара і берагам возера Удомля павязуць пад белую сцяну Троіцкага сабора, дзе магіла дачкі, праз Гарусава, Стан, Шамардзіно. У кожнай вёсцы працэсію будуць спыняць сяляне, каб развітацца з чалавекам, якога ведалі і любілі, які прыйшоў сюды на пачатку стагоддзя першым з сяброў, мастакоў-перадзвіжнікаў апошняй хвалі, і самым апошнім з іх пакідаў гэты блаславёны музамі край. Ужо не было Сцяпанава, Багданава-Бельскага, Маравава, у фашысцкім лагеры ў Варшаве быў закатаваны Жукоўскі, і толькі ён, Біруля, яшчэ тут жыў і пісаў, нібы за ўсіх сяброў, молада, як паўстагоддзя назад.

Звон Мікольскай царквы падхопіць Троіца і ўжо адсюль, ад магілы Любы, правядзе на цягнік, што будзе чакаць мастака на станцыі Удомля. У апошнія гады за апантанай працай Біруля не паспее выказаць сваю волю, выбраць два апошнія метры зямлі, і гэта за яго зробяць сябры, сваякі. Яго павязуць у сталіцу на Новадзявочыя могілкі.

Тут можна было б і закончыць аповесць жыцця жывапісца і паляўнічага Вітольда Каятанавіча Бялыніцкага-Бірулі. Але наш герой не любіў сумных апошніх акордаў. Кожны раз, перш чым выцерці пэндзлі ў канцы яшчэ аднаго пражытага з палітрай у руцэ дня (а выціраў іх часта аб сваю рабочую куртку, падобную ад фарбаў на палітру), ён нейкі час углядаўся ў новы пейзаж і клаў апошні мазочак, які заўсёды быў светлы. Жывапісец дзіўна тонкіх настрояў, ён ведаў, што жыццю заўсёды нестае адной кропелькі святла, яшчэ аднаго светлага праменьчыка, і не забываў пра гэта ў самую апошнюю хвіліну работы над кожным сваім пейзажам.

Вітольд Каятанавіч як бы і нам падказвае закончыць

11. Зак. 341.

гэтую аповесць яго ўласным маленькім апавяданнем, надзіва светла напісаным незадоўга да свайго апошняга дня і названым —

КІСЛЯЧЫХА.

— Цьфу! Няма на вас ні здыхаты, ні праклёну! Д'ябал вас тут носіць! Траву мняце...

Гэтак вітала нас Кіслячыха з вёскі Вашывая Горка, косячы ўскрай махавога балота.

— Шмель! — звярнуўся я да свайго спадарожніка.— Чаму Кіслячыха гэтакая злосная?

— І не кажы, браток. Не баба — вядзьмарка! Усіх склубіць, усіх абгаворыць. І ўжо, даруй Божа, колькі разоў яе білі. Да смерці ніяк не заб'юць — жыве, усіх бэсцячы, нікому не даючы праходу. Нават сыны родныя колькі разоў збіраліся біць, даруй Божа, а яна ўсё жыве. У вёсцы што ні сходка, то і бойка з-за Кіслячыхі. Як на золаку ўставаць не трэба, яна абавязкова пабудзіць. Альбо лаецца, альбо лямантуе...

Я да яе прыгледзеўся: маленькая, нос — смарчком, вочкі — мышыныя, рот — вялізны, гаворыць з хрыпатком.

— Можа, малачка папіць жадаеце?

Падзякаваўшы, ад малака адмовіліся. Пайшлі далей. І тут Шмель занепакоіўся:

— Кепска, што мы яе сустрэлі. Лепш павярнуць назад. Вока ў яе злое, шчасця не будзе.

— Ну, Фёдар, дарэмна ты ў гэта верыш,— супакойваю я Шмеля.

— А ты, браток, спытай у дзядзькі Якава Качаноўскага, як мы з ім лісіц абкладалі і як у той дзень сустрэлі Кіслячыху. Верыш ці не, але за ўсю зіму нічога не забілі. Што не бацнеш — уцякае. І хоць ты плач! Ля доўгай пусткі ўжо як блізка лісіца набегла, бацнуў, а яна хоць табе што — вочы вырачыла, глядзіць.

Падыходзім да Алушкінага моху. Сабака спыніўся ў густым брусьнічніку. Я зняў з пляча стрэльбу. Падняўся вывадак белых курапатак. Я стрэліў. Дзве птушачкі камячкамі зваліліся на зямлю. Адна білася белаватымі крылцамі, заціхаючы. Падышоў да яе, узяў у рукі. У птушыных вачах адбіваліся лес і неба.

— Ну, кладзі ў сетку,— сказаў Шмель.— Будзем тут іх шарыць?..

Я хацеў зарадзіць стрэльбу, гляджу — няма левага курка. Што за ліха! Згубіў.

— Кісьлячыха зрабіла сваю справу,— услых падумаў я і ўсміхнуўся.

— Вяртаемся назад,— змрочна адказаў Шмель.

Ледзь ён замоўк, як сабака з енкам адскочыў ад купіны і ўзняў лапу. Пад купінай была змяя.

— Ну, цяпер ты верыш? А то — няверка. Будзеш ведаць Кісьлячыху,— казаў Шмель.— Цяпер, браток, сваю стрэльбачку аддай Якаву ў лазню. Хай ён яе дымам пракурыць, замову зробіць. А не — дык і выкінеш зусім.

Здарэнне з сабакам прымусіла нас закончыць паляванне. Узялі ў вёсцы падводу і паехалі дадому. Шмель усю дарогу бурчаў, пляваўся.

Праязджаючы палеткамі Пенькіна, мы заўважылі чародку дзікіх галубоў, віцютняў. Шмель кінуў лейцы і пайшоў скрадваць. Вось ён выпаўзае з-за мяжы, падбіраецца да птушак усё бліжэй. Воблачка дыму — стрэл.

Чародка падымаецца і ляціць у поўным сваім складзе. Шмель стаіць з разяўленым ротам, глядзіць наўздагон галубам і зноў лае Кісьлячыху.

Мяне душыць рогат.

— Пачакай, яшчэ ты пазнаеш Кісьлячыху,— падышоўшы, злосна кажа Шмель.

Селі на падводу, едзем далей.

Праехалі млын, падымаемся на гару. У глыбокай каляіне загрузла кола. Саскокваем з драбін, прытрымліваючы сабаку, які ляжыць і стогне ад болю ў назе, апухлай ад моцнага змяінага ўкусу. З пярэдняга кола пачынаюць вывальвацца спіцы, і воз бездапаможна кладзецца на левы бок.

— Ну, што? Ты — вучоны, а я — валнуха? — усклікае Шмель.— Па-твойму, вока тут ні пры чым? А глядзі, што толькі не нарабіла праклятая Кісьлячыха! Сустрэнься яна мне зараз — так бы і ўхрастаў вядзьмарку са стрэльбы...

Плюючыся, скінуўшы з галавы шапку, Шмель падсоўвае жэрдзь пад зламанае кола.

Вечарэе. Сярпок маладога месіка выскачыў з раза-

рванага воблака, адбіўся ў люстры возера. Над намі са свістам праносяцца на кармёжку качкі.

Мы шлёпаем побач з падводай.

Шмель моўчкі перастаўляе ногі ў вялізных цяжкіх ботах, чмокаючы, падганяе каня. Я пасміхаюся, пазіраючы на Шмеля...

* * *

Тут мы і развітаемся з Вітольдам Каятанавічам. Бо развітацца з ім трэба — з жывым.

Ён пайшоў ды пайшоў сабе з кумам Шмелем пад маладым месячыкам, які павіс на шэрай восеньскай аблачыне, пашлёпаў хоць і халоднай гразёю, але з цёплай усмешкай. А мы, застаўшыся там, дзе быў ён, будзем зноў ды зноў углядацца ў непаўторныя пейзажы яго паляўнічых дарог, чуць яго да ўсіх нас голас:

Не адбірайце ў чалавека радасць...

Гэтак ён аднойчы сказаў, думаючы аб радасці жыцця ў прыродзе, і думку пакінуў у запаветным сшытачку. Гэтаму яго вучылі любімыя настаўнікі, вучыла жыццё. Гэтаму ён вучыў і вучыць усіх нас.